

**M.D. Tursunboyeva,
L.K. Narimbayeva,
N.H.Maripova, N.A.Xidoyatova**

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALAR NUTQINI O`STIRISH

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

M.D.Tursunboyeva, L.K.Narimbayeva, N.H.Maripova, N.A.Xidoyatova

**MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALAR NUTQINI
O'STIRISH**

O'quv qo'llanma

CHIRCHIQ-2022
«Book trade 2022»

УДК-376
КБК-74.102
Т-91

**M.D.Tursunboyeva, L.K.Narimbaeva, N.H.Maripova, N.A.Xidoyatova, /
Maktabgacha ta'limda bolalar nutqini o'stirish / O'quv qo'llanma. – Chirchiq:
«Book tarde 2022», 2022. – 144 bet.**

Nutqni rivojlantirish bolaning ijtimoiy –tarixiy tajribani o'zlashtirishga oid o'ta murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u yakkama –yakka ruxan rivojlanishda markaziy o'rin tutadi. Bu pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon bo'lib, u to'satdan yuz bermaydi. Bolalarda nutqni rivojlantirishga va boshqa tilga o'rganishga oid ishlarni yaxshi nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lgan, o'zida bolaga nisbatan qadriyatli munosabatlarni shakllantira olgan mutaxassisgina uyushtirishi va amalga oshirishi lozim.

Fanning asosiy maqsadi va vazifalari. Nutqni rivojlantirish –bolaning ijtimoiy –tarixiy tajribani o'zlashtirishiga oid o'ta murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u yakkama –yakka ruxan rivojlanishda markaziy o'rin tutadi. Bu pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon bo'lib, u to'satdan yuz bermaydi. Bolalarda nutqni rivojlantirishga va boshqa tilga o'rganishga oid ishlarni yaxshi nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lgan, o'zida bolaga nisbatan qadriyatli munosabatlarni shakllantira olgan mutaxassisgina uyushtirishi va amalga oshirishi lozim.

Taqrizchilar:

A. A. Abdullayev -

"Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim" fakulteti" Maktabgacha ta'lim " kafedrası mudiri dotsent

T. L. Xurvaliyeva –

Nizomiy nomidagi TDPI doktoranti p.f.n. dotsent

ISBN 978-9943-9240-3-1

© M.D.Tursunboyeva va b., 2022
©«Book tarde 2022», 2022

BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH FANNING TASHKIL TOPIHI VA RIVOJLANISHI

REJA:

1. Nutqni rivojlantirish fan sifatida shakllanish tarixi
2. Fanning rivojlanishi va taraqqiyoti

3. Sharq va g'arb mutafakkirlarining yosh avlodni tarbiyalashga oid qarashlari

Sharqda Ta'lim va tarbiya muammosi juda qadimdan beri mavjud. U o'rta asrlardagi sharq mutafakkirlarining asarlarida ko'rib chiqilgan. O'sha davrlarning buyuk mutafakkirlari Abu Nasr al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy va boshqalar jahon fani, madaniyatiga beqiyos hissa qo'shdilar.

O'tgan davrlarda mehnatkashlarning o'z munosabatlarini uning yoshlarga tarbiyaviy ta'sirini yanada kuchaytirish maqsadida yo'lga qo'yish borasidagi tajribalarini nafaqat xalq pedagogikasining qator shakllari, usullarini qayta tiklash uchun, balki shaxsni shakllantirishni boshqaruvchi ob'ektiv umumiy ijtimoiy qonunlar, xalq turmush tarzini tushunish uchun ham o'rganish lozim.

O'rta asrlar sharqining qomusiy mutafakkiri Abu Nasr al-Forobiy (873-950) insonni har tomonlama takomillashtirish, ularni umumiy baxt-saodatga etaklash yo'llari va usullarini o'zining ijtimoiy-siyosiy ta'limoti markaziga qo'yadi, bu esa uning dunyoqarashlarning umuminsoniy asosga egaligidan dalolat beradi.

Aynan shunday maqsadlar Forobiyning shaxsni tarbiyalash va ta'lim berish, uni takomillashtirish hamda uning ijtimoiy muammolari hal etishdagi faol roliga nisbatan dunyoqarashlarining bosh mazmunini tashkil etadi.

Forobiy fikriga ko'ra – t a ' l i m – bu nafaqat aqliy rivojlanish, balki umuman ma'naviy rivojlanish, shu jumladan axloqan rivojlanish poydevoridir. Ta'lim va tarbiya o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lib, ular shaxsni ma'nan kamolotga etkazuvchi turli yo'llar hisoblanadi.

Forobiy ijtimoiy tarbiyani tartibga solish, uni boshqarish masalalariga alohida e'tibor bergan. U mehnat faoliyati tarbiyaning muhim vositasi hisoblanadi, degan xulosaga keladi.

Abu Rayhon Beruniy qomusiy olim sifatida tarixga kirgan. Beruniy o'z asarlarida ta'limning uzluksiz, ko'rgazmali, aniq maqsadga yo'naltirilishi lozimligini va uning muayyan tizim asosida o'tkazilishi zarurligini ta'kidlagan.

Beruniy yosh yigitda shaxs tarbiya jarayonida shakllanadi, deb hisoblagan. Bunda u mehnatga alohida o'rin bergan.

Beruniy fan va bilim jamiyat taraqqiyotida mutlaq ahamiyatga ega deb bilgan. Biroq fan, bilim, mehnatning ahamiyati haqidagi fikrlarning o'zi to'g'ri edi. Bilim olishning o'zini Beruniy kuch, vaqt va sabr-toqat talab qiladigan mehnat, deb hisoblagan.

Ibn Sino pedagogika masalalariga ijodiy yondoshgan. U bola tabiatini nafaqat tabib, balki etuk pedagog sifatida ham chuqur bilishini namoyon qilgan. Olimning bolalarga ta'lim va tarbiya berish haqidagi ko'plab fikrlari o'zining chuqurligi, insonparvarlik ruhi bilan yo'g'rilganligi va tarbiyadek murakkab muammoni to'g'ri talqin qilishi bilan ajralib tiradi.

Ibn Sino taklif qilgan tarbiya va ta'lim mazmuni aqliy tarbiya, jismoniy sog'lomlashtirish, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya va hunar o'rgatishlarni o'z ichiga oladi. Ibn Sino bola tarbiyasining butun mashaqqati va murakkabliklarini juda chuqur tushungan. «Tib qonunlari»ning «Tarbiya haqida» nomli bo'limida qo'yilgan masalalar aniq hal etiladi, bola xarakterini tarbiyalash haqida qimmatli fikrlar bildiriladi. Ibn Sinoning ilmiy-pedagogik ijodiyotida oilaviy tarbiya alohida e'tibor qaratiladi va bunda bosh rol oila boshlig'i – ya'ni otaga beriladi. Ibn Sino nima uchun bolani onasi emas, balki otasi tarbiyalashi lozimligini tushuntirib beradi. Uning fikrlariga qaraganda, bolaning onasi o'z farzandi tarbiyasida ko'proq hissiyotlarga beriladi va bola tarbiyasida to'g'ri yo'lni tanlay olmaydi. Ibn Sino tarbiyachi oldiga aniq vazifalarni qo'yadi: u o'z shogirdini qachon jazolashi yoki rag'batlantirishi mumkinligini yaxshi bilmog'i lozim.

Ibn Sino bola shaxsini hurmat qilish, bolaning tabiiy yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda uning qiziqishlarini o'rganishga chaqiradi. U yoshga qarab davrlarga bo'lib chiqishga harakat qilgan.

O'smirlik davrini u beshta davrga bo'lgan:

chaqaloqlik (bola tug'ilganidan boshlab yo'lga yurib ketgunicha bo'lgan davr); bolalik davri (yo'lga yurgandan so'ng); organizm chiniqqani va qoziq tishlari chiqqanidan keyingi davr; o'smirlik va jinsiy etilish davri; o'smirlik davri (o'sish to'xtatugancha bo'lgan davr).

Ibn Sino bola tarbiyasining barcha murakkabliklari va qiyinchiliklarini tushungan. U jismoniy jazoning me'yoridan ortib ketishiga qarshi chiqqan. Uning fikriga ko'ra, risoladagidek tarbiyani nuvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bolalarga insoniy munosabatda bo'lish darkor. Tarbiyachining o'zi bola shaxsini hurmat qilishi, uni sevishi va bola bilan yaxshi munosabatda bo'lishi lozim.

Ibn Sino tarbiya omilining ahamiyatini chuqur anglagan va ijobiy omil ahamiyatini juda qadrlagan, uni tarbiyaning asosiy vositalaridan biri deb bilgan.

Yusuf Xos Hojib o'rtasining boshqa ko'plab olimlari singari musulmon Sharqi xalqlarining madaniy rivojiga sezilarli hissa qo'shgan. Sharqning «Taqvodorlar tuhfalari» devoni insonni axloqan tarbiyalash muammolari ko'rib chiqilgan dastlabki didaktik asarlaridan biri hisoblanadi. Uning so'zlashishdagi bosqichlik va odob qoidalari haqida bildirgan fikrlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan: «Ma'rifatli kishining so'zlarini tingla. Tarbiya qoidalaridagi asosiy narsa – bu til, unga ehtiyot bo'lmoq lozim. Yaxshi so'zli kishi hurmatga, tili zahar kishilar esa nafratlanishga loyiqdir. Kishining ustidan kulma va uning jahlini chiqarma: o'q etkazgan zahmat bitadi, so'z bilan etkazilgan zahmat esa hech qachon bitmaydi».

Biroq, o'z tasavvurida shoir kishilarda oliy axloq sifatlarini tarbiyalash orqali umumiy farovonlikka erishish mumkin, deya hisoblagani holda o'sha davrda hukmron bo'lgan dunyoqarashlardan yuqori ko'tarilmaydi.

O'zbekistonda XVI asrdan keyingi asosiy pedagogik fikr yo'nalishlari va ularning xususiyatlarini tushunish uchun qomusiy olim bo'lgan, o'z zamondoshlari o'rtasida juda mashhur bo'lgan Jaloliddin Devoniy (1427 - 1502) asarlari bilan tanishish zarur.

Garchi Devoniy Eron hududida yashagan va ijod qilgan bo'lsa ham uning «Etika Jalom» nomli asari Samarqand va Buxorodagi madrasalarda o'quv qo'llanmasi sifatida foydalanilgan hamda O'rtasidagi ko'plab ilg'or mutafakkirlarning (Yusuf qorabog'iy, Abu Tohir Samarqandiy, Abdulla Avloniy) pedagogik va axloqiy qarashlarini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Ushbu fundamental asarida Devoniy o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalash, tarbiya va ta'lim jarayonida ijobiy sifatlarga ega bo'lish lozimligi haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Devoniyning asarlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u o'z davrining ilg'or mutafakkiri bo'lgan hamda uning ta'lim va tarbiya haqidagi ko'plab g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Til, ma'rifat va ma'naviyatni yuqori cho'qqilarga olib chiqqan Alisher Navoiy asarlari besh yuz yildan buyon ko'plab avlodlarni hayajonga solib keladi. Insonparvarlik, muhabbat g'oyalari, insonning oliy maqsadlarini kuylash Navoiy merosida asosiy o'rin tutadi.

Navoiyning pedagogik qarashlari o'ta insoniyligi bilan ajralib turadi. U bola shaxsini shakllantirish va tarbiyalash masalalariga juda katta ahamiyat bergan. Navoiy farzandni oilaga quvonch va baxt keltiruvchi shamchiroq, deb bilgan.

Navoiy bolaga uning yoshiga qarab eng kichik yoshdan to'g'ri tarbiya berish zarur, fanlarni o'rganishni iloji boricha barvaqt boshlash lozim, deya ta'kidlagan.

Buyuk slavyan pedagogi Yan Amos Komenski g'arbning buyuk olimlaridan biri hisoblanadi. Uning pedagogik tizimi o'sib kelayotgan avlodni insoniylik, tinchliksevarlik, tenglik va birodarlik ruhida tarbiyalash g'oyalari bilan yo'g'rilgan.

Ya.A.Komenskiyning pedagogik merosi ulkan va ko'p qirralidir. Olimning chop etilgan falsafiy va pedagogik asarlari uning tarixiy ahamiyatini belgilab berdi. «Onalar maktabi»da qayd etilgan bolani dastlab oilada tarbiyalash va rivojlantirish g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Hajmi kichik, biroq mazmuni juda chuqur bo'lgan mazkur asarni unda qo'yilgan muammolarning dolzarbligi va ahamiyatligi, ularni amalga oshirish uchun taklif qilinayotgan yo'llar va vositalarning soddaligi hamda ishonchligi, nihoyat oila, ayollar, bolalar va ularni tarbiyalashga bo'lgan munosabatning insoniy yo'nalishga egaligi bo'yicha uni mumtoz asarlar sirasiga kiritish mumkin. «Inson zotini himoyalash eng avvalo beshikdan boshlanishi lozim». Bundan ortiq sodda va dono fikr bo'lmaydi. Uddaburon olimlar qaysi bir ijtimoiy tarbiya tizimini kashf qilmasinlar, baribir bolalar hayot kechiradigan, ular jismonan va ma'nan rivojlanadigan muhit sifatida oila eng samarali tarbiya tizimi hisoblanadi.

Qatorlashgan g'oyalar tizimiga ega bo'lgan «Onalar maktabi»ni birlamchi oilaviy tarbiya bo'yicha birinchi asar deb hisoblash mumkin.

«Onalar maktabi»ning bosh g'oyasi - oiladagi birlamchi tarbiyaning bola uchun quvonchli bo'lishi, uning kelajagini baxtli, ota-onalar uchun yoqimli va umidbaxsh, jamiyat uchun foydali qilishdan iboratdir.

Komenskiy tabiiy iqtidorni ilk yoshdan boshlab har tomonlama rivojlantirish g'oyasidan kelib chiqqan holda onalar maktabi oldiga qiyin vazifalarni, ya'ni: bolalarga bilish (bilimga ehtiyojmandlikni tarbiyalash, bilimga chanqoqlik)ni, harakat qilish (mehnatkash bo'lish, o'zini boshqara olish va yaxshi amallar qilish)ni va gapirish (nutq va fikrlashni rivojlantirish)ni o'rgatish vazifalarini qo'yadi. Shu munosabat bilan u aqliy, jismoniy va ma'naviy tarbiyalash, nutq va fikrlashni rivojlantirish bo'yicha aniq maslahatlar beradi.

«Onalar maktabi»dagi alohida bir bob «qanday qilib bolalarga nutqni mashq qildirish» lozimligiga bag'ishlangan. Komenskiy «aql va nutq»ni rivojlantirish uchun bir xil harakat qilish zarur deb hisoblagan. U «aql» va «nutq»qa organik birikma sifatida qaragan. Va bu tasodifiy emas, zero bola nutq tufayli o'z fikrlarini ifodalaydi va atrofda odamlar bilan muloqotga kirishadi, nutqni egallash orqali u atrofni o'rab turgan olamni anglaydi. Bolada nutq va fikrlash rivojlanadi.

U sensor rivojlantirish va tarbiyalashga alohida e'tibor bergan, chunki usiz aql va nutqni muvaffaqiyatli rivojlantirib bo'lmaydi. Buyuk pedagogning mazkur

qotdaga rioya qilishni «didaktikaning oltin qoidasi» deb atagani ham bejiz emas.

Nutqqa taalluqli bo'lgan boshqa bir g'oyani Komenskiy ona tilini o'qitish, ona tilida o'rgatishni talab qilish shaklida ifodalagan. Maktabgacha yoshda ona tilini o'rgatish, Komenskiy xulosasiga ko'ra, - bu eng avvalo bola hayotining birinchi yilidan boshlab nutqni rivojlantirish, bo'g'inlar va so'zlarni aniq talaffuz qilish, gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, narsalarning nomini to'g'ri aytish va mos fikr bildirishdan iborat. Ushbu maqsadda Komenskiy ota-onalarga bolalar bilan muloqot qilishda narsalar nomlarini va so'zlarni buzmasdan, to'g'ri aytish, bolalarga talaffuzi qiyin bo'lgan va nisbatan uzun so'zlarni aytishni mashq qildirish va buning uchun o'yin uslubidan foydalanishni maslahat beradi. Komenskiyning xizmati shundan iboratki, u pedagoglar ichidan birinchilardan bo'lib bola nutqini rivojlantirishda, uning ona tilini butun go'zalligi va milliy xususiyatlari bilan birgalikda o'zlashtirib olishida she'riyat, ertaklar, maqollar va mutallar, tez aytishlarning tutgan o'miga birinchi bo'lib e'tiborni qaratdi. Gapirishni boshlayotgan bolalarning kattalar nutqini tushunishlari uchun ular so'zlovchining yuzini va uning qo'l harakatlarini ko'rishlari, uning savollarini tushunishlari va to'g'ri javob berishlari darkor, deb yozgan edi Komenskiy. Ona tabassumi va bola tomonga cho'zilgan qo'llar, imlash, kallani qimirlatib qo'yish, qayg'uli yuz va barmoq bilan do'q urish - bularning barchasi so'zlovchining kayfiyatini ifodalaydi, buni bola qabul qilib oladi va u aytilgan fikmi tushunishga yordam beradi. Bu ritorik harakatlar muloqotda juda asqotadi, nutqni va fikrlashni rivojlantiradi.

Ya.A.Komenskiyning «Onalar maktabi» asari g'arbda va Rossiyada oilaviy tarbiyaning keyingi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. K.D.Ushinskiy va E.N.Vodovozova birlamchi oilaviy tarbiyaga shaxsni shakllantirish tizimidagi o'ta zarur bosqich sifatida qaraganlar. Bularsiz o'sib kelayotgan avlodni muvaffaqiyatli tarbiyalash borasidagi barcha harakatlarimiz zoe ketadi. **XULOSLAR:**

Sharq mutafakkirlarining asarlarida tarbiyaga, shu jumladan oilaviy tarbiyaga katta e'tibor berilgan.

Ularning barcha asarlarida o'sib kelayotgan avlodni ma'naviy kamol toptirish, ideal jamiyat talablari va vazifalariga javob bera oladigan, yuqori afzalliklarga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish masalasi asosiy o'rin tutadi.

Keng qamrovli shaxsni shakllantirish faqat ta'lim va tarbiya orqaligina amalga oshirilishi mumkin.

Tarbiyaning barcha murakkabligi va qiyinchiliklarini tushungan holda Sharq olimlari tarbiya va ta'lim mazmunini belgilab berishga intilganlar (Ibn Sino).

Tarbiya - ota-onalarning qanday mavqega egaligidan qat'iy nazar ularning asosiy vazifasidir. Olimlarning bola shaxsini hurmat qilish, uning qiziqishlarini

o'rganish, tabiiy qobiliyatini hisobga olish haqidagi fikrlari (Ibn Sino, D.Dovoni, Alisher Navoiy) juda qimmatlidir. Ya.A.Komenskiyning «Onalar maktabi» asari birlamchi oilaviy tarbiyaga oid yaxlit tizimli birinchi asar hisoblanadi.

«Onalar maktabi»ning bosh g'oyasi - oiladagi birlamchi tarbiyaning bola uchun quvonchli bo'lishi, uning kelajagini baxtli, ota-onalar uchun yoqimli va umidbaxsh, jamiyat uchun foydali qilishdan iboratdir.

Komenskiy fikriga ko'ra, shaxsni shakllantirishni «haqiqiy tarbiyaning poydevori» bo'lgan ilk yoshdan boshlash oson.

Tabiiy iqtidorni (miya, yurak, qo'l, til) rivojlantirish onalar maktabi tomonidan bolaning ilk yoshlaridan boshlab o'tkazilishi lozim.

Sensor va aqliy tarbiya masalasini birinchi bo'lib Ya.A.Komenskiy o'rtaga tashladi.

Komenskiy o'tmishdagi pedagoglar ichida birinchilardan bo'lib nutqni rivojlantirish, ona tilining butun go'zalligini va uning milliy xususiyatlarini o'zlashtirib olishda xalq og'zaki ijodiyotining tutgan o'miga e'tibor qaratdi.

Ya.A.Komenskiyning «Onalar maktabi» asari g'arbda va Rossiyada oilaviy tarbiyaning keyingi rivojiga ta'sir ko'rsatdi.

XVIII - XIX asrlardagi o'zbek olimlari, pedagoglari o'sib kelayotgan avlodga ta'lim va tarbiya berish haqida

Muhammad Rizo Erniyozbek Ogahiy (1809-1874) – shoir, ko'plab taniqli tarixiy va badiiy asarlar muallifi, tarjimon.

Ogahiy ijodiy merosining asosiy mazmunini ma'rifat, ta'lim, ma'naviy rivojlanish va tarbiya g'oyalari tashkil etadi. Ogahiyning alohida xizmatlari shundan iboratki, u savodsizlik va diniy mutaasiblik hukm surgan bir paytda u ilm-fan va ma'rifatni izchil himoya qilib chiqdi. Shoir yuksak ma'naviy ko'tarilish, bilim olishga bo'lgan intilishlardan iborat deb qaraydi.

Ogahiyning pedagogik qarashlari uning adabiy-badiiy, adabiyotshunoslik va tarixiy mavzulardagi asarlarida o'z aksini topgan. Ayniqsa uning XI-asrning adabiy yodgorligi hisoblanadigan «Qobusnoma» nomli asarining forschadan o'zbek tiliga tarjima qilinishi O'zbekistonda pedagogika fanini rivojlantirishga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Berdaq (Berdimurot Qarg'aboev – 1827-1900) –ma'rifatchi shoir, qoraqalpoq adabiyotining asoschisi hisoblanadi. Berdaq ijodining asosini tenglik, ma'rifat, insonparvarlik, adolat va vatanparvarlik tashkil etadi. Berdaq o'z asarlarida tarbiyaga nisbatan o'z munosabatlarini insonni tarbiyalashni boshlashdan oldin uni har tomonlama o'rganib chiqish zarur, degan tasavvurdan kelib chiqqan holda bayon qildi. Uning fikricha, tarbiya, jismonan va ruhan rivojlantirishdan iborat

bo'lishi lozim. Berdaq sayoz mazmunli darsliklarni tanqid ostiga olgan, butun xalqni yoppasiga savodli qilish g'oyasini oldinga surgan. U bilim olish, ilm-fanni rivojlantirish jamiyatning ham ma'naviy, ham moddiy rivojlanishiga yordam beradi, deb hisoblagan.

Shuningdek, Berdaq yoshlarni tarbiyalashga katta e'tibor bergan. Aqliy va axloqiy tarbiyani o'zaro bir-biriga bog'liq, deb hisoblagan shoir faqatgina aqlan rivojlangan odamlargina oliy axloq eгалari bo'lishi mumkin, degan fikrni oldinga surgan.

Anbar otin (1870-1915) – o'zbek shoirasi va ma'rifatchisidir. U qizlarga she'r yozish qonun-qoidalarini, odob-axloqni o'rgatgan.

Anbar otin ijodida ma'rifatchilik mavzusi fuqarolik, vatanparvarlik va xalqlar do'stligi g'oyalari bilan qorishib ketgan. Shoira ma'rifatni shaxsni ozod qilish yo'lidagi bir mash'ala deb hisoblagan.

Xalqqa ma'rifat ziyosini tarqatish tashvishida yurgan Anbar otin Furqatga she'riy maktub yozadi, unda shoira uning yangi maktab ochish haqidagi talabini qo'llab-quvvatlashni so'raydi. Zero, u mavjud boshlang'ich maktablar va madrasalar aholi savodsizligi muammosini hal qila olmasligini yaxshi tushunardi.

Abduqodir Shokiriy IX asrda taniqli pedagog bo'lib, u Samarqandda yangi usuldagi ilk maktabga asos solgan va O'zbekistonda ta'lim rivojiga ulkan hissa qo'shgan pedagog. Abdulla Avloniy – jamoat va siyosat arbobi, shoir hamda pedagog bo'lib, u 1908 yilda maktab ochadi. Uning o'zi shu maktabda yangi ta'lim usullarini qo'llagan holda ona tilidan dars beradi. Avloniyning xalq ta'limi sohasidagi faoliyati uning yozuvchi va shoir, iqtidorli yoshlar teatrining tarbiyachisi hamda sahnalashtiruvchi rejissyori sifatidagi faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

1917 yilning yozidan boshlab Avloniy «Turon» gazetasi chiqara boshlaydi. Ushbu gazeta sahifalarida Avloniyning xalq maktabini tashkil etish, o'qituvchi kadrlarni tayyorlash va darsliklar chop etish masalalariga bag'ishlangan ko'plab maqolalari bosiladi. Ayniqsa, u yosh ta'lim-tarbiya berish va ular uchun maxsus maktablar tashkil etish muammosiga alohida e'tibor beradi. Ushbu yillarda Avloniy «Adabiyot» (I-IV-kitoblar), «Turkiy guliston», «Maktab gulistoni» kabi kitoblarini yozadi va chop etadi.

A. Avloniy dunyoqarashining shakllanishida ilg'or rus adabiyoti va madaniyati muhim rol o'ynaydi. U A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, M.Gorkiyning ijodiy meroslariga katta hurmat bilan munosabatda bo'lgan va K.D.Ushinskiyning pedagogik merosini yuqori baholagan.

G'. G'ulomning shoir sifatidagi faoliyati O'zbekistonda xalq ta'limini tashkil

etish va uni rivojlantirishga qaratilgan keng jamoatchilik faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

Shoirning savodsizlikka qarshi kurashdagi hissasi ham sezilarlidir.

G'.G'ulomning pedagogik faoliyati ham huddi uning adabiy ijodi kabi yoshlarga chuqur bilim berish, ularni axloqli va didli qilib tarbiyalash, shuningdek pedagogika fani nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga qaratilgan. Shoir asarlarining pedagogik xususiyatlaridan biri shuki, u bolalarning ichki dunyosini, ularning kayfiyatini, kechinmalarini va shaxsiy intilishlarini his qila olgan.

U yaratgan qahramonlar obrazlari hayotdan olingan. Shu nuqtai-nazardan olib qaraganda, G'.G'ulom asarlari nafaqat yuqori saviyali badiiy proza namunasi hisoblanadi, balki ular tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir.

G'.G'ulom bolalarni oilada tarbiyalash masalasiga katta ahamiyat bergan. U bolaning qanday voyaga etishi, uning jamiyatda qanchalik munosib o'rin egallashi bevosita ota-onalarga bog'liq, deb hisoblardi. Oilaviy tarbiyada u ota-onalarga asrlar sinovidan o'tgan xalq pedagogikasini qo'llashni tavsiya qilgan.

XX asr boshlarida yashab ijod etgan Oybek o'zbek adabiyotiga asos solgan yozuvchilar qatoriga kiradi.

Oybekning badiiy va publitsistik asarlarida uning pedagogik g'oyalari va qarashlari yaqqol ifodalangan. Oybek yozuvchi sifatidagi o'z vazifasini xalqqa, Vatanga xizmat qilishdan iborat, deb bilgan, so'zni tarbiyaning qudratli va ishonchli vositasi deb hisoblagan. Bolada ziyo va ma'naviyat urug'ini ekmay turib, uni haqiqiy kurashchi va fuqaro qilib voyaga etkazish mumkin emas, degan fikr Oybek ijodining muhim jihatlaridan biri edi. Shuning uchun u yoshlarni bilim olishga, xalqning boy tarixiy tajribasini, butun insoniyatning ma'naviy boyliklarini o'zlashtirishga chaqirgan. U yosh avlodni tarbiyalashda mehnatning tutgan o'miga katta ahamiyat bergan, faqatgina mehnat yordamida har tomonlama rivojlangan barkamol avlodni voyaga etkazish mumkin, deb hisoblagan. Bu yozuvchining asosiy pedagogik fikri edi. Bolalar tarbiyasida nutqning o'miga urg'u qaratgan yozuvchilardan Hamid Olimjon o'tgan asr adabiyotning yirik vakillaridan biridir. Hamid Olimjon o'zbek adabiyoti rivojiga va O'zbekistonda pedagogika fanining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. U maktablarda, bolalar saroylarida, bolalar uylarida, respublikadagi oliy o'quv yurtlarida tez-tez bolalar bilan suhbatlar o'tkazar va ularga o'z she'rlaridan o'qib berardi.

H.Olimjon o'z asarlarida insoniyatning yuqori ideallariga sodiq qolgani holda hayotni haqqoniy aks ettirgan. Bu asarlar yosh avlodni badiiy-estetik tarbiyalashda katta ahamiyatga egadir.

Uning ko'plab asarlari 20-asrning nihoyasidan boshlab to bugungi kungacha O'zbekistondagi maktablar, o'rta-maxsus o'quv muassasalari va pedagogika oliy

o'quv yurtlarining o'quv rejalariga kiritib kelinmoqda.

XULOSALAR:

-XVIII-XIX asrlardagi o'zbek olimlari, pedagoglari, yozuvchilari jamiyat furuvonligini oshirish vositasi sifatida ma'rifatparvarlik, bilim olish va fanlarni rivojlantirishga katta ahamiyat berganlar.

-O'zbek ma'rifatchi demokratlari (Zavqiy, Furqat, Muqimiy) xalqning qoloqligini bartaraf etishda ma'rifatning o'rni beqiyos deb bilganlar. Kapitalizmning kirib kelishi bilan jamiyatda yuz bergan ayrim progressiv o'zgarishlarni anglash, Turkistonning Rossiyaga qo'shib olinishi tufayli yuz bergan texnikaviy rivojlanishni tan olish ular dunyoqarashlarining muhim tarkibiy qismi edi.

-Ushbu davrdagi o'zbek olimlari, yozuvchilari rus mumtoz adabiyoti, maduniyati bilan tanishadilar, rus tilini o'rganadilar va ularning O'rta Osiyodagi faol targ'ibotchilariga aylanadilar.

-Ularning tashabbusiga ko'ra (S.Siddiqiy, A.Shokiriy, A.Avloniy) yangi usuldagi maktablar ochiladi, ularda dunyoviy fanlar o'qitiladi; ayniqsa o'zbek qizlarini o'qitishga alohida e'tibor beriladi.

-Ular tomonidan maktablar uchun yangi darsliklar yaratiladi.

-Ular milliy ilmiy va pedagogik kadrlarni, ziyolilarni tayyorlash ishiga katta hissa qo'shganlar.

-30-yillarda respublikada psixologiya faniga asos solindi, uning asoschisi O'zbekistonga taklif qilingan birinchi rus psixolog mutaxassisi P.I.Ivanov edi.

-1931 yilda qori-Niyozov o'zbeklar ichida birinchi bo'lib professor unvoniga, 1939 yilda esa – fizika-matematika fanlari doktori ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi.

-O'zbek yozuvchilarining butun adabiy ijodi va pedagogik faoliyati o'quvchi yoshlarga chuqur bilim berish, ularni axloqli va didli qilib tarbiyalash, pedagogika fani nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga qaratilgan.

BOLALAR NUTQNI RIVOJLANTIRISH FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA:

1. Bolalar tarbiyasi va nutq
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish maqsadi
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish vazifasi

Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyachisining bolalarga ularning o'z ona tilini o'rgata olish qobiliyati uning kasbiy tayyorgarligining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Bolaga tabiat ato qilgan barcha aqliy qobiliyatlar ona tilini o'zlashtirish, ayniqsa uni maktabgacha yoshda o'rganib olish tufayli yuzaga chiqadi hamda rivojlanadi. Bolalarning ona tilida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xalq ma'naviy boyliklarini qanchalik meros qilib olishlari, tarbiyalanuvchilarning kelgusida o'z davrining ilmiy yutuqlarini o'zlashtira olishlari, ularning insoniyatning ilg'or sheri va estetik ideallariga sodiqligi, ya'ni mustaqil O'zbekistonda demokratik jamiyatning to'laqonli quruvchilari bo'la olishlari tarbiyachiga bog'liqdir.

Bolalarga ona tilini o'rgatish uchun bo'lajak tarbiyachi nutqni rivojlantirish metodikasi nazariyasini chuqur o'rganishi va ushbu sohaning fanga ma'lum bo'lgan metodlarini o'zlashtirishi, bolaning ona tilini o'zlashtirish qonuniyatlarini tushunib etishi lozim.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini o'stirish metodikasi pedagogik fanning bir tarmog'i hisoblanadi. Unda bolalar bog'chasida nutqni rivojlantirish metodikasi hamda boshlang'ich va o'rta maktabda o'zbek tilini o'qitish metodikasi ajratilgan. Ularning har biri o'z maqsadi vazifalari va mazmuniga ega.

Bolalar nutqini rivojlantirish – maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat qonuniyatlarini o'rganuvchi fandır.

Metodikaning asosiy vazifasi – ilmiy-psixologik asosda nutqni rivojlantirishning eng samarali vositalari, metodlari va usullarini ishlab chiqish hamda bolalarda zarur nutqiy ko'nikmalarni muvaffaqiyatli ravishda rivojlantirishlari uchun ular bilan bolalar bog'chalari tarbiyachilarini qurollantirishdan iboratdir.

Fanning asosiy mazmuni - bolalarda og'zaki nutqni, uning atrofdagilar bilan nutqiy muloqoti ko'nikmalarini shakllantirishdir. Nimani o'rgatish (bolalarda qanday nutqiy ko'nikmalarni tarbiyalash), qanday o'rgatish (bolalar nutqini shakllantirishda qanday sharoitlarda qaysiusullardan foydalanish lozim), nega endi

aynan shunday o'rgatish zarur (nutqni rivojlantirishning taklif etilayotgan usullari nazariya va amaliyotning qaysi ma'lumotlariga asoslanmoqda).

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini o'stirishda ona tilini o'rgatishning xususiyatlari aks ettirilgan, nutqni rivojlantirish metodikasi sohasida O'zbekiston Respublikasida va horijda yaratilgan va hozirda mavjud bo'lgan barcha ijobiy natijalar umumlashtirilgan.

Bolalar nutqini rivojlantirish metodik amaliyot bilan birgalikda rivojlanmoqda. Ayrim metodik qoidalarning yashovchanligi amaliyotda tekshirib ko'rilmogda, amaliyotning o'zi fan oldiga hali o'z echimini topmagan muhim masalalarni qo'yogda.

Metodik nazariyani bilmaydigan tarbiyachi faqat o'z farazlaridan kelib chiqib yoki boshqalarning tajribalaridan nusxa ko'chirgan holda bolalarni ko'r-ko'rona tarbiyalaydi. U ko'p narsani nazardan qochiradi, chunki rang-barang metodlar va usullarni bilmaydi.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirish maktabgacha ta'limdagi boshqa metodikalar bilan uzviy bog'liq bo'ladi, chunki nutq – bola shaxsini to'la-to'kis rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biridir. Atrofdagilar nutqini tushunish va bolaning o'z faol nutqi har qanday pedagogik jarayonda zarurdir. Nutq bolaning butun faoliyatida unga yo'ldosh bo'ladi.

E.I.Tixeevaning ko'rsatishicha «ona tili, uni hech qanday to'siqsiz va har tomonlama rivojlantirish tarbiyaning asosini tashkil etmog'i lozim». Nutqni o'z vaqtida va to'laqonli egallash bolada to'laqonli psixika paydo bo'lishi hamda uni keyinchalik to'g'ri rivojlantirishning eng muhim va birinchi shartidir. O'z vaqtida degani – demakki, bola tug'ilganidan keyingi dastlabki kunlarda boshlanadigan, to'laqonli degani – til materiali bo'yicha etarli bo'lgan va bolaning har bir yosh bosqichida o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solgan holda nutqni egallashga undovchi mashg'ulotlar demakdir.

Bola nutqini rivojlantirishga e'tibor berish shuning uchun ham muhimki, ushbu davrda bola miyasi jadal sur'atda o'sib boradi va uning vazifalari shakllanadi. Fiziologlarga ma'lumki, markaziy asab tizimi vazifalarini aynan ularning tabiiy shakllanish davrida osongina mashq qildirish mumkin. Mashqlarsiz ushbu vazifalarning rivojlanishi sekinlashadi va hatto umuman to'xtab ham qolishi mumkin.

«Nutq uchun rivojlanishning bunday «hal qiluvchi» davri bola hayotining dastlabki uch yili hisoblanadi: bu muddatga kelib miya nutqiy sohalarining anatomik pishib etilishi asosan nihoyasiga etadi, bola ona tilining asosiy grammatik shakllarini o'zlashtirib oladi, katta so'z zahirasini shakllantiradi.

Agarda dastlabki uch yilda kichikintoy nutqiga etarlicha e'tibor berilmagan bo'lsa, bu holda kelgusida uning o'rnini to'ldirish uchun juda ko'p mehnat qilishga to'g'ri keladi».

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish boshqa har qanday pedagogika fani sifatida ijtimoiy fanlar sirasiga kiradi. Til va fikrlash haqidagi ta'limotlar uning metodologik asosi hisoblanadi.

Xuddi til kabi insonning birgalikdagi mehnat faoliyati mobaynida paydo bo'ladigan va rivojlanadigan fikrlash uni o'rab turgan borliq aksi hisoblanadi. Tilning fikrlash bilan mustahkam uzviy bog'liqligi kishilarning ishlab chiqarish faoliyati, fikr almashish va birgalikda harakat qilish zarurati tufayli yuz beradi. Garchi til va fikrlash bir-birisiz mavjud bo'lolmasa-da, ular aynan bir hodisaga taalluqli emas.

Agarda bola atrofidagi kattalar uni beshikdan boshlab to'g'ri so'zlashga o'rgatsalar, bu holda bunday bola intellektual jihatdan normal rivojlanadi: unda tasavvur qilish, so'ngra fikrlash va xayol surish qobiliyati paydo bo'ladi; har bir yosh bosqichda bu qobiliyat takomillashib boradi. Bola intellektning rivojlanishi bilan bir vaqtda uning emotsional-iroda sohasi ham takomillashib boradi.

Bola nutqining rivojlanishi har qanday rivojlanishning umumiy shakllari, tomonlari va o'zaro bog'liqligini aks ettiradigan dialektika qonunlari va toifalariga tayanadi.

Til – tarixiy va o'zgaruvchan hodisadir. Har bir xalq, millat, elat va odamlar qabilasi o'z tiliga egadir. Har bir xalqning tilida mazkur jamiyatning tarixiy rivojlanish jarayoni, uning turmush sharoiti, ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlar va yangilanishlar, ijtimoiy-mehnat faoliyatidagi yangi kashfiyotlar va erishilgan natijalari aks etgan.

Har bir til o'zining asosiy qismlariga ega – bu lug'at boyligi (leksika), tovush tizimi (fonetika) va grammatik tuzilishi (grammatika)dir.

Lug'at boyligi (leksika) go'yo o'zida bizning atrof-olam haqida, bir odamning psixik hayoti haqidagi turli xil bilimlarimizni saqlaydi. So'zdagi asosiy narsa - uning mazmuni va semantik tarkibidir. Leksika tilning qurilish materiali, uning mazmun tomoni hisoblanadi. Til qanchalik rivojlangan bo'lsa, uning lug'at tarkibi ham shunchalik boy bo'ladi. Har bir tildagi ko'p sonli so'zlar ichidan tilning asosiy lug'at jamg'armasini tashkil qiladigan asosiy o'zak so'zlarning muayyan guruhini ajratish mumkin. Tilning lug'at jamg'armasi – bu leksikaning juda barqaror, asrlardan buyon yashab kelayotgan qismi bo'lib, u barcha yoki deyarli barcha yangi so'zlar va so'z birikmalarining vujudga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tovush tizimi leksika va grammatika bilan uzviy bog'liqdir. Jaranglayotgan

nutq yordamida inson boshqa kishilar bilan muloqotda bo'ladi hamda o'z fikrlari va his-tuyg'ularini ifoda qiladi. Bir til fonetikasi odatda, boshqa til fonetikasiga o'xshash emas, ya'ni jaranglayotgan nutq go'yo bir tilni boshqasidan uzoqlashtiradi. Bir til doirasida talaffuz me'yorlari yagona bo'ladi (shevalar adabiy tildan katta bo'lib, ular undan farq qiladilar).

Tilning grammatik qurilishi gapda so'zlar va so'z birikmalarini o'zgartirishga oid qonunlar hamda qoidalarining umumiyligi hisoblanadi. Grammatika yordamida gapdagi so'zlar joylashtiriladi va bir-birlari bilan qo'shiladilar. So'zlar faqat gaplar orqaligina muloqot vositasiga aylanadilar. Gapdan tashqarida har qanday so'z, xoh u ona tilidagi, xoh chet tilidagi so'z bo'lsin, muayan ma'noga ega bo'lmaydi. Shuning uchun tilni o'rganishda uning grammatik tuzilishini o'zlashtirish ulkan ahamiyat kasb etadi. Bolalarga ta'lim berishda orfoepiya, grammatika va leksikaning zamonaviy me'yorlarini hisobga olish zarur.

Nutqni rivojlantirish metodikasi psixolingvistikaning asosiy qoidalari asosida quriladi. Uning «til inson faoliyatining barcha sohalarida muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi» degan asosiy qoidasi nutqni rivojlantirish metodikasida dasturilamal bo'lib hisoblanadi. Shu bois nutqni rivojlantirish metodikasi tarbiyachini muloqot vositasi sifatida bolalar nutqini rivojlantirishga oid bilimlar va qobiliyatlar bilan qurollantirishga qaratilgandir.

Tilning asosini ona tilining tovush, tizimi leksikasi va grammatik tuzilishi tashkil qiladi. Bolalarning turli nutqiy qobiliyatlarini shakllantirishda ularga o'zlarining ona tili bo'lmish o'zbek tili o'rgatiladi, ya'ni ular o'zbek leksikasi, o'zbek tilining o'ziga xos fonetikasi va o'zbek tili grammatikasining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadilar.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini o'stirishda bolalarga ona tilini o'rgatishda professional mahoratga ega bo'lish uchun pedagog nutqni rivojlantirish metodikasi nazariyasini chuqur o'rganishi, ushbu rivojlanishning ilmiy usullarini o'zlashtirishi hamda bolaning nutqni o'zlashtirish qonuniyatlarini bilishi shart.

XULOSALAR:

Nutqni rivojlantirish metodikasi – bolalar bog'chasidagi maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni shakllantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogik fandır.

Metodikaning asosiy vazifasi – ilmiy-pedagogik asosda nutqni rivojlantirishning eng samarali vositalari, metodlari va usullarini ishlab chiqish, ular bilan bolalar bog'chalari tarbiyachilarini qurollantirishdan iboratdir.

Metodikaning asosiy mazmuni – bolalarda og'zaki nutqni, atrofdagilar bilan nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Nutqni rivojlantirish metodikasi quyidagi savollarga javob beradi: nimani o'rgatish lozim (bolalarda qanday nutqiy qobiliyatlarni tarbiyalash lozim), qanday o'qitish zarur (bolalar nutqini shakllantirishda qaysi metodlar va usullarni qo'llash lozim, ularni qanday sharoitlarda qo'llash zarur), nega endi aynan shunday o'qitish kerak (taklif etilayotgan usullar nazariya va amaliyotning qaysi ma'lumotlari bilan asoslanmoqda).

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Til hayotimizning ajralmas qismi bo'lib, biz unga o'z-o'zidan bo'lishi shart bo'lgan narsa sifatida qaraymiz. Tilning o'zi nima, biz unda qanday so'zlayapmiz, biz qanday qilib so'zlashni o'rganishimiz haqida esa unchalik ko'p o'ylab ham o'tirmaymiz. Hammaga yaxshi ma'lumki, tilni o'rganuvchi maxsus fan bo'lib, uning nomi – lingvistikadir.

Garchi biz boshqa fanlarni rivojlantirishning muhimligi haqida so'z boshlagan ekanmiz, til tabiiy fanlar rivojiga biron-bir ta'sir ko'rsata oladimi, degan savolga javob beraylik. Hozirda til va nazariya zamonaviy fanlarga oid metodologik nuummolarning markazidan joy olgan, chunki «umumlashtirilgan bilimlar tizimidan iborat bo'lgan va bilimni uyushtiruvchi boshlang'ich bosqich sifatida chiqadigan nazariya tilda shakllanadi, bu esa bilish jarayonida tilga alohida o'rin beradi va shu bilan til haqidagi fan oldida yangi ilmiy uflarni ochadi, uni o'zining gumanitar mohiyati haqida orzu-xayollarga berilgan holda doimo tinch-osuda va jimgina o'tiradigan burchagidan chiqishga majbur qiladi»

Tabiiy fanlarning insoniyat taraqqiyotida, bizning kundalik hayotimizda egallagan ulkan o'rini hech bir kamsitmagan holda shuni unutmaslik lozimki, baribir tabiatning eng qiziq, murakkab va hozircha o'rganilmagan hodisasi – bu insonning o'zidir. Shuning uchun so'nggi paytda insonni o'rganuvchi fanlarga, va eng avvalo psixologiyaga katta ahamiyat berilmoqda.

Biz «til» so'zini qo'llaganimizda ikki narsani – til va nutqni nazarda tutamiz. Bu farqlashlarni lingvistika faniga birinchi bo'lib shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur kiritdi va u tilni nutqqa qarshi qo'ydi, bu lingvistika fanining keyingi rivoji uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'ldi, chunki «biz til va nutqni ajratish orqali ijtimoiyatni individuallikdan ajratamiz». Boshqacha qilib aytganda, bu alohida bir odam tomonidan alohida holatda amalga oshirish bilan biron-bir tilda so'zlayotgan barcha odamlar tomonidan birgalikda amalga oshirish o'rtasidagi farqlashdir.

A.A.Leontev «tilga qobiliyat»ni – til tizimining ushbu tilda so'zlayotgan inson ongida aks etishini, «til jarayoni»ni, ya'ni tilga qobiliyatni amalga oshirish vositasi bo'lgan nutqning o'zini, va «til standarti»ni – tilni individdan tashqarida mavjud bo'ladigan tizim sifatida ajratgan Shunday qilib, u tomonidan til va nutqni farqlashdan tashqari odam ongida mavjud bo'lgan hamda unga tildan foydalanish, so'zlash va aytilgan so'zlarni tushunish (tilga qobiliyat) imkonini beruvchi bir narsani ham ajratib ko'rsatgan. Bu narsa

mexanizmidir.

Odatda nutqiy faoliyat to'rtga ajratiladi: o'qish, yozish, so'zlash, tinglash. Ular o'zaro juft holatda bog'lanadi va til tizimini amalga oshirishning ikki shakli – og'zaki va yozma shakli orqali belgilanadi.

Til eng bevosita tarzda fikrlash bilan bog'liqdir. Aslida tilning o'zi fikrlash qurolidir. Fikrlash jarayoni doimo tilda kuzatib boriladi, ammo uning natijasi til shakliga o'tkazilishi va shu tufayli kelgusi avlodlarga etib borishi mumkin.

Til aqliy faoliyatni rejalashtirish imkonini beradi. Rejalashtirish jarayonida tilning yana bir muhim vazifasi – insonning xulq-atvorini boshqarish vazifasi paydo bo'ladi. Til insoniyatning o'tmishi mobaynidagi butun tajribasini to'plash va bir joyga jamlash, insonni ushbu tajriba natijasida ishlab chiqilgan me'yorlarga bo'ysundirishga yordam beradi. Biz o'z o'tmishimizda, bugungi kunimizda ko'rgan va hattoki kelgusida ko'rishimiz mumkin bo'lgan narsalarning barchasi bizga til orqali keladi. Insonning xulq-atvorini boshqaradigan narsalarning barchasiga, jumladan dunyoqarash, axloqiy va estetik ideallar, madaniy me'yorlarga til va nutqiy muloqot orqali erishiladi.

Inson butun hayoti mobaynida borliqni anglash jarayonida ishtirok etadi. Bilishga bo'lgan ehtiyoj ko'p jihatdan til orqali qondiriladi.

Bola atrofni o'rab turgan borliqni qabul qilish va anglash uchun u tarqoq predmetlardan foydalana olmaydi, u ahamiyatga molik jihatlarni ajratib ko'rsatgan holda ob'ektlar, toifalarni birlashtira boshlaydi va oxir-oqibatda belgilarni umumlashtirish natijasida so'z bilan ifodalanadigan tushunchalar paydo bo'ladi. Biron-bir tushunchaning, xoh u maishiy bo'lsin, xoh ilmiy bo'lsin, uning so'z qobig'isiz yashashi qiyin. Shu tufayli biz o'z bilimlarimizni tilimizda qayd etishimiz, ularni boshqa odamlarga etkazishimiz va til orqali yangi bilimlarga ega bo'lishimiz mumkin.

Insonning yana bir o'ziga xos xususiyati, o'ziga xos insoniy ehtiyoji mavjud, bu – boshqa odamlar bilan muloqotga ehtiyojmandlik, emotsional muloqotga ehtiyojmandlik»dir (K.Obuxovskiy). Aynan shu ehtiyoj tufayli dastlab til paydo bo'lgan. Muloqotga ehtiyojmandlik doimo tilni egallashga olib keladi. Bolaning so'zlashni o'rganishining sababi shuki, unga kattalar bilan birgalikdagi faoliyatda ishtirok etishga to'g'ri keladi, buning uchun esa bolaning unga nimalar deyishayotganliklarini tushunishi va o'zi ham so'zlashi lozim. Bu o'rinda «tilning uch sifati» (tajribani jamlash va sintez qilish – fikrga jamlash – muloqotni amalga oshirish) haqida so'z yuritish mumkin (V.A.Zvegintsev). Tilni tadqiq qilish mustaqil, umumilmiy qiziqishdan tashqari ko'plab dolzarb amaliy vazifalarni hal etishda ulkan ahamiyatga egadir. Ushbu vazifalarning ayrimlari bevosita tilning

yuqorida sanab o'tilgan vazifalaridan kelib chiqadi – til yordamida insoniy tajribani aniqroq qayd etish, til yordamida ifoda etilgan madaniy me'yorlar insonning xulq-atvoriga yanada kuchliroq va mustahkamroq tartibga soluvchi ta'sir ko'rsatishi uchun, kishilarning o'zaro muloqoti (masalan, ijtimoiy munosabatlar sohasida) yanada muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun tilni tadqiq qilish zarur.

Bundan tashqari, hal etilishi til muammolarini tadqiq qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa amaliy vazifalar ham mavjud. Psixologiya, boshqaruv nazariyasi, ijtimoiy fanlar sohasida ish olib borayotgan olimlar qator lingvistik vazifalarga duch keldilar. Xususan, ruhiy jarayonlarni tadqiq qilish dastlabki nutqiy jarayonlarni ham tadqiq qilishni ko'zda tutadi. Tushunchalarni rivojlantirish, aqliy va amaliy vazifalarni hal etish qay tarzda davom etmoqda, bola tushqi muhitga (moddiy va ijtimoiy) muhitga qanday moslashmoqda – bu mavzularga javoblar nafaqat predmetli harakatlarni, balki nutqning o'zini ham o'rganishni ko'zda tutadi.

Muloqot va boshqaruv – lingvistikaning boshqa bir ulkan sohasi hisoblanadi. Targ'ibot va tashviqot (u bevosita muloqot tarzida yoki ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshirilishidan qat'iy nazar) mohiyatan insonning ruhiy olamiga ta'sir ko'rsatish uchun tildan foydalanish shaklidir. Til orqali ta'sir ko'rsatish samarali bo'lishi uchun ushbu ta'sirning mexanizmlarini, o'ziga xos nutqiy mexanizmlarni bilish zarur.

Sof lingvistik vazifalar masalan, samolyot, kosmik kema va hokozalar bilan so'z orqali aloqa qilishni amalga oshirayotgan operator faoliyatini oqilona tashkil etish paytida yuzaga keladi.

Lingvistikani qo'llashning yana bir sohasi – tibbiyotning miyaning yurulanishi, jarohat olishi yoki unga shikast etishi natijasida nutqdagi buzilishlarni o'rganuvchi sohasi bo'lmish afaziologiyadir. Bu nuqsionlarni aniqlash va davolash ko'p jihatdan bemorning nutqida aynan qanday o'zgarishlar yuz berganiga bog'liq bo'ladi. Bu anomal nutq uchun maxsus til xususiyatlarini shakllantirish zarurati paydo bo'ladi, o'z-o'zidan bu o'rinda vrach-afaziolog lingvistning yordamiga muhtoj bo'ladi.

Nutqdagi buzilishlar - inson ahvolini baholashda til parametrlari yordam berishi mumkin bo'lgan yagona holat emas. Ayrim vaziyatlarda (ruhiy zo'riqish, siqilish paytida) yaxshi tayyorgarlikdan o'tgan odamlarda fiziologik parametrlar bo'yicha ayrim nuqsionlar sezilmaydi. Ammo ularning nutqi mutaxassis bo'lmagan odam tushunishi qiyin bo'lgan darajada o'zgaradi. Ko'pincha faqat til mezonlarigina bunday holat yuz berishidan dalolat berishi mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, til bevosita bilish jarayonlari bilan bog'liq, va bundan tashqari, tilning rivojlanish darajasi umumiy aqliy rivojlanish darajasiga

bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun bola nutqini maxsus tadqiq qilish ruhiy rivojlanishdagi nuqsonlarni yoki rivojlanish sekinlashganini aniqlashda yordam berishi mumkin, hattoki bu usul boshqa tekshiruv turlari bunday nuqsonlarni aniqlamagan taqdirda ham qo'l kelishi mumkin.

Lingvistika kriminalistga ham katta yordam berishi mumkin. Masalan, jinoyatchini uning nutqining bir parchasi (yozma yoki og'zaki) bo'yicha topish, ko'rsatmalarining yolg'onligini fosh qilish (ataylab yolg'on so'zlaganda inson nutqi mutaxassis bo'lmagan odam sezmaydigan darajada o'zgaradi) mumkin.

Va nihoyat, lingvistikaning an'anaviy amaliy vazifasi – chet tillarga o'qitishdir. Tilni batafsil tavsiflamasdan turib tilni, undagi nutqni o'rganish mumkin emas.

Zamonaviy lingvistika – bu nafaqat mavjud tillarni bayon qilish, balki tilga faoliyat sifatida yondashish, so'zlayotgan odamni o'rganish hamdir.

«Tilda insonni va uni o'rab turgan olamni bilish uchun bitmas-tuganmas hamda hali qo'l tegmagan imkoniyatlar mavjud, biroq unga tilni tavsiflash orqali emas, balki uni o'rganish vositasida erishish mumkin» (V.A.Zvegintsev).

Tilni faoliyat sifatida tadqiq qilish bilan tez rivojlanib borayotgan fan – psixolingvistika shug'ullanmoqda, u hozirda muhandislik, aviatsiya va kosmik psixologiyaning ajralmas qismiga aylandi, undan turli nutqiy nuqsonlarni aniqlash va davolashda foydalaniladi, u bolalar nutqidagi muammolarni o'rganishda, sud psixologiyasi va kriminalistikada katta ahamiyatga egadir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish – bu murakkab ruhiy jarayon bo'lib, u faqat bolaning eshitgan nutqiga taqlid qilishidan iborat emas. Bu jarayon bolalarda umuman muloqot faoliyatini rivojlantirish va birinchi navbatda, muloqotga ehtiyoj mavjudligi bilan bog'liqdir.

Bolaning borliqning yangi tomonlariga yo'naltirilganligi: amaliy faoliyatdan olamni, so'ngra odamlarni, ularning munosabatlarini o'rganishga o'tish yangi maqsadlarga xizmat qiluvchi yangi muloqot vositalari zaruratini keltirib chiqaradi.

Bola leksikasini kengaytirish, uning o'z kechinmalarini yanada keng va xilma-xil ifodalashni o'zlashtirishi uchun imkoniyat yaratadi.

Nutqni zamonaviy va to'laqonli rivojlantirish uchun atrofdagi odamlar bilan o'zaro hamkorlik bolaning muloqotga bo'lgan ehtiyoji tarkibini boyitishi zarur. Bolalarning nutqni egallab olishlarining sababi ularning muloqot faoliyatlarining asosini ehtiyoj-motivatsiya tashkil qilishi, uning tarkibi o'zgarganligidadir.

Verbal bosqichda bolada sust nutq shakllanadi. Ushbu bosqichga bo'lgan davrning asosiy ahamiyati shundan iboratki, uning ichida navbatdagi bosqich – faol nutq paydo bo'lishi bosqichiga o'tish uchun zarur bo'lgan sharoit vujudga

keladi.

Bolaning faol nutqni o'zlashtirishining ikkinchi bosqichida uchta asosiy jihat ajralib chiqadi: emotsional munosabatlar; birgalikda faoliyat (hamkorlik) davomidagi munosabatlar; tovushli munosabatlar.

Bolaning kattalar bilan muloqot qilishining ko'rib chiqilayotgan har bir jihati uning oldiga kattalar tomonidan qo'yilayotgan va so'zdan jamiyatda o'zaro bir-birini tushunish uchun shartli ravishda qabul qilingan vosita sifatida foydalanishni talab qilishdan iborat bo'lgan kommunikativ vazifani qabul qilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, kommunikativ omilning ko'rib chiqilayotgan har bir jihati u yoki bu darajada va o'z holicha bolalarning kommunikativ vazifani hal etishlariga, ya'ni nutqdan foydalanishlariga yordam beradi.

Nutqni rivojlantirishning uchinchi bosqichida – uning materiyasi (leksika va grammatika) bolaning muloqot vazifasini o'zgartirgan holda kattalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyojiga va uning tarkibiga uzviy bog'liq bo'ladi. Bu bolaning nutqning yangi, yanada murakkab va keng qamrovli jihatlarini o'zlashtirishiga olib keladi.

Bolaning ruhan shakllanishida nutqning hal qiluvchi o'rinni egallashi uning turli bosqichlarda rivojlanishiga yordam beruvchi shart-sharoitlar va omillarning ahamiyatini yanada oshiradi. Nutq rivojini harakatlantiruvchi kuchlar haqidagi masala ular shiddat bilan va to'satdan amalga oshirilishi tufayli ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar nutqini rivojlantirishni rag'batlantiruvchi yoki uni sekinlashtiruvchi kuchlarni aniqlash ushbu jarayonda aniq maqsadni ko'zlagan holda pedagogik sa'y-harakatlarni uyushtirish kalitidir.

XULOSALAR:

Til hayotimizning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ilmiy bayon qilish tili muayyan fan darajasi mezonlaridan biridir. Til fikrlash bilan bog'liq va u uning quroli hisoblanadi.

Til aqliy faoliyatni rejalashtirish imkoniyatiga yaratadi; bu jarayonda tilning muhim vazifasi – insonning xulq-atvorini boshqarish vazifasi paydo bo'ladi.

Til kishilarning muloqotga muhtojligi tufayli paydo bo'lgan.

Lingvistik bilimlarni qo'llash sohalari juda keng: psixologiya, psixolingvistika, tibbiyot, muhandislik, aviatsiya, kosmik, sud psixologiyasi va h.k.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish – bu murakkab ruhiy jamiyon bo'lib, u faqat bolaning eshitgan nutqiga taqlid qilishdan iborat emas, balki bu bolalarda muloqot faoliyatini rivojlantirish va muloqotga ehtiyoj mavjudligi bilan bog'liqdir.

MAKTABGACHA KICHIK, O'RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI O'STIRISHNING VAZIFALARI, METODLARI VA VOSITALARI

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish vazifalari.

Dars o'quv maqsadi: Talabalarga bolalar nutqini o'stirishning o'ziga xos xususiyatlari, shakllari va bolalar nutqiga qo'yilgan davlat talablari to'g'risida tushuncha hosil qilish.

Tayanch so'zlar va iboralar: nutq o'stirish maksadi, yo'naltirilganlik, loyixalash, tashxislanuvchanlik, nutq o'stirish boskichlari, bilim, kunikma, malakalar, nutqiy muloqot, nutqning tovush tomoni, so'z boyligi, bog'lanishli nutq, nutq o'stirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish, badiiy adabiyot, ovutmachok-o'yin, mashg'ulot, nutq va tafakkur, ma'naviy-madaniy etuklik.

Nutq o'stirish metodikasi maktabgacha ta'limda bolalarning og'zaki nutqini o'stirish va tafakkurini rivojlantirish vazifasini bajaradi, bolalarni maktabda o'qishga tayyorlaydi. Bolalar so'zlashni urganishda ona tilidagi so'zlarning ma'nosini tushunishi, nutqda qo'llay olishi, tilning grammatik qurilishini bilishi muximdir. Chunki maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning nutqini o'stirish, ularda o'z fikrini bayon qilish, tushuntirish, narsa, voqealarni atash, uzaro muloqotga kirishishga qiziqishini shakllantirish uchun nutq o'stirish ishlarini to'g'ri tashkil etish zarur.

Buning uchun maktabgacha ta'limda nutq o'stirishning mazmuni va vazifalarini aniq belgilash zarur buladi. Ya'ni nutq o'stirish metodikasi dastur asosida quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 2.

3. tayyorlash Milliy dasturi (1997) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari (2000)ni ta'limga joriy etish va maktabgacha ta'limda bolalar nutqini o'stirishning eng qulay metod va usullarini ishlab chiqadi, yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali ta'limni takomillashtirishni ta'minlaydi, davlat talablarini bajaradi.

2. Maktabgacha ta'limda bolalar so'z boyligini oshirish metod va usullarini ishlab chiqadi, lugatni boyitish omillari va shakllarini tavsiya etadi.

3. Bolalar bog'lanishli nutqini o'stirish, unda nutqning aloqa vositasi ekanligini, dialogik va monologik nutq o'stirish metod va usullarini yoritish, bog'lanishli nutq o'stirish shakllarini tushuntirish, mashg'ulotlarni tashkil etish metod va usullarini ishlab beradi.

4. Nutqning grammatik jixatdan to'g'ri shakllantirishning mazmuni, uni shakllantirish metod, usullarini tavsiya etadi, bolalar nutqidagi xatolarni bartaraf

etish metodlarini ishlab chikadi va amaliyotga tadbiiq etadi.

5. Maktabgacha ta'limda nutqning tovush tomonini shakllantirishga doir ishlarni tasdiqlaydi.

6. Maktabgacha ta'limda badiiy adabiyotni urgatishning mazmuni, metodlarini o'rgatish, bolalar badiiy nutqini o'stirishga doir mashg'ulotlarni tashkil etish, bolalar folklorini urgatishga doir ishlarni tashkil etishni urgatadi.

7. Bolalarni maktabga tayyorlashga doir ishlarni tashkil etish yollarini tavsiya etadi.

8. Maktabgacha ta'limda nutq o'stirish ishlarini tashkil etish va unga rahbarlik qilish, nutq o'stirishda oila, bog'cha, maktab hamkorligiga doir ishlarni tashkil etish metodlarini tavsiya etadi.

9. Tevarak-atrof bilan tanishtirishning dastur mazmuni bilan tanishtirish, mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasini yoritish, bolalarda vatanparvarlik, ona Vatanga muhabbat xissini shakllantirish, milliy g'oya va milliy mafkura qirralarini singdirish yo'llarini o'rgatadi.

10. Mujassam mashg'ulotlar, noan'anaviy mashg'ulotlar, ko'rik-tanlovlar o'tkazishga doir ishlarni tashkil etish usullarini ifoda etadi. 11. "Ilk qadam" dasturi bilan ishlash, bolalarning nutqiy rivojlanganligini tashxis qilish metodlarini yoritib beradi.

Maktabgacha ta'limda nutq o'stirish bolalarning yosh xususiyatlarini nazarda tutadi, nutq o'stirish boskichlariga amal kiladi.

1. Chaqaloqlik davri –tug'ilgandan bir yoshgacha bulgan davr. Bu yosh uziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, muxim vazifalarni bajaradi.

a) o'yinchoqning harakatini ko'z bilan kuzatish, kullarini kuz oldida nymatish, kikirlab ovoz chikarish, uziga yakin kishilarni tanish, ularga intilishini kullab-kuvvatlash. Ovutmachok-o'yinlar orqali bolalarning uziga bulgan munosabatni tushunishga, kattalar kilgan xarakatlarni bajarishga urgatish.

2. Ilk yosh guruhi (1-2yosh) bu guruhda nutq o'stirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish mashg'ulotlari tashkil etiladi.

Bolalarning kuzatish, taklid qilish, mashk qilish, tinglash kobiliyatlari shakllantiriladi, kurib idrok qilish, nutqni tinglash, nutq tovushlarining talaffuziga doir o'yin-mashk, didaktik o'yin, xarakatli o'yin va ovutmachoklar orqali bolalar nutq faoliyati shakllantiriladi.

Ibu yoshdagi bolalar bilan xarakatli o'yin-ovutmachoklar orqali nutqni tushunish, tinglashni urganadi, xissiy kunikmalari rivojlantiriladi. Shu bois "Respublikamizda Oila, onalik va bolalikni ximoya qilish, oilani xar tomonlama mustaxkamlash davlat siyosati darajasiga kutarilgan".

Nutq o'zlashtirish va tevarak-atrof bilan tanishtirish bulimida bolalarning kuzatish, tinglash, kurib idrok etish, so'z boyligini oshirish, nutqni tinglash, tovush talaffuziga doir mashklarni bajarish, nutqiy nafasni takomillashtirish, tovushni eshitish orqali farqlash, ertakni tinglash va eslab kolish, she'rni tinglash, didaktik o'yin, xarakatli o'yin va ovutmachoklarni urgatish orqali nutq faoliyatini shakllantirish maksad kilib olinadi.

2-3 yoshli guruhda oldingi guruhdagi ishlar mazmuni kengayadi, nutq o'zlashtirish, tevarak-atrof bilan tanishtirishda o'yinchoq, rasmlar nomini aytish bilan birga ular xarakati so'z boyligini oshirish, nutqning tovush tomonini shakllantirish, xikoyani, ertakni, she'rni ukib berish, so'zlab berish orqali bog'lanishli nutqni o'zlashtirishga axamiyat beriladi. She'rni ukib berish, ta'limiy o'yin, rasmga karab so'zlab berish orqali bolalarning so'zlab berish, diologik nutqini o'zlashtirish nazarda tutiladi.

Kichik guruh

Kichik guruhda nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, otlarni kelishiklarda turlash, fe'lni shaxs, son, zamonda to'g'ri qo'llash, hayvon, parrandalar, narsa-buyum nomlarini birlik va kuplikda qo'llash, uyushiq bo'lakli gaplarni tuzishga urgatiladi, shu asosda nutqni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish, rasmni tasvirlash asosida nutqning grammatik tomonini shakllantiriladi, kelishik qo'shimchalarini to'g'ri qo'llashga o'rgatiladi. Nutqning tovush tomonini tarbiyalashga axamiyat beriladi. Bolalarni aniq, shoshilmay, etarli baland ovozdada gapirishga o'rgatish, topishmoq, tez aytishni aytirish va og'zaki nutqni faollashtirish talab etiladi.

O'rta guruhda nutq o'zlashtirish dasturi quyidagi mazmunda beriladi.

1. Nutqning tovush tomonini shakllantirish, topishmoq, tez aytish orqali nutqda tovush talaffuzini mashq qildirish.

lugatni boyitish, buyumlar hakida tushuncha berish;

turli kasblarni bildiruvchi so'zlarni bolalar lugatiga kiritish, so'zlarning bajaradigan vazifasi hakida amaliy bilim berish.

kecha-kunduz va uning qismlari hakida tushuncha berish; buyumlarning joylashishi, urnini to'g'ri aytishga urgatish; chapda, o'ngda, o'rtasida, orqasida, yonida va xakozo;

Katta guruh Nutqning grammatik qurilishini shakllantirish.

So'zlarni grammatik jihatdan aniq, to'g'ri talaffuz qilish; birlik va ko'plikda so'zlarni to'g'ri aytish, fe'llarni shaxs-son va zamonda to'g'ri qo'llashni, ayrim so'zlarning yasalish usullarini urgatish; jumlani to'g'ri tuzish, gapni har xil ohangda aytish, sodda, qo'shma gap tuzishni bilish; topishmoq, tez aytishni o'rgatish, og'zaki nutqni faollashtirish. bolalar yoshiga mos xikoyani kayta xikoya

kildirish. Nutqda fe'ning buyruk maylini to'g'ri qo'llashga urgatish talab etiladi.

O'rta guruhda "Tevarak-atrof va ona Vatan bilan tanishtirish" bo'limida "O'zbekiston-mening Vatanim," "Men yashayotgan ko'cha", "Men yashayotgan mahalla", Bizning mahalla "O'lkamizda kuz" kabi mavzularga e'tibor berilgan. "Buyuk siymolar", "Mustaqillik bayrami" "Mehrjon", "Navro'z" bayramlari haqida suhbat qilish bilan birga A. Navoiy, Z. Bobur bilan tanishtiriladi.

Kattalar mehnati bilan tanishtirish bulimida dehqonlar, haydovchi, quruvchi, oshpaz, onalar, duradgor, bog'bon mehnati bilan tanishtirishga axamiyat qaratilgan, shuningdek, transport turlari, buyumlar, musiqiy asboblari, oshxona buyumlari, ho'jalik, mehnat qurollari bilan tanishtirish, ularning o'ziga xos tomonlarini o'rgatishga axamiyat beriladi.

Katta guruhda badiiy adabiyot bilan tanishtirish bo'limi materiallari ancha kengaygan, she'rni yod olish, o'qib berish, hikoya qilib berish, ifodali o'qishni o'rgatishga doir mashg'ulotlar tashkil etiladi.

Katta guruhda nutq o'stirishning mazmuni, dastur talablari ancha kengayadi.

Katta guruhda bolalar lugatini boyitish va faollashtirish, nutqning grammatik tomonini urgatishda quyidagi vazifalar belgilagan.

Bolalar nutqini morfologik va sintaktik jihatdan shakllantirish, so'zlarni bir – biriga bog'lash, gapni to'g'ri tuzish, gapda uyushiq bo'laklardan foydalanish, sodd va yoyiq, qo'shma gaplar tuzish, fikmi xilma-xil tuzishga o'rgatiladi. Nutqda sinonim so'zlar, zid ma'noli so'zlarni qo'llashga o'rgatiladi.

Nutqning tovush tomonini shakllantirishda so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, nutqda ovoz sifati, nutq sur'ati, ohangni to'g'ri qo'llash, barcha tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, tovush madaniyatiga diqqat qilish, gapni to'g'ri tuzish, undagi so'zlar o'rmini, so'zdagi kerakli tovushni ajrata bilish talab etiladi.

Katta guruhda bolalarning shaxsiy hayoti, taassurotlari, kurgan-kuzatganlarini tasvirlash orqali ijodiy hikoya tuzishga o'rgatiladi.

Tevarak-atrof bilan tanishtirishda "O'zbekiston-Vatanim mening", Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlari bilan tanishtirish, Buyuk ipak yo'li, buyuk siymolar; A. Temur, Beruniy, Ulugbek va x... kabi mavzularda mashg'ulotlar tashkil etiladi.

Maktabgacha ta'limning tayyorlov guruhida bolalar nutqini o'stirish nutqning grammatik qurilishini shakllantirish bilan birga so'z yasash malakasini oshirish, lugatini boyitishga katta axamiyat beriladi. Shuningdek, bolalarni savodxonlikka o'rgatiladi. Bunda gap hakida tushuncha beriladi, gapda so'zlarning tartibini aniq

lash, so'zni buginga ajratish, tovush - xarfni farklash, kichik va bosh xarflar, bosma xarflarni farklash, kesma xarflardan so'z tuzish mashk kildiriladi.

Maktabgacha ta'limda bolalar nutqini o'stirish barcha guruhlarda "Ilk qadam"

dasturi asosida amalga oshiriladi, bolalarning turli faoliyatlari jarayonida nutq oʻstirishga eʼtibor beriladi, shu asosda bolalarni maktabda ukishga tayyorlaniladi.

Ilk yoshdagi bolalarda nutqini rivojlantirish.

Hayotining birinchi yilida bola tez oʻsadi. Jismoniy oʻsish bilan birga «atrof muhitga moslashish organi» (I.P.Pavlov) vazifasini bajarishga tayyor boʻlish uchun bolaning miyasi ham rivojlanib boradi. Mazkur tayyorgarlik bosqichma-bosqich roʻy beradi: 0 oydan 2,5-3 oygacha; 5-6 oydan to 9-10 oy va 1 yilgacha.

Muloqotning birinchi shakli – emotsional-bevosita (vaziyat-shaxs) shaklidir. Bu boshqa odamga boʻlgan qiziqish, unga nisbatan emotsional munosabat bilan tavsiflanadi. Muloqotning bunday shakli bola hayotining birinchi yarim yilligiga xos holatdir.

Muloqotning yanada rivojlangan ikkinchi shakli – yaʼni, emotsional-vositali (vaziyatli-amaliy) shakli bola hayotining ikkinchi yarim yilligida roʻy beradi. Bu muloqot predmetlar orqali vositali muloqotga aylantiriladi. Ushbu yoshda bolaning qiziqishlari atrofda olamga yoʻnaltirilgandir. Unda yangi taassurotllarga ehtiyoj yorqin paydo boʻladi.

Kattalar bilan muloqotda, hazil-huzul va boshqa ijobiy hislarga toʻliq boʻlgan bola oʻyinchoqlar bilan oʻynashga kirishadi. Bu mohiyatan, bolaning tashabbusiga koʻra yuzaga kelgan birinchi oʻyin shaklidir. Bolaning narsalar va oʻyinchoqlar bilan harakatlari, qoʻllarning kichik harakatlari uning nutqini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Bola bilan muloqotda maqollar, matallar, sanoq sheʼrlardan foydalanish zarur. Bu tovush va nutq muhitini boyitadi, nutqni rivojlantirishga yordam beradi, intonatsion tinglash qobiliyatini, sheʼriy soʻz jaranglashiga nisbatan sezgirlikni rivojlantiradi. Ilk yoshdagi bolalar bilan ishlashda kattalar nutqiga alohida talablar qoʻyiladi, chunki ularning nutqi taqlid uchun namuna boʻlib xizmat qiladi. Shu bois u har tomonlama namunali boʻlishi, yaʼni: grammatik toʻgʻri, intonatsion ifodali, unchalik baland emas, tez ham emas, oz soʻzli va aniq boʻlishi lozim.

Nutqning intonatsion ifodaliligi mutlaq muhim ahamiyatga ega, chunki kichikintoy eng avvalo aynan nutqiy ohanglarni tushuna boshlaydi va ularga munosabat bildirishga harakat qiladi. Intonatsiyaning kamligi nutqni tushunishni rivojlantirishga va uni faollashtirishga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Tugʻilganidan boshlab bir yoshgacha boʻlgan bolalarning nutqni tushunishlarining asosiy metodik usullarini koʻrib chiqamiz.

Bola 6 oylik boʻlganidan soʻng uning nutqini oʻz vaqtida rivojlantirish uchun nafaqat bolada jonlanishni vujudga keltirish va fikrni bir joyga jamlashni mashq qilish uchun shunchaki soʻzlashish, balki unga dastlabki soʻzlarni tushunishni

o'rgatish dardkor.

6 yoshgacha kattalarning bolalar bilan muloqot shakli emotsional-bevosita (vaziyat-shaxs) bo'ladi, 6 oydan boshlab esa muloqotning nisbatan rivojlangan shakli – emotsional-bilvosita (vaziyatli-amaliy) muloqot shakliga navbat keladi. Kattalar bolaga o'yinchoqlar bilan o'ynashni o'rgatadi, o'z harakatiga taqlidni yuzaga keltiradi, o'yinchoqqa e'tiborni jalb qiladi, ya'ni bolaning diqqatini o'zidan o'yinchoqlarga va ular bilan harakatlar bajarishga yo'naltiradi. Ushbu jihat bola rivojida ulkan ahamiyatga ega. Agarda kichikintoy bilan muloqot faqat emotsional asosda amalga oshishda davom etaversa, keyinroq unga biron-bir narsani o'rgatish qiyin kechadi. Kattalar bilan muloqot qilar ekan, bola kuladi, erkalanadi, qanday qilib bo'lsa ham o'ziga diqqat-e'tiborni jalb qilishga harakat qiladi, va bu paytda bola o'yinchoqlarni ham, kattalarning o'yinchoqlar bilan amalga oshirayotgan harakatlarini ham ko'rmaydi, ularning so'zlariga quloq tutmaydi. Bunday holatlarda bola emotsional muloqotga kirishadi, biroq u narsalar va ular bilan harakatlar bajarish borasida kattalar bilan muloqot qilishni bilmaydi. Bolada nutqni tushunishni rivojlantirish uchun emotsional muloqot kamlik qiladi, muloqot bilish tusiga ega bo'lishi uchun bola kattalar taklifiga binoan o'yinchoqlar bilan harakatlarni bajarishi zarur.

So'zning asta-sekin bola uchun muayyan harakatga kirishishga signalga aylanishi uchun (u ko'zlari bilan izlaydi, nomi aytilgan narsani ko'rsatadi, uni olib kelib beradi va h.k.) qanday pedagogik shart-sharoitlar zarurligini bilish lozim.

Dastlabki so'zlar – emotsional ifodaliligi, ta'sirliligi, vaziyatga oidligi, kommunikativ yo'naltirilganligi bilan farqlanadi. Bunday nutq vaziyatga asoslangan nutq (avtonom) deb ataladi, chunki u faqat bola atrofidagi mavjud muhit bilan tanish bo'lgan yaqin kishilargagina tushunarli bo'ladi. So'zni dastlabki tushunish muayyan vaziyatni qabul qilish bilan birgalikda ro'y beradi.

Dastlabki so'zlar muayyan narsalarga taalluqli bo'lib, umumlashtiruvchi turga ega emas (soat faqat krovat tepasida osilgani). So'z bolaning umumiy xulq qiyofasiga uyg'unlashib ketadi va mimika, imo-ishora, nazar tashlash, ifodali harakatlar bilan bir so'zli fikrni tashkil qiladi («Xayr», «Ber», «Ol»).

Dastlabki so'zlarning paydo bo'lishi bolaning rivojlanishidajimoiy vaziyat o'zgariganligidan dalolat beradi. Endi u o'z istak-xohishlari haqida o'zi aytishi mumkin, kattalar esa uning xulq-atvorini so'zli ko'rsatmalar yordamida yo'naltirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hayotining birinchi yili davomida bolaning narsalarga munosabati quyidagicha bo'ladi: sochidan tortadi, qulog'iga qo'lini tiqadi, narsalar ustidan

olib o'tadi va h.k. Bunday g'ayratli harakat – «Men» obrazining shakllana boshlanayotganidan dalolatdir. Ushbu obrazni shakllantirish uning «xohlayman», «xohlamayman» kabi dastlabki xohish-istaklarining paydo bo'lishi, «mumkin», «mumkin emas» kabi muhim tushunchalarni tushuna boshlashi bilan bog'liqdir.

Bolaning ushbu yoshda o'zini anglay boshlashini unga nisbatan katta yoshli odam munosabatlarining aks-sadosi deb atash mumkin. O'ziga nisbatan ijobiy munosabat – shaxsning normal rivojlanishining asosidir. O'ziga nisbatan salbiy munosabat esa – bolaning ilk yoshida bola bilan katta yoshli odam o'rtasidagi emotsional-ijobiy munosabat etarli bo'lmaganligidan dalolat beradi.

Bolaga faqat organik ehtiyojlarini (ovqatlanish, uxlash, isinish) qondirish kamlik qiladi, u kattalar bilan muloqot qilishga, insoniy mehr-muhabbatga muhtoj. Ushbu yoshda muloqot etishmovchiligi hospitalizatsiya deb nomlangan kasallikni yuzaga keltiradi. Eng xavli va zaif davr bu – 6 oydan 12 oygacha bo'lgan davrdir. Bu davrda har qanday sharoitda ham bolani onasi bilan muloqot qilishdan mahrum qilmaslik lozim. Agarda busiz hech iloji bo'lmasa, onasining o'rniga boshqa odamni topish darkor.

O'zining katta yoshli yaqin kishisi bilan muloqot qilish bolaga yangi taassurotlar baxsh etadi. Kattalarning ishtiroki kichiktoyda u hali bilib ulgurmagan atrofdagi olam oldidagi qo'rquvga barham beradi. Bola bilan muloqot u bilan hamkorlik asosiga qurilishi lozim. Bola bilan kattalar o'rtasidagi muloqotning barqarorligini ta'minlash zarur, chunki shu tufayli bolaning emotsional bosiqiligi shakllanadi, muloqotning nutqiy va nonutqiy shakllari shakllana boshlaydi.

Bolalarda (ikkinchi yarim yillikda) vaziyatlar, narsalar o'rtasida aloqa bog'lashga yordam beruvchi qidiruv harakatlarini paydo qilish lozim (9 oydan keyin – surat va so'z bilan: «falon narsa qaerda?»).

Nutqni tushunishni rivojlantirish maqsadida katta yoshli odam iloji boricha bola uchun qiziqarli bo'lgan yorqin va harakatlanuvchi narsalar nomini, ular bilan amalga oshiriladigan harakatlarni, bolalar va atrofdagi kattalar nomlarini ko'proq aytishi zarur.

Bolaning katta yoshli odamga, uning harakatlariga, so'zlariga bo'lgan qiziqishi ostida inson hayotining birinchi kundan boshlab to umrining oxirigacha sherik bo'ladigan narsa -ya'ni odamlarga va ayni paytda hayvonlarga xos bo'lgan yo'naltiruvchi refleksi yotibdi.

Biz tomon yog'ilayotgan har qanday yangilik biz tomonimizdan tegishli harakatni keltirib chiqaradi, biz bu yangi narsani yaxshilab tushunish olish uchun paydo bo'layotgan obrazlarga tikilib qaraymiz, paydo bo'lgan tovushlarni

diqqat bilan tinglaymiz, agarda uning hidi chiqsa, darhol uni hidlashga, agarda u bizga yaqin turgan bo'lsa ushlab ko'rishga harakat qilamiz.

So'zlarni tushunishni o'rgatishda bolalarga nafaqat ular qarab turgan narsalarning va ularning o'zlari bajarayotgan harakatlarning nomini aytish, balki bolalarga ushbu narsalarni ataylab ko'rsatish va ularni qiziqtirish zarur. Bu usul «ko'rsatib, nomini aytish» usuli deb ataladi. Ko'pincha bolani biron-bir narsa nomini tushunishga undashda katta yoshli odam undan so'raydi: «falon narsa qaerda?», biroq biz uni amaliy ish bilan mustahkamlamasak, ya'ni «ko'rsatib, nomini aytmajak», bola narsa bilan uning nomi o'rtasidagi bizga zarur bo'lgan shartli aloqani o'rnatmaydi, o'z-o'zidan u ushbu so'z ma'nosini tushunmaydi. «falon narsa qaerda» degan savol bilan bolada u tushuna oladigan so'zlarni mustahkamlashda foydalanish mumkin. Masalan, «soat» deganimizda bola ko'zlari bilan soatni izlay boshlasa, undan soat qaerdaligini tez-tez so'rab turish lozim. Biroq bu o'rinda savol emas, aynan soatni ko'rib va eshitib qabul qilish vaqtlarining bir-biriga mos kelishi birlamchi ahamiyatga egadir.

Ammo katta yoshli odamning faqatgina ushbu usul mohiyatini tushunishi hali etarli emas. Uni turli hayotiy vaziyatlarda bolaga qiziqarli qilib qo'llashni ham o'rganish zarur: bunda katta yoshli odamning nutqi birmuncha o'ziga xos bo'ladi. Katta yoshli odam bola bilan suhbatlashar ekan, u bolani tushunishga undayotgan so'zni hadeb bir xil ohangda qaytaravermasdan iboralarni ham aytishi lozim. Ko'rsatilayotgan narsa bilan bog'lanishi lozim bo'lgan so'zni alohida ohang, so'zdan oldin va so'zdan keyin qisqa, biroq ahamiyatli bo'lgan pauzalardan foydalanish, uni ko'p marta talaffuz qilish lozim. Ushbu usuldan («ko'rsatib, nomini aytish») foydalangan holda katta yoshli odam bolaga ayrim o'yinchoqlar, shaxsiy gigienaga oid narsalar, ovqat eyish bilan bog'liq buyumlar nomlarini tushunishni o'rgatishi darkor. Bolaga ko'rsatilayotgan narsa qanchalik qiziqarli bo'lsa, u narsalar bilan shunchalik ko'p va ko'p tanishishi (qo'l tegizishi, ushlab ko'rishi, qo'lga olishi, qiziqitilishi, biron narsaga urib ko'rishi, agarda taom bo'lsa – ta'mini ko'rishi) mumkin.

Gigienik jarayonlarda, kiyinish, ovqatlanish, o'ynash vaqtida bolaga so'zlarni tushunishni o'rgatish uchun ko'p imkoniyatlar paydo bo'ladi.

Harakatni anglatuvchi so'zlarni («ko'rsat», «taqqilat», «tashla», «qarsak chala» va boshq.) tushunishni o'rgatishda bu so'zlarni ushbu harakat bola yoki katta yoshli odam tomonidan amalga oshirilayotgan paytda aytish lozim. Zarur so'zni aytishda bolaning qo'lidan ushlab, tegishli harakatni bajarib ko'rish mumkin. So'zni tushunishni mustahkamlash uchun kichikintoyga «ko'rsat»

deganda katta yoshli odam nomini aytgan narsani barmog'i bilan ko'rsatishni va «ber» deganda katta yoshli odam nomini aytgan narsani olib berishni o'rgatish zarur. Bu usullarni asosan bolalar taniydigan va nomlarini tushuna boshlagan narsalarga nisbatan qo'llash mumkin. Aynan bitta so'zda uzoq to'xtalib qolib ketmaslik kerak, balki uning sonini asta-sekin kengaytirib borish, ayni paytda ilgari o'zlashtirilgan so'zlarni ham unutmaslik lozim.

«Ko'rsatib, nomini aytish» usuli deb asosan, nutqni tushunishni rivojlantirishga yo'naltirilgan usulga aytiladi. 6 oydan boshlab bolada ovoz munosabatlarini, ovoz taqlidlarini va ovoz ifodaliligini rivojlantirish zarur. Bola chuchulashi uchun, uning kayfiyati yaxshi, quvonchli bo'lishi, kiyimlari quruq va issiq bo'lishi, shuningdek xona osuda bo'lib, u faqat o'zining ovozi eshitishi kerak. Lekin shu vaziyatlarning o'zi kamlik qiladi. Bolani chuchulashga undash va bunda uni har tomonlama qo'llab-quvvatlash zarur.

Agarda 5-6 oygacha bolalarga har qanday so'zlarni aytish mumkin bo'lsa, faqat bu bolalar tinglab, jonlanishlari uchun emotsional mayin ohangda aytilsa bo'lgani, hayotining ikkinchi yiliga qadam qo'yayotgan bolalarga nisbatan bunday deb bo'lmaydi.

5-6 oydan keyin bola bilan so'zlashishda ulardan nafaqat jonlanish, balki taqlidni yuzaga keltirish uchun iloji boricha turli tovushlar, bo'g'inlarni ko'proq aytish kerak. Dastlabki paytlarda buning uchun bolaning o'zi qaysi tovushlarni talaffuz qilayotganini kuzatish, ularni ilib olib, bola huzurida ko'p marta takrorlash lozim. Bunday «alohida» suhbat «yo'qlama» deb ataladi. Bu chuchulashni rivojlantirish uchun samarali usuldur.

Bolada chuchulashning paydo bo'lishiga va o'z-o'zidan katta yoshli odam bilan «yo'qlama» qilish zarurati yuzaga kelishiga yordam beradigan quvonchli kayfiyat yaratish uchun «Qarsak-qarsak», «Quvlashmachoq» kabi jamoat o'yinlaridan birini o'tkazish lozim. Uning kayfiyati ko'tarilishi bilan kichkintoy kattalar aytayotgan tovushlar va bo'g'inlarni takrorlashiga erishish maqsadida «yo'qlama»ga o'tish lozim.

Bolalarda taqlidni yuzaga keltirish uchun bolalar katta yoshli odam yuzini ko'rishi zarur, shunda ular uning yuz ifodasiga, lablarining qimirlashiga taqlid qilishga harakat qiladilar. Bundan tashqari, tovushlar va bo'g'inlarni biroz intonatsiya bilan kuylash tarzida, ayrimlarini esa aksincha qisqa («bum», «eh») aytish darkor.

Bolalar ko'pincha ularni aniq ayta olmaydilar, faqat shu so'zni aytgan odamning ovoz intonatsiyasi, yuz ifodasi va so'zlayotgandagi qo'l harakatlarini takrorlagani holda «a» tovushini talaffuz qiladi. Agarda maxsus usullar bilan bolada chuchulashni yuzaga keltirmasdan, unga engil tovushlar va so'zlarga

taqlid qilishni o'rgatmasdan faqat «nomini aytib, ko'rsatish» bilan cheklanilsa, bola ko'p narsani tushunsa ham uzoq paytgacha so'zlamaydi, chunki chuchulash va kattalarga taqlid qila olish bola nutqini o'z vaqtida rivojlantirishning muhim shartlari hisoblanadi.

«Yo'qlama»ni ham xuddi «ko'rsatib, nomini aytish kabi» faqat bolalar o'ynayotgan paytda o'tkazish bilan cheklanmaslik kerak. Bolani parvarish qilish, unga qarash paytida va boshqa har qanday qulay sharoitda bolani chuchulashga undash va uni qo'llab-quvvatlash, chuchulash uchun maxsus sharoit yaratish maqsadida xonada osudalik yaratish zarur.

Hayotining birinchi yili oxiriga kelib bolaning erishgan natijalari rivojlanishning yangi ijtimoiy vaziyatini qurishni talab qiladi. Bu bolaning katta yoshli odam bilan birgalikdagi faoliyatiga oid vaziyatdir. Ushbu birgulikdagi faoliyatning mazmuni – (narsalardan) foydalanishning jamoatchilik tomonidan ishlab chiqilgan usullarini o'zlashtiradi, bola qoshiq bilan ovqatlanishni, qalam bilan rasm chizishni, stulchaga o'tirish va hukazolarni o'rganadi. Muloqot jadal rivojlanishda davom etadi, zero kattalar bilan bevosita muloqotsiz premetli faoliyat mumkin emas. Predmetli faoliyat bilan bog'liq muloqot faqat emotsionalligicha qolmaydi, u nutqiy muloqotga aylanadi. Shunday qilib, ilk yoshdagi bosh vazifa narsalardan foydalanishning insoniy usullarini o'zlashtirish va nutqni rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Bir yoshdan keyin bola so'z bilan tegishli narsa, hodisa, sifat o'rtasida tezroq aloqa bog'lashni o'rganadi. U so'zlar kombinatsiyasini, ya'ni iboralarni tushunadi, bir yarim yoshga kelib esa bevosita unga qaratilmagan nutqni ham tushuna boshlaydi.

Ikkinchi yilning ikkinchi yarmida nutqning jadal rivojlanishi tufayli bolalarda psixik funktsiya (xotira, qabul qilish va boshq.) rivojlanib ketadi va o'z xususiyatini o'zgartiradi.

Muloqotga bo'lgan ehtiyoj, predmetli harakatlarni o'zlashtirish bolaning o'z faol nutqini ham talab qiladi. Nutq asosida umumlashtirishlar, fikrlashning ramziy vazifasi, ya'ni real narsalarning o'rmini almashtira olish hamda o'rin bosuvchi narsalar va til belgilari bilan amallar bajarish qobiliyatlari rivojlanadi. Biroq nutqqacha predmetli harakatlarni (aynan bir narsa bilan turli harakatlarni yoki turli narsalar bilan aynan bir xil harakatni bajarish), juftlik o'yinlarni («ku-kni», «shar yumalatish» va boshq.) rivojlantirish va umumlashtirishga oid uzoq yu'lm bo'sib o'tishga to'g'ri keladi.

Bola uchun katta yoshli odam – bitmas-tuganmas ijobiy emotsiyalar, qiziqarli inassurotlar va borgan sayin so'z muhim ahamiyatga ega bo'lib boradigan

o'yinlar manbai hisoblanadi. Kattalar bilan muloqotga kirishish, narsalar va o'yinochqlarga egalik qilishga intilarkan, bola ushbu maqsadlarga erishish uchun so'zdan foydalanish haqidagi chaqiriqqa javob beradi, ba'zida o'zi tashabbus ko'rsatib, fikr bildiradi.

Bola tilni faol o'zlashtiradi. So'z ortida turgan tasavvur yagona o'xshashlikdan keng o'xshatishlargacha, keyinroq esa yanada aniq umumlashtirmalargacha rivojlanadi. Aynan bitta so'z yordamida ko'p obrazli munosabatlar ifodalanadi. Bola asta-sekin bu munosabatlarni grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan ikki so'zli, keyinroq esa uch so'zli gaplar orqali ifodalashni o'rganadi. Ikkinchi yilning oxiriga kelib dastlabki grammatik shakllar paydo bo'ladi. Bolaning so'z zahirasi ortadi. 1 yoshda – 1 yoshu 6 oyda so'z zahirasi 30-40 ta so'zni tashkil qiladi. Fikrlar asosan bir tarkibli gaplardan iborat bo'ladi. Bunda nonutqiy muloqot vositalari (ifodali harakat, bevosita namoyish qilish, ko'zlarning to'qnashuvi, mimikalar, imo-ishoralar va boshq.) hamon hukmron bo'ladi. Bola maishiy vaziyatlar ma'nosini va ularda qo'llanilayotgan nutq mazmunini tushunib etadi.

1 yoshu 6 oy – 2 yoshga kelib bolaning so'z zahirasi 200-300 tagacha o'sadi. Uning fikrlari grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan ikki-uch tarkibli iboralardan iborat bo'ladi. Bola bilan katta yoshli odam bevosita muloqotga kirishgan vaziyatda esa nutqiy muloqot etakchi muloqot turiga aylanadi.

Bola hayotining uchinchi yiliga kelib nutq rivojlanishi ko'proq keng qamrovli vazifalar doirasida, eng avvalo katta yoshli yaqin qarindoshlari va bolalar bilan munosabatga kirishish hamda ular bilan birgalikda harakat qilish (nutqning kommunikativ vazifasi), atrof-olamni bilish (nutqning intellektual vazifasi) orqali davom etadi. Bola nutqiy muloqotning asosiy shaklini – dialogik nutqni o'zlashtiradi. U tashabbus ko'rsatib fikr bildirishni, savollar berishni, javob kutishni, o'zi ham savollarga javob berishni, atrof-dagilarga iltimos va takliflar bilan murojaat qilishni o'rganadi.

Bola o'z istak-xohishlari, hissiyotlari, fikrlarini ifodalash, kutilayotgan natijalarga erishish uchun so'zlardan foydalanadi. Biroq bola tomonidan foydalanilayotgan so'zlar fonetik jihatdan ancha nomukammal bo'lib, u keng qamrovli ma'nolarni anglatadi. So'z va predmetli harakatlarni qo'llash va ular bilan mos ravishda harakat qilish orqali katta yoshli odam bola bilan o'zaro bir-birini tushunishni va uning tilini boyitishni yo'lga qo'yadi. Bola tashabbus ko'rsatish orqali muloqot sub'ekti, teng huquqli hamkor sifatida chiqadi. O'zini tushunishlariga intilish, o'z istak-xohishlarining bajarilishiga erishish bolani to'g'ri so'zlashga majbur qiladi. Ushbu yoshda tengdoshlari bilan muloqotga kirirish emotsional aloqa o'rnatish va o'z shaxsiga e'tiborni jalb qilishga yordam

beradi: bolalar bir-birlari bilan o'ynash jarayonida o'z harakatlarini nutq bilan sharhlab boradilar, ammo hozircha ular bir-biriga to'g'ridan-to'g'ri yuzlanib, murojaat qilmaydilar.

Bola hayotining uchinchi yiliga kelib bolaning til muhitidagi faol yo'naltiruvchi faoliyati boshlanadi. Bu quvonchli kechinmalar ta'siri ostida vujudga keladigan tovushlar bilan turli o'yinlarda («shovqinli qo'shiqlar») va oddiy so'z ijodkorligida («golf-molflar», «o'yin-po'yin» va boshq.) ko'rinadi.

Qulay shart-sharoitlarda muloqotning uchinchi yiliga kelib bola kattalar bilan muloqotda ko'rgazmali-taassurotli vaziyatga tayanmagan holda o'z taassurotlarini nutqda ifodalay boshlaydi. Bolalar o'zlari o'qib chiqqan kitoblari, tinglagan ortaklari va o'zlarining ilgari tajribalari haqida fikr bildira boshlaydilar.

Ilk yoshdagi bolalarga nutqni o'qitish jarayonida pedagogga (kattalarga) qanday metodik usullarni qo'llash tavsiya etiladi?

Ushbu savolga javob berar ekanmiz, biz shuni qayd etishimiz lozimki, yuqorida ko'rsatib o'tilgan metodik usullar («ko'rsatib, nomini aytish», «yo'qlama») bolalar hayotining ikkinchi yilida ham ular bilan ishlashda foydalanilishi lozim, biroq ular bolalarning yosh xususiyatlariga qarab o'zgartiriladi. 1 yoshu 4-5 oydan keyin ko'p martalab takrorlash va ayni paytda ko'rsatish, maxsus mashg'ulot sifatida «ko'rsatib, nomini aytish»ni amalga oshirishning zarurati yo'q. Bu yoshga kelib bola kattalarga taqlid qilishni ancha takomillashtiradi. U endi talaffuz uchun imkoni etadigan so'zlar, bo'g'inlarni kattalarning ketidan yaxshi takrorlaydi, va shuning uchun unga «ayt», «takrorla» kabi so'zlarni tushunishni o'rgatish zarur. Bola ularni o'zlashtirib olishi uchun ushbu so'zlar ketidan uning talaffuz qilish uchun imkoni etadigan so'zlarni bir necha marta takrorlash zarur, masalan, «koptok» so'zini ayt. Oradan biroz vaqt o'tganidan keyin bola undan nimani talab qilishayotganini anglaydi va kattalarning ketidan takrorlay boshlaydi.

Bolaning «ayt», «takrorla» kabi so'zlarni tushunishi kattalarga bolaga turli tovushlar, bo'g'inlar, so'zlarning talaffuzini mashq qildirish imkonini beradi.

«Yo'qlama» o'tkazishdagi kabi bola kattalarning ketidan ishtiyoq bilan, quvnoq holda takrorlashi, bu mashqni qiziqarli o'yin – odatga aylantirishi juda muhimdir. Agarda bolalarga buni ataylab o'rgatilmasa, katta yoshli odamning biron-bir narsani aytish haqidagi talabi salbiy munosabatni yuzaga keltiradi va bola jin turaveradi.

Ko'pincha katta yoshli odam bola iltimosini bajarayotganida boshqa narsalar haqida ham so'zlayveradi, yoki uning iltimosini jimgina bajaradi. Bu katta metodik xato hisoblanadi. Bolaning iltimosiga shu tariqa munosabat bildirish orqali kattalar uni nutqqa o'rgatish uchun qulay imkoniyatni qo'ldan

chiqaradilar. Bolaga uning talaffuz qilishi uchun oson boʻlgan va iltimosni ifodalovchi soʻzlarni soʻzlarni aytib turish hamda bolada taqlid yuz berishiga erishish uchun uni bir necha marta takrorlash zarur.

Ikkinchi yilning boshida soʻzga harakatni qoʻshish mumkin. Bola uni oson oʻrganib oladi va shu bilan bir vaqtda aytib turilayotgan soʻzni talaffuz qiladi. Masalan, bola koptokni kreslo ostiga dumalatib yuboradi va kattalarga yuzlanib, baqiradi. Katta yoshli odam: «Koptok yoʻqmi?». «Yoʻq...yoʻq..» deb ayt. Ayni paytda katta yoshli odam qoʻllarini salgina ikki tomonga yoyaadi. Bola bu harakatni takrorlaydi va «yoʻq» deydi. Ushbu usulni koʻp marta takrorlaganidan soʻng bola shu kabi oʻxshash vaziyatlarda baqirmasdan ana shu harakatlardan va zarur soʻzlardan foydalanadi. Ushbu usul «zarur soʻzni aytib turish» deb ataladi.

Bola nutqini hosil qiluvchi yangi usullarning paydo boʻlishi ikki yoshli bolalar bilan amaliy ishlarda «yoʻqlama»ning umuman keragi yoʻqligini bildiradimi? Yoʻq, uni nutqiy apparat rivoji uchun foydali boʻlgan quvnoq oʻyin sifatida qoʻllash mumkin va shart, biroq shu bilan birgalikda iloji boricha yangi usullardan koʻproq foydalanish zarur. Agarda bola oson tovushlarni qiynalmasdan kattalar bilan birgalikda aytayotgan boʻlsa, bu holda biz uni «ayt» yoki «takrorla» soʻzlari maʼnosini tushunishga undaymiz va bolaga nutqni mashq qildirishning yangi, yanada tejimli usulini qoʻlga kiritamiz. Agarda bola oʻz istak-xohishlarini imo-ishora yoki baqiriq orqali ifodalagani holda kattalarga murojaat qilishni oʻrganib olgan boʻlsa, bu holda biz unga «ber», «oʻtir», «qoʻyib yubor», «mumkin», «kerak emas», «mumkin emas» kabi yangi soʻzlarni oʻrgatamiz. «Ber» soʻzini qoʻllagan holda soʻrashni bilish biron narsa talab qilib baqirishga yoʻl qoʻymaydi, bola uning oʻrniga iltimosni qoʻllaydi, va shuning uchun iloji boricha bolaga uni barvaqt qoʻllashni oʻrgatish darkor. Bolalarning «mumkin» soʻzini qoʻllashlarining alohida ahamiyati haqida toʻxtalib oʻtiramiz.

Maʼlumki, kattalar bolalar bilan qanchalik xushmuomala boʻlgani sayin bola ham shunchalik xushmuomala boʻlib boradi. Katta yoshli odam bolaning oldida yotgan oʻyinchoqni, garchi u bolaga kerak emasligini bilsa ham, soʻramasdan olmasligi lozim, buni «mumkinmi» degan soʻz bilan osongina hal qilish mumkin. Bolalarga ham shuni oʻrgatish lozim. Agarda bolani ogohlantirmasdan turib uning oʻyinchogʻini olishsa, unda salbiy munosabat (koʻz yoshlar, baqiriq) yuzaga keladi. Agarda undan «mumkinmi?» deb ruxsat soʻrashsa, u oʻz ixtiyori bilan soʻralgan narsani beradi. Birinchi navbatda bolalarga zarur sharoitlarda aytib turish va oʻz xulq-atvori bilan oʻmak koʻrsatish

orqali hayotiy zarur so'zlarni (rahmat, bering, mumkin, mumkin emas, marhamat va boshq.) o'rgatish zarur.

Katta yoshli odamning bolaga iltimos yoki topshiriq bilan murojaati ham uni nutqqa undovchi «harakatga yo'llanma» usuli hisoblanadi. Bolalarga bir-biriga hamda kattalarga murojaat qilishni ko'proq o'rgatish zarur. Lekin hamma topshiriq ham ushbu maqsadga xizmat qilmaydi. Katta yoshli odam boladan biron-bir narsani olib kelib berish, olib borib qo'yish, yig'ishtirib qo'yishni so'ragunida bola bu topshiriqlarni indamay bajaradi. Bunday topshiriqlar bola kattalar nutqini tushunishni mashq qilayotgan ikkinchi yilning birinchi yarim yilligida katta ahamiyatga egadir. Bundan tashqari, yoshidan qat'iy nazar bu topshiriqlar katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir, ammo ular boladan nutqiy faollikni talab qilmaydi. U so'zlay boshlashi uchun kattalarning murojaati har qanday iltimosdan iborat bo'lmasdan u birovga biron-bir narsani aytish, birovdan biron-bir narsani so'rashni ko'zda tutishi lozim. Katta yoshli odam bunday topshiriq berish uchun ko'proq bahona topishi, ayni paytda ularni bola ishtiyoq bilan bajaradigan qilib berishi lozim.

Bola o'yin bilan band bo'lganida, biron-bir narsani diqqat bilan ko'rib ehtiyoqotganida yoki biron-bir odam bilan suhbatlashayotganida unga topshiriq berib bo'lmaydi. Bolalar faoliyatidagi bunday jihatlariga ularni ehtiyoqsiz harakat tutayli to'xtatib qo'ymasdan ularni uzaytirish uchun juda ehtiyotkorlik bilan yondoshish zarur. Agarda bola undan nimani tushayotganini darhol tushunmasa, unga aytib turish, ba'zan esa o'sha topshiriqni u bilan birga bajarish lozim.

Bola nutqini rivojlantirishda katta siljish beradigan usul uni savollarni tushunishga va ularning eng oddiylariga javob bera olishga tayyorlash hisoblanadi. Katta yoshli odam savol beradi, va bola aytib turilayotgan so'zni takrorlashi uchun dastlab unga o'zi javob beradi. Avvalboshda aynan bir vaziyatda aynan bitta savolni berish va unga aynan bitta javob qaytarish maqsadga muvofiqdir. Keyinchalik savollarni turli sharoitlarda berish orqali ularning xususiyatlarini o'zgartirib borish lozim.

O'z vaqtida va yaxshi rivojlanayotgan bola ikki yoshga kelib «qayoqqa borayapsan?» degan savolni tushunadi va ko'p hollarda unga to'g'ri javob qaytaradi. Biroq buning uchun undan doimo so'rab turish va yuqorida bayon qilingan tizimga rioya qilgan holda javob qaytarishni o'rgatish darkor. Bunday yo'l bilan bolaga «Bu nima?», «Kim bu», «U nima qilayapti?» kabi boshqa savollarga ham javob qaytarishni o'rgatish, o'z-o'zidan unda har doim nutq hosil qilish va uni murakkablashtirish mumkin. Bolalar bu savollarga faqat o'zlariga tanish bo'lgan, nomlarini ilgari suhbatda qo'llagan narsalar yoki

harakatlar haqida ketayotgan bo'lsagina javob bera olishlari mumkin.

Bola bir so'z bilan javob berishni o'rganganidan so'ng, agarda unga vaqtda «suv ber», «non ber» kabi so'zlar aytib turilsa, u asta-sekin 2-3 ta so'zdan iborat bo'lgan iborani o'zlashtirib oladi. Ibora tarkibiga kiradigan so'zlarni bola kattalar ortidan takrorlashi uchun ular bolaga ilgaridan tanish bo'lishi lozim.

Bolaga miqdorlarni tanishtirar ekan, katta yoshli odam katta-kichik, ko'p-kam so'zlarini o'rgatadi. Ikki o'yinchoqni taqqoslagani holda katta yoshli odam belgi so'zlarni ovozi bilan aniq ajratgani holda quyidagi so'zlarni aniq talaffuz qiladi: «Bu katta kubik, bu kichik kubik. Kichik kubikni stolga qo'y». Miqdorlarni taqqoslashga oid mashg'ulotni o'tkazishda otlar nomida kichraytiruvchi suffikslardan foydalangan ma'qul: mashina-mashinacha, koptok (katta), koptokcha (kichik), ayiq (katta), ayiqcha (kichik).

Ushbu yoshda bolalarga ranglarni ajratishni va ularning nomlarini tegishli so'zlar bilan aytishni o'rgatish muhimdir. Ammo gapda aniqlovchi so'zga ega bo'lgan sifatga oid so'zlarni o'rgatishdan oldin albatta yo'l-yo'lakay kuzatuvni amalga oshirish zarur: paypoqlar oppoq, ko'ylak oppoq, devor oppoq, taglik oppoq, qor oppoq.

Boshqa ranglar bilan ham ana shunday ishlarni bajarish lozim. Shundan keyin bolaga sifatlardan foydalangan holda gap tuzish oson bo'ladi.

Dastlabki paytlarda bola so'zlarni kelishtirishda qiynaladi. Biroq, mashq qilish, ushbu iborani turli variantlarda qaytarish yo'li bilan u sifatlarni ot bilan to'g'ri kelishtirishni o'rganib oladi.

Sayr qilish bolaning kuzatuvchanligini, shuning oqibatida fikrlashini va nutqini rivojlantirishda ancha yordam beradi. Shuning uchun sayrda bola bilan albatta gaplashish, unga u yoki bu narsani yoxud hodisani tushuntirish, shuningdek uni suhbatga chorlash kerak. Ba'zan, shunday bo'ladiki, nimani xohlayotganini ayta oladigan bola kattalarga iltimos bilan murojaat qilishda so'zdan emas, balki imo-ishora va qo'l harakatlaridan foydalanadi. Bunda unga so'zni aytishi uchun tegishli vaziyatni yaratish zarur. Katta yoshli odam (pedagog) o'zini tushunmaganga olishi va bolaga boshqa narsani uzatishi bilan uni zarur so'zni aytishga majbur qiladi.

Bolalar nutqi, ayniqsa ikkinchi yilning oxirida, kattalarning savollariga javob berib, ularga murojaat qilayotganlarida, biron-bir narsani so'z bilan ma'lum qilayotganlarida yoki hikoya qilayotganlarida o'zi bilan o'zi gaplashgandagiga qaraganda ancha xilma-xil bo'ladi. Lekin o'yin paytidagi bu suhbatdan ham nutqni mashq qilishdagi usullardan biri sifatida foydalanilishi lozim. Bolalar ko'proq o'yinchoqlar (qo'g'irchoq, hayvonlar) bilan gaplashadilar: taxminan ular kattalar bolalar bilan o'ynaganlarida qo'llaydigan so'zlarni

takrorlaydilar.

Barcha bolalar ham o'yin paytida ko'p gaplashadilarmi? Yo'q, ko'pincha indamay o'ynayotgan bolalarni kuzatishga to'g'ri keladi. Bu bolaning umumiy rivojlanish darajasiga va unga o'ynashni o'rgatishganiga, qanday o'rgatishganiga, qanday o'yinchoqlar berishiga bog'liq bo'ladi.

Nutq o'z vaqtida rivojlanishi uchun ikkinchi yilda bolalar o'yinlarida hayvonlarni tasvirovchi o'yinchoq va qo'g'irchoqlar katta o'rin egallashi lozim. Bolalarga nafaqat ana shunday o'yinchoqlarni berish, balki ular bilan o'ynashni ham o'rgatish zarur. Odatda tegishli o'qitish ishlari amalga oshirilgan taqdirda bolalar 1 yil – 1 yilu 3-4 oydan keyin o'yinchoqlar bilan turli harakatlarni bajaradilar: kattalarini kichiklariga joylaydilar, ochadilar, yopadilar, yumalatadilar, o'yinchoqlarni bir-biriga urib, taqqilatadilar. Agarda ular o'z ixtiyoriga qo'yilsa qo'g'irchoqlar va hayvonlar bilan xuddi ana shu tarzda o'ynaydilar: ularni sudraydilar, qutiga tashlaydilar, taxlaydilar, bir-biriga urib, taqqilatadilar.

Bolalarga qo'g'irchoqni qanday qilib ovqatlantirish, uxlatish, polda yurgazish, yuvintirish, sochlarini tarab qo'yishni o'rgatish zarur, chunki ularning o'zlarini qanday qilib yuvintirayotganliklari va ovqatlantirayotganliklarini ko'rib, ana shu harakatlarni kattalarning yordamisiz qo'g'irchoqlarga ham qo'llay boshlaydilar, deb umid qilib bo'lmaydi. Bu yoshda bolalar asosan ularga ko'rsatilgan o'yinchoqlarga taqlid qiladilar. Qo'g'irchoq bilan amalga oshiriladigan, unchalik murakkab bo'lmagan o'yin namunalariga taqlid qilish bolaning hayotda ko'rgan narsalarini o'yinga olib o'tish qobiliyati, ya'ni nisbatan murakkab bo'lgan aks ettiruvchi (syujetli) o'yinga o'tish qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi. Biz uchun ushbu holatda bolalarning qo'g'irchoqlar va hayvonlar bilan o'ynash paytida juda ko'p so'zlay boshlashlari muhimdir. Ular o'zlari o'ynayotgan o'yinchoqlari nomlarini va ular bilan nimalar qilayotganliklarini aytadilar, nihoyat bolalar asta-sekin nutqni egallaganliklari holda o'yinchoqlarga murojaat qilishni va ular bilan so'zlashishni boshlaydilar.

Kattalarning qo'g'irchoq bilan o'ynaganda odatda oddiy, kundalik hayotda tez-tez uchrab turadigan so'zlarni qo'llashlari ham juda muhimdir: «ko'rsat», «ovqatlantir», «uxla», «kiy», «cho'milamiz» va boshq. Bu bilan ular bolalarga ushbu so'zlardan foydalanishni o'rgatadilar.

Shuningdek, tanish narsalar tasvirlangan suratlar ham nutqni rivojlantirish uchun ajoyib material sifatida xizmat qiladi. Birinchi yilning oxiriga kelib bolalarni ayrim so'zlarni tushunishga tayyorlashda xonadagi narsalar va o'yinchoqlar bilan bir qatorda suratlarda tasvirlangan odamlar, hayvonlar,

bolalar, kundalik foydalanishdagi buyumlar, tabiat hodisalari nomini aytish zarur. Suratlarini tomosha qilishni doimo «Bu nima?», «Nima qilayapti?» kabi savollar bilan qoʻshib olib borish, yaʼni bolani soʻzlashga undash lozim.

Suratni koʻrar ekan, bola katta yoshli odam iltimosiga koʻra tasvirlangan narsani koʻrsatadi va uning nomini aytadi. Suratlardan mustaqil koʻrib chiqishda foydalanish ham mumkin. Dastlab bola katta yoshli odamning surat haqidagi izohlarini tinglaydi, soʻngra hamsuhbati qiziqtirib qoʻyganidan soʻng oʻzi ham soʻzlay boshlaydi, koʻp martalab takrorlashlardan keyin esa suratlar oʻz-oʻzidan bolaga suratni kattalar bilan birga tomosha qilishda ulardan eshitgan soʻzlari, tovushlarini aytishni boshlash uchun signal boʻlib xizmat qiladi. Agarda bolaga kattalar bilan birgalikda surat tomosha qilish oʻz vaqtida oʻrgatilmasa, u keyinchalik ham bunga qiziqmasdan, loqayd boʻlib qoladi, ularni indamasdan saralaydi hamda suratlarini koʻrib chiqish va ular haqida fikr bildirish oʻrniga ulardan oʻyinchoq sifatida foydalanadi.

Ilk yoshdagi bolalar uchun suratlardan tashqari kitoblardan ham foydalanish zarur. Odatda bolalar suratlariga qaraganda kitoblarni ishtiyiq bilan tomosha qiladilar. Ushbu yoshda bolalarga kitobni oʻqib berish emas, balki uning mazmunini aytib berish lozim, ammo baʼzi-baʼzida ularga kitob oʻqilishini koʻrsatish maqsadga muvofiqdir. Bolalarning kitob oʻqishga taqlid qilishlari ham nutqning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Bola nutqni mustaqil ravishda egallay olmaydi. Faqat ota-onalar va maktabgacha taʼlim muassasalarining bolaning nutqiy faoliyati tashkil etilishiga doimiy diqqat-eʼtiborni qaratishlari tufayligina uning nutqini rivojlantirishda ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Sanab oʻtilgan barcha usullardan mohirona foydalanish bolalar nutqini oʻz vaqtida rivojlantirishga yordam beradi.

Yuqorida bayon qilinganlar asosida shunday xulosaga kelish mumkin: ilk yoshda bolalar nutqini rivojlantirish – murakkab ruhiy jarayondir.

XULOSALAR:

Bola hayotining birinchi yilida uning nutqiy rivojida ulkan siljishlar roʻy beradi. Bu jadal borayotgan umumiy rivojlanish va ona tilining turli qirralarini oʻzlashtirib olish bilan belgilanadi.

Birinchi yilda ovoz munosabatlari, taqlid va tushunish rivojlanadi, dastlabki soʻzlar oʻzlashtiriladi;

Ikkinchi yilda – tushunish, taqlid qilish, faol nutq rivojlanadi

(usosan lugʻat oʻzlashtiriladi);

Uchinchi yilda – tushunish, faol nutq: lugʻat, grammatik shakllar, sintaktik tuzilmalar (turli gaplar) rivojlanadi.

Birinchi yilning oʻzidayoq nutq muloqot vazifasini bajara boshlaydi va rivojlantiruvchi fikrlash quroliga aylanadi.

Nutqni rivojlantirish uchun bola tarbiyalanayotgan hayotiy vaziyat – unga qarov, atrofdagi kattalarning munosabati, ularning tarbiyaviy taʼsiri, shuningdek oʻz faolligi (bolaning turli faoliyatdagi faolligi) katta ahamiyatga egadir. Dastlabki uch yilda nutq bolaning hayot faoliyati jarayonida: rejimli davrlarda, mustaqil oʻyinda, maxsus uyushtirilgan mashgʻulotda shakllanadi.

Bola nutqining oʻz vaqtida rivojlanishida unga nisbatan kattalarning munosabati muhim ahamiyatga egadir. Diqqat-eʼtiborli, yaxshi munosabatga javoban bolada ijobiy hissiyotlar va turli xil munosabatlar rivojlanadi. Taʼsiri tarbiyalash doimiy ravishda amalga oshirilishi va bolaning butun asab-ruhiy rivojlanishining barcha tomonlariga yoʻnaltirilishi lozim. Faqat har tomonlama rivojlanish boʻlgandagina unda oʻz vaqtida nutq shakllanadi.

Ilk yoshda muloqot tarbiyaviy taʼsir shakli hisoblanadi. Muloqot shakli va mazmuni bolaning rivojlanishiga qarab oʻzgarib boradi: emotsional muloqot; ularning ovoz intonatsiyasini tushunishlari asosidagi muloqot; mimika, imo-ishoralar, harakatlar, soʻngra kattalar nutqi; nutqiy muloqotning oʻzi.

Kichik bolalar bilan ishlashda kattalar nutqiga alohida talablar qoʻyiladi. U taqlid uchun namuna boʻlib xizmat qiladi, shuning uchun u har tomonlama namunali boʻlishi, yaʼni: grammatik toʻgʻri, intonatsion ifodali, unchalik baland emas, unchalik tez ham emas, koʻp soʻzli emas va aniq boʻlishi zarur.

Nutqni ilk rivojlantirish ikki davrga boʻlinadi: birinchisi – tayyorgarlik, ikkinchisi – mustaqil nutqni rasmiylashtirish.

Tayyorgarlik davri bolalar nutqini kelgusida rivojlantirishda muhim ahamiyat kush etadi, chunki aynan shu davrda tegishli poydevor yaratiladi. Uning negizida esa kelgusida bola nutqi quriladi, muloqotga ehtiyoj shakllanadi, ovoz munosabatlari, nutqiy harakat (artikulyatsiya) apparati, fonematik tinglash qobiliyati, kattalar nutqini tushunish, soʻzlarni eslab qolish va oʻzlashtirayotgan soʻzlardan muloqot qilish maqsadida erkin foydalanish rivojlanadi.

GRAMMATIK QURILISHNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

REJA:

1. Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik toʻgʻriligini shakllantirish.
2. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan muloqot.
3. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar uchun mashgʻulotlar ishlanmasi.

Dars oʻquv maqsadi Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik toʻgʻriligini shakllantirish, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan muloqot, maktabgacha katta yoshdagi bolalar uchun mashgʻulotlar ishlanmasi haqida tushuncha berish

Tayanch soʻzlar va iboralar: Grammatika, nutq, muloqot, mashgʻulotlar, soʻz oʻzgartirish va soʻz hosil qilish.

Grammatika deganda, biz nutqiy faoliyat natijalarini tavsiflash va tartibga solish uchun lingvistlar tomonidan oʻylab topilgan qoidalar majmuini emas, balki fikr bildirishni vujudga keltirish va boshqalarning bildirgan fikrlarini tushunish uchun zarur boʻlgan bilimlar umumiyligini tushunamiz. Soʻnggi paytda grammatika aynan shu maʼnoda psixologlarning diqqat-eʼtiborini jalb qilmoqda. Grammatikani tadqiq qilish nafaqat shunchaki qiziqarli, nafaqat lingvistik maqsadlar uchun zarur, balki u umuman fikrlash va bilish jarayonlarini keng tadqiq qilish uchun ham zarur qismdir.

Bizni soʻz yasovchi va sintaktik operatsiyalardan foydalangan holda sonanoqsiz yangi fikrlarni tuzish qobiliyatining shakllanishi qiziqtiradi. Uzoq vaqt mobaynida tayyor nutqiy namunalar imitatsiyalari va ularni qoʻllash amaliyoti ushbu qobiliyatni rivojlantirishning zarur va etarli sharti hisoblangan. Biroq tilni rivojlantirish faktlari, eksperimentlardan olingan maʼlumotlar asosida ushbu nazariyani qoʻrqmasdan yoʻqqa chiqarish mumkin. Imitatsiya nazariyasiga qarshi yana bir dalil keltirish mumkin: aniqlanishicha, eshita olmaydigan bolalar nutqni ham imitatsiya qila olmaydilar, lekin shunga qaramasdan ular oʻzlarida tildan normal foydalanish qobiliyatini shakllantira oladilar.

Psixolingvistik tadqiqotlar doirasida tilni oʻzlashtirish borasida qanday ahvol namoyon boʻladi?

Bola tilga nisbatan sust munosabatda boʻlmaydi, aksincha u faol boʻlgani holda til hodisalarni oʻzi anglamagan holda doimiy ravishda tahlil qiladi.

Bolaning oʻz tilini tashkil etishga, unda biron-bir qonuniyatlarni topishga va qoidaga intilishi hamda ushbu qoidaga muvofiq holda harakat qilishi koʻplab faktlar bilan tasdiqlanmoqda. Hammaga yaxshi maʼlumki, bolaning

tili kattalar tilidan «grammatik noto'g'rligi» bilan farq qiladi. Ammo shunisi qiziqki, bu noto'g'rilikning o'zi tizimli, asosli bo'lib, u bolaning o'zi tomonidan yaratilgan oraliq til tizimi oqibatidir, bola ushbu tizim ichida anchayin to'g'ri harakat qiladi. Bunday tizimni yaratishda, bir tomondan, eshitilayotgan kattalar nutqiga nisbatan tahliliy harakatlar, ikkinchi tomondan – umuman olganda bilish va tahliliy harakatlari rol o'ynaydi.

Grammatikaning eng muhim jihati – so'z o'zgartirish va so'z hosil qilish operatsiyalarini o'zlashtirishni ko'rib chiqamiz. So'zni bildirilgan fikr tarkibiga kiritish uchun u bilan muayyan harakatlarni amalga oshirish zarur, masalan, otni tavsiflanayotgan narsalar soniga muvofiq holda muayyan son shakliga qo'yish, fe'l sonini otlar soni bilan moslashtirish, harakat yo'naltirilgan otni zarur kelishikka qo'yish yoki tegishli old ko'makchidan foydalanish lozim.

Bola tayyor shakllarni «qabul qilmaydi», aksincha ularni ma'lum qoidalar asosida tuzib chiqadi. Bu qoidaning mohiyati shundaki, bunda bola til belgisini birgalikdagi semantik va grammatik birlik (L.S.Vo'gotskiy ta'riflagan «psixologik qurol bilan») sifatida o'zlashtiradi. Butun til rivojlanishining asosida bolani predmetli faoliyati yotadi. Bolaning til borlig'i elementlari bilan harakati mohiyatan, xuddi predmetli olam bilan amalga oshiriladigan harakatlar kabidir. Sobiq sovet davridagi taniqli psixolog D.B.Elkonin ham aynan shunga e'tiborni qaratgan. U umuman olganda, o'zlashtirish bilan moddiy predmet sifatidagi harakatlarni shakllantirmasdan turib uni amalga oshirish mumkin emasligini qayd etgan. Ushbu harakatlar chog'ida bolada til borlig'i haqidagi tasavvur shakllanadi. Bola bu tasavvurlarni o'zining predmetli olam haqidagi bilimlariga mos ravishda shakllantiradi.

So'nggi fakt M.I.Popova tomonidan o'tkazilgan maxsus sinovlarda ko'rsatilgan. U bolalarning qanday qilib so'zda so'z yasovchi elementlarni ajratib olishlarini tadqiq qilgan (lingvistikada ularni morfemalar deb atashadi). Bunda tur ko'rsatkichiga ega bo'lgan o'tgan zamon fe'l shakllari material sifatida xizmat qilgan. So'z yasash xususiyatlariga ko'ra aniqlanadigan ot turi fe'l qo'shimchasini aniqlash uchun yagona mo'ljal hisoblanadi. Tegishli morfemani (tur belgisi) ajratib olmasdan turib to'g'ri kelishishni amalga oshirish mumkin emas. Bolalar esa sinov paytida tegishli shakliy ko'rsatkichlarni real predmetli munosabatlar asosida ajratib oldilar. Bolalarning grammatik hodisalarni tushunishi predmetli munosabatlarga asoslangani haqida boshqa tadqiqotchilar ham yozganlar (F.A.Soxin, F.I.Fradkina).

Bola so'z yasash toifalarining tashqi, tovushli ifodalarini o'zlashtirib olishi lozim. Bunda bola eng avvalo so'z yasovchi elementning tashqi – moddiy tomoniga yo'naladi va uni mustaqil mazmun sifatida qabul qiladi.

morfemalarning jaranglashini obrazli asoslaydi. Boshqacha qilib aytganda, bola dastlab morfema jarangining o'zida real munosabatlar bilan bog'liqlikni topishga harakat qiladi. Agarda bola eng avvalo morfema so'zga olib kiradigan tovush o'zgarishini aniqlasa va uni qiyoslay olsa (tovush o'zgarishlari haqiqatda yuz bergan o'zgarishlar bilan), u bu munosabatlarni topishi mumkin. Ayni paytda bola so'zga «butunlay» yo'naladi, ya'ni umumiy tovush xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Predmetli olamdagi o'zgarishlar predmetning qandaydir ahamiyatli xususiyatlariga (bola nuqtai-nazaridan) taalluqli bo'lmaydi, aks holda predmet belgilash uchun boshqa so'zni, yangi nomni talab qiladi.

Bu o'zgarishlar predmet harakati natijasida kelib chiqishi mumkin (holat o'zgarishi); predmet belgilariga taalluqli bo'lishi mumkin (sifat o'zgarishi), predmetlar soniga taalluqli bo'lishi mumkin va h.k. Predmetning ushbu o'zgarishlari bola tomonidan hissiyotli qabul qilinadi va uning ongida tasavvur ko'rinishida aks etadi. Tasavvur predmetli harakatlar hisobiga boyiydi, bu jarayonda bola o'zaro hamkorlikdagi predmetlarni kuzatadi va o'zi ham ushbu hamkorlikda faol ishtirok etadi. Hissiyotli qabul qilinayotgan belgilardagi o'zgarishlar haqidagi ma'lumotni bola kattalar bilan muloqot chog'ida oladi. Muloqotga ehtiyojmandlik va ushbu muloqotning tobora murakkablashib borayotgan shartlari boladan atrof borliqdagi o'zgarishlar haqida olingan tasavvurlarni nafaqat qabul qilish va aks ettirish, balki ifodalashni ham talab qiladi.

Olingan bilimlarni ifoda qilish tegishli vositalarni talab etadi. Umuman olganda, bolada bu vositalar mavjud, u mazkur narsa yoki harakat nima deb atalishini biladi va h.k. Predmetdagi o'zgarishlar haqidagi bilimlarni ifodalash uchun nom-so'zni o'zgartirish zarur. Shunda aynan ushbu shaklni tanlash uchun tegishli qoidani qidirish boshlanadi (mazkur shaklni bola so'zdan «alohida» tarzda o'zlashtirib olgan).

Biroq, shakllarni o'zlashtirish kamlik qiladi, chunki ushbu shakllarni tanlashni ham bilish zarur. Kattalarda shaklni tanlash tilda shakllangan vositalar bilan bog'liq, bola bo'lsa uning tasavvurida predmetli munosabatlar namunalari bilan bog'liq bo'lgan, asoslangan shakllarni tanlashga intiladi. Ayni paytda shakllarni tanlashning obrazlarga asoslangan turi va predmetli munosabatlarga yo'nalish bolalarda ancha vaqtgacha, to maktab yoshigacha saqlanib qoladi.

Bolaning morfemaning tovushli shakliga yo'nalganligi va uning morfema jaranglashiga motivatsiyalangan mazmun sifatida qarashi bolani juda muhim xulosaga olib keladi: o'xshash hodisalar o'xshash tarzda belgilanadi. Bolalarning ko'p sonli yangi so'z yasashlarining (neologizmlar) yuzaga kelish sababi shunda. Bu - bola kattalardan hech qachon eshitmagan, ammo u

yoki bu soʻz yasovchi element «faoliyati» haqidagi umumlashtirilgan tasavvurga toʻliq muvofiq holda hosil qilingan soʻzlardir.

Biroq bu oʻxshashlik toʻgʻridan-toʻgʻri oddiy mexanik holatdagi oʻxshashlik emas, bu – bolaning olam haqida olgan bilimlarini mos tarzda ifodalash, qoidalarini «tekshirib koʻrish» va oʻzlashtirishga nisbatan ijodiy intilishi namoyishidir. Bunga bolalarning soʻz ijodkorligidan koʻplab misollar keltirish mumkin.

Shunday fikr mavjudki, unda bolaning oʻz predmetli aniq maʼnosiga ega boʻlmagan, toʻgʻridan-toʻgʻri hech qaysi borliq predmeti bilan qiyoslanmaydigan morfema kabi mavhum elementlarni ajratib ololmasligi qayd etiladi. Biroq, ushbu nuqtai-nazarga qarshi boʻlgan va morfemaning soʻzda «beixtiyor» ajratib olinishini isbotlaydigan koʻpgina maʼlumotlar ham mavjud.

Muayyan bosqichda bitta soʻz shakllari bola uchun turli soʻzlar hisoblanadi. Soʻz yasovchi elementni soʻzning alohida ahamiyatga ega boʻlgan qismini sifatida ajratib olgunga qadar mazkur element eski soʻzga yangi maʼno olib kirmaydi, aksincha u yangi soʻz yaratadi. Gap shundaki, soʻzning har bir shaklini bola narsalar olamidagi yangi narsalardan biri sifatida qabul qiladi. Bu bolaga ushbu munosabatlarni belgilaydigan soʻz yasovchi elementni asta-sekin boyitib borish imkonini beradi. Mazkur umumlashtirishlar asosida til tuzilmasining bir qismi sifatida u yoki bu hodisa haqidagi umumiy tasavvur (beixtiyor) hosil boʻladi. Koʻrgazmali namoyish psixik aks ettirish sifatida sust emas, faol boʻladi, u inson hayotini, amaliyotni oʻz ichiga oladi, u «subʼektiv-obʼektivlar»ning muntazam ravishda bir-biriga quyulish sari harakatidir. Ijod toʻzi soʻz shakllarining obʼektiv mazmuni shakllanganligidan dalolat beradi. Tasavvurlarni umumlashtirish lingvistlar eʼtiborini jalb qiluvchi bolalar grammatikasi mazmuni quriladigan poydevor boʻlib xizmat qiladi.

Soʻz hosil qilishni (soʻz oʻzgartirishni) oʻzlashtirishda bolaning morfemaning tovush qiyofasiga yoʻnalishi shu bilan isbotlanadiki, dastlab talaffuzning aniqligi aynan qoʻshimchalarda koʻrinadi. M.I.Popova ham shunday xulosaga kelgan, u grammatik shakllarni oʻzlashtirish uchun bolada soʻzning tovush shakliga yoʻnalganlik hissi shakllangan boʻlishi lozimligini koʻrsatib bergan. Yoʻnalganlik hissini shakllantirish uchun bolaning soʻzlar bilan faol ish olib borishi juda muhim ahamiyat kasb etadi. Yoʻnalganlikning oʻzi ham aslida aniqlovchi komponent sifatida ushbu faoliyatga kiradi. Bolaning faolligisiz shunchaki tajriba toʻplash katta natija keltirmaydi.

Bola morfemani egallash jarayonida qator bosqichlardan oʻtadi. Dastlab

morfema ajratiladi, soʻngra u vazifasiga koʻra qoʻllanila boshlaydi, oʻz jaranglashidan «ajralgani» holda belgi sifatida chiqadi.

Morfemaning tovush qiyofasini qabul qilishda bolada koʻrgazmali tasavvur asosida jaranglashning predmetli munosabatlar bilan obrazli aloqasi shakllanadi. Bola ushbu obrazli aloqa asosida oʻziga kerak boʻlgan soʻzning toʻgʻri talaffuz qilinishini «tekshirib koʻradi», bunda u oʻzi hosil qilgan umumlashtirmalarga amal qiladi. Shuning uchun bolada soʻzlarni buzib talaffuz qilish holatlari roʻy beradi (Oʻzbek tilidan misollar keltirish lozim).

Boladagi faol harakat morfemaning unga bevosita berilmagan xususiyatlarini ochishi uchun zarurdir. Ayni paytda bola soʻzlar bilan xuddi predmet bilan boʻlgani kabi harakat qiladi va uning natijasida aniqlangan qoida ushbu soʻz yasovchi elementni nima uchun qoʻllash lozimligini koʻrsatadi.

Qoidaning shakllanganligi va uning mustahkamligini sinov yoʻli bilan tekshirib koʻrish mumkin, bunda bola ushbu gipotetik qoidani avvaldan notanish til materialiga nisbatan, masalan, kvazi-soʻzlarga nisbatan qoʻllash zarurati oldida qoldiriladi.

Ichki, anglanmagan, biroq shak-shubhasiz, amalda boʻlgan til tizimining mavjud boʻlishi bolaning toʻgʻri qurilgan soʻzni notoʻgʻri qurilgan soʻzdan ajratib olishida namoyon boʻladi. Bola toʻgʻri soʻz hosil qilishga intilgani holda doimo oʻz nutqini tuzatib borishga harakat qiladi («Daryoda baliq koʻp edi.. baliqlar...koʻp baliqlar»). Bola oʻz fikr bildirishlarining sintaksisini ham aynan shu tarzda toʻgʻrilaydi («Timur yigʻladi, chunki unga shapaloq urishdi... oyisi shapalogʻi bilan urdi, chunki uning oyisi shapaloq tushirdi»). Oʻzini-oʻzi toʻgʻrilashga oid bunday koʻplab holatlar, shuningdek atrofdegilar nutqini toʻgʻrilash (bolalar fikriga koʻra, notoʻgʻri boʻlgan) bolalarning turli tillardagi nutqlarining magnitofon yozuvlarida kuzatilgan.

Bolalarning soʻz ijodkorligi – qoiadalar, umumlashtirmalarni shakllantirish, obrazli aloqalar harakati jarayonlarining eng yaqqol koʻrinishidir. Bolalarning soʻz ijodkorligini bolalikda ona tilining grammatik tuzilishini oʻzlashtirish jarayonining tomonlaridan biri sifatida tahlil qilgan F.A.Soxin ushbu jarayonlar negizini tilning tizimli aloqalarining bola ongida aks etishi va uning til mexanizmlari shaklida mustahkamlanishi tashkil qiladi, degan xulosaga kelgan.

Bolaning til borligʻiga nisbatan faol ijodiy munosabati uning tilning soʻz hosil qilish imkoniyatlarini amalga oshirishida koʻzga tashlanadi. Bolada generallashuv natijasi sifatida borliq hodisalarining ularni ifodalashning til qobiliyati bilan umumlashtirilgan aloqalari aks etadigan soʻz hosil qilish modeli haqida ayrim tasavvurlar shakllanadi.

Holadagi bu aloqalarning xususiyati shundaki, umumlashtirish jarayonining o'zi yoshga oid ayrim psixologik o'ziga xosliklarga bo'ysundirilgan. Biz tomonimizdan bola ruhiy hayotida obrazli, ko'rgazmali komponentlarning hukmronlik qilishi qayd etilgan. Shuning uchun so'z hosil qiluvchi vositalar bolaning amaliy, predmetli tajribasi orqali aniqlanishi lozim.

Nutqiy rivojlanishning turli bosqichlarida bola uchun leksik ahamiyat (so'zlik) predmetli ahamiyatga eng yaqini sifatida etakchi o'rin tutadi. U ahamiyatlarni rasmiy til birliklari (tabiatan mavhum bo'lgan) yordamida takomillashtirish mexanizmini hali egallamagan. Uch yoshgacha bolaning lug'ati aturfo so'zlar hisobiga ortib boradi. Uch yoshdan keyin so'z yasovchi daraja etakchi darajaga aylanadi. Bolaning faoliyat ko'rsatish va muloqot sohasi jadal kengayib boradi, va uni tavsiflash uchun naqd leksik vositalar etmaydi: bola so'z yasashga murojaat qilishga majbur bo'ladi. Agarda yangi hodisani ifodalash uchun ma'lum birlik mavjud bo'lmasa, bu holda mazkur birlik «ixtiro qilinadi», ammo aslida u yangidan emas, balki bola til tizimining so'z yasash darajasini ta'kid qiluvchi ma'lum (anglanmagan) qoidalar asosida shakllantiriladi. Ayni paytda yangi kashfiyot tuzilmasi faoliyat tajribasi bilan determinirlanishi zarur.

Turli yoshdagi bolalar uchun so'z hosil qilishning etakchi darajasi o'zgarib boradi. Ilk yoshda bolaning nutqiy faoliyatida leksik daraja etakchi hisoblanadi: borliqning turli hodisalarini tavsiflash uchun bola o'z ixtiyorida mavjud bo'lgan leksik birliklardan foydalanishga harakat qiladi. «Poezdni kim boshqaradi?» degan savolga kichik yoshli bola quyidagicha javob beradi: «Mashinist» (uning ixtiyorida tanish so'z bor). «Kim hamma narsani buzadi?» - bola zarur so'zni topa olmaydi va aniq darajada o'tadi: «Timur». Nisbatan katta yoshli bola o'zidagi mavjud so'z yasash qoidalariga muvofiq holda buzuvchi so'zlarni yaratadi va shu tariqa vaziyatdan chiqib ketadi. U shu bilan ob'ektlarning butun sinfini nomlaydi, ayni paytda «Timur» so'zi o'zining aniqliqi tufayli bunga yaramaydi.

Yo'naltiruvchi faoliyat tasavvurga, vaziyat obraziga asoslangan. Vaziyat davlatlab yalpi, bo'laklarga ajratilmagan holatda namoyon bo'ladi. Bola nutqida u ham davlatlab a'zolarga bo'linmagan holatda ifodalanadi. Vaziyat haqidagi tasavvurni rivojlantirish hamda ushbu vaziyatni nutqiy ifodalashni rivojlantirish yalpi va bo'laklarga ajratilmagan vaziyatdan aniq va bo'laklarga ajratilgan vaziyatga qarab rivojlanib boradi. Yo'naltirish mazmuni quyidagilardan iborat: - ob'ektning aniq sifatleri, belgilarini tanish; - ushbu belgilar nomlarini aytilish yoki ularni ifodalash shakllarini tanlash, ob'ektlar haqidagi ma'lumotlarni boshqasiga uzatish uchun ularni ajratish. Shu bilan bir vaqtda ob'ektlarni ixtisoslashtirish, ulardan vaziyatlarni ajratib olish va vaziyat elementlariga nom berish (belgilar, harakatlarni nomlash) kabi boshqa jarayonlar ham davom etadi. Ushbu

jarayonning ilk bosqichlarida predmet, vaziyat va ifoda shakllarini qiyoslashda ko'rgazmalilik, obrazlilik hukmron bo'ladi. Masalan, bola narsalarning hajmiga ko'ra bir-biridan farqlanishini bilsa, u tilda ushbu farqlarni ifodalash usullarini ham topishi lozim. Kattalar nutqida unga ushbu hodisaning turli ko'rinishlari taklif etiladi, ammo bola ushbu misollardan mexanik tarzda nusxa ko'chirib olmaydi, balki uni ijodiy jihatdan qayta mulohaza qilib ko'rishga intiladi: chichon – «katta sichqon», nanna – «katta non» (A.N.Gvozdev). Yoki harakat obrazini ifodalash uchun tilda qabul qilingan amalga oshirish usullari: - raspaketit, vo'tolknul (K.I.Chukovskiy). Biz bu erda so'z mazmunini o'zgartirish uchun, yangi mazmunini ifodalash uchun uning shaklini ongli ravishda o'zgartishni ko'rib turibmiz. Shuning uchun grammatik shakllarni o'zlashtirishning izchilligi tasodifiy emas (A.N.Gvozdev tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgani kabi): otlar soni, otlarning kichraytirilgan shakli, buyruq mayli, kelishiklar (u bolalarga predmetlarning borliqda yo'naltirilganligi haqidagi bilimlarni ifodalashda yordam beradi), zamon kategoriyalari, fe'l shaxslari. Bu erda nisbatan oz mavhumli, aniq shakllardan yanada mavhum shakllarga, oddiy, rasman ifodalashdan (kichraytirilganlik) murakkab va predmetli vaziyat bilan qiyin taqqoslanadigan ifodalar sari yo'nalish yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qayd etilganidek, grammatik shakllarni cgallab olish ko'rgazmali tasavvumi shakllantirish asosida ro'y beradi. Bu murakkab yo'l bo'lib, unda bir nechta bosqichlarni ajratish mumkin: so'zning tovush shakliga yo'nalish, umumiy tovush shakllarini aniqlash, ushbu shakllarni borliq hodisasining qandaydir elementi bilan birlashtirish, va nihoyat, tovush kompleksining mazkur hodisa bilan «qattiq» aloqasini o'rnatish va oqibatda, ushbu hodisani belgilash uchun mazkur tovush kompleksini barcha so'zlarga o'tkazish.

Grammatikaning gap tuzish usullari bilan bog'liq bo'lgan qismini o'zlashtirish qay tarzda ro'y berishini ko'rib chiqamiz. So'z nutqning muhim xususiyati - uning mahsuldorligini ta'minlovchi sintaksis haqida bormoqda.

Olimlar ko'plab tadqiqotlardan kelib chiqqan holda til tarkibini bilish tug'ma qobiliyat emas, balki til rivojlanishi jarayonida bola qoidaga o'xshash narsalarni o'zlashtirib oladi va ular yordamida o'zining cheklangan tajribasini son-sanoqsiz gaplar tuzish hamda ularni tushunish darajasiga kengaytiradi, degan fikrlarni bildirmoqdalar. Bugungi kunda lingvistikaning vazifalaridan biri – ushbu qobiliyat tabiatini va mexanizmini tushunishdan iboratdir. Shu narsa kundek ravshanki, sun'iy sharoitlarda til o'rgatilganida biz yanada cheklangan til tajribasiga va yanada kam sonli gaplarga duch kelamiz. Ayni paytda faqan ana

shunday qobiliyat, agarda u shakllantirilsa, bizning o'quvchimizga o'rganilayotgan tilda muloqot qilish, ya'ni ancha ko'p sonli gaplarni tuzish va ularni tushunish imkonini beradi.

Ona tili sintaksisini egallash, yuqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalarning qanday qilib (eng umumiy ko'rinishda) yuzaga kelayotganligini ko'rib chiqamiz. Bolaning birinchi so'zlari ko'pincha gapda kommunikativ kuchga ega bo'ladi, va mohiyatan, bir so'zli gaplar hisoblanadi. Ularda grammatik tizimning etishmayotgan elementlari yig'ishtirib qo'yilgan, vaziyatdan kelib chiqib muloqot berilgan, va bunday gaplarning mazmuni vaziyatga qarab o'zgarishi mumkin. «Ona» - bu «Oyi, bering», va «Mana oyi», va «Mening qorinim och» va boshqalar ham bo'lishi mumkin.

Bu fakt bizga quyidagilar tufayli qiziqarlidir: birinchidan, bola so'zni shunchaki talaffuz qilmaydi, real nutqiy faoliyatda bunday bo'lmaydi. So'z (to'g'rirog'i, uni qo'llash) nutq jarayonining, kommunikatsiyaning bir qismi hisoblanadi, va so'z doimo nima uchundir (motiv) hamda nima sabablidir (muqad) qo'llanadi. Ikkinchidan, bir so'zli gapni qo'llash bola nutqida, ayni paytda deyarli hamma bolalar nutqida tabiiy ravishda va uzoq vaqt davomida kuzatiladigan hodisadir.

Bolalar nutqi bir necha marta psixologlar va lingvistlar tomonidan tadqiq qilingan, ammo bu tadqiqotlarga ko'pincha talqin qilishdagi mazmuniy yondashuv etishmagan: ularning barchasi shunchaki lug'at sonini va uning o'sishini sanash, bolalar so'zlarini «nutq qismlari bo'yicha» zerikarli tasniflashdan iborat bo'lib qolgan. Biroq, deya haqli ravishda yozadi D.Slobin, gap kattalar tilida qaysi nutq qismi u yoki bu so'zga kiritilishi mumkinligida emas, balki uning bolaning til tizimida qanday o'rin egallashi haqida bormoqda. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bola kattalar tilining kategoriyalar tizimiga amal qilmaydi, aksincha u o'zining «individual» til tizimining ichidagi vazifaviy xususiyatlariga asoslangan o'z so'zlar kategoriyasini yaratadi. Masalan, kattalar tilida ot kategoriyasiga taalluqli bo'lgan so'z bolalar gapida (va bolalarning til tizimida) fe'l vazifasini bajarishi mumkin. Ushbu hodisa bola bir so'zli gaplar bosqichidan ikki so'zli gaplarga o'tganida ta'sir qila boshlaydi, o'shanda grammatika shakllana boshlaydi, tilni tarmoqlantirish boshlanadi. Bola berilayotgan mazmunni ikki so'zni bir-biriga qo'shish orqali kengaytirish imkoniyati mavjudligini «sezib qolishi bilan» ikki so'zli gaplar soni shiddat bilan o'sa boshlaydi. Shu o'rinda faqat bitta bola nutqiga oid ma'lumotlar bo'yicha ana shunday toifadagi gaplar sonining o'sishiga misol keltiramiz: 14, 24, 34, 89, 350, 1400, 2500.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, bola gapda so'zlarni shunchaki tasodifiy tarzda bog'lamaydi va bu o'rinda gap ko'proq so'zning ikki vazifaviy sinflari mavjudligi haqida bormoqda. Bu unchalik katta bo'lmagan va nisbatan yopiq bo'lgan «tayanch so'zlar» toifasi hamda ko'pchiligi bir so'zli gaplardan iborat bo'lgan keng, «ochiq» so'zlar toifalaridir. Ikki so'zli gap tuzish uchun «tayanch» sinfidan so'z tanlab olinadi (u xuddi gapning semantik asosi hisoblanadi), mazmun esa «ochiq» sinfdagi ikkinchi so'z hisobiga o'zgarib boradi. Masalan: «Yana kitoblar», «Yana sut», «Yana o'ynash».

Mazkur hodisa turli til toifalarida so'zlashayotgan bolalar nutqi rivojida kuzatilgan va u tilni tizimlashtirish, uni tarmoqlantirish boshlanganligidan dalolat beradi. Bolalarning fikr bildirishlari ham o'zgaradi, ularda ham turli tilli bolalar uchun umumiy bo'lgan toifalarni aniqlash mumkin. Mazkur masala ta'lim maqsadlari uchun qiziqarlidir: bolalar eng kam til vositalaridan foydalanganlari holda nimalar haqida so'zlamoqdalar? Lekin afsuski, bu borada juda kam narsalar ma'lum. Xususan, ma'lumki, bolalar asosan ob'ektlar nomlarini aytadilar hamda juda erta paydo bo'ladigan va universal hisoblangan «ega-kesim» kombinatsiyasidan foydalangan holda harakatlarni tavsiflaydilar. Bola juda yoshligidan qandaydir inkor shaklini qidira boshlaydi – shundan kelib chiqqan holda insonlarning kommunikatsiyasi uchun inkor kategoriyasining naqadar muhimligini bilish mumkin.

Bolalar nutqini tadqiq qilish jarayonida fikr bildirish semantikasining quyidagi turlari (ko'plab tillarda) ajratiladi: nom, joylashgan joyini aniqlash, iltimos-buyruq, voqea, vaziyatni tavsiflash, narsaning nimaga oidligini ko'rsatish, predmet sifatini aniqlash, predmet sifatini ifodalash, savol, inkor (ushbu barcha fikr bildirishlar bilan birgalikda), birlashtirish («Piyola bilan choynakni ko'rayaman»).

Bola ikki so'zli gap doirasidan chiqishi bilan uch va undan ortiq so'zlarni bir-biriga bog'lay boshlaydi, unga gaplar so'zlarni pala-partish ravishda terib tashlash yoki tasodifiy ravishda bir-biriga bog'lash orqali emas, balki muayyan tuzilmalarni birlashtirish orqali tuzilishi yanada tushunarli bo'lib boradi. Xuddi bolaning farqlanmaydigan tovushlarni tashlab yuborgani holda tilning tovush tizimi borasida umumlashtirmalarni amalga oshirayotgani, yoki o'z ixtiyorida faqat mazmunga ta'sir qiladigan so'z o'zgartirish usullarini qoldirgani holda so'z o'zgartirishning morfologik tizimini o'zlashtirib olishi kabi sintaksisni egallash jarayonida ham bola muayyan semantik munosabatlarni uzatuvchi sintaktik tuzilmalarni «aniqlaydi». Bolalar nutqini kuzatish, faqat gapning tuzilmaviy tarkibi o'rtasida qayd etiladigan fikr bildirishlardagi pauzani

tahlil qilish, intonatsiya turlarini tahlil qilish va h.k. ana shu jarayondan dalolat bermoqda.

Muloqot ehtiyojlaridan kelib chiqadigan savol va inkorni ifodalash zarurati bolani tegishli til vositalarini qidirish zarurati oldida qoldiriladi. Bu jarayon o'ta qiziqarli bo'lib, u bola keyinchalik voz kechadigan ko'p sonli oraliq grammatikalarni, tizimlarni yaratish orqali tilni o'rganishdagi faollikni yaqqol namoyish qiladi. Rus tilida savol gaplarning paydo bo'lishi rus tilida so'zlashadigan bolalarning intonatsiyani o'zlashtirishlarida birdagina sur'atni oshirib yuboradi. Intonatsiya aniq qayd etilgan «savol signali»ga aylanadi.

Yuqorida bayon etilganlar til egalari bo'lmish kattalar ko'p sonli yangi fikr bildirishlar talqinini yaratishda foydalanadigan ayrim qoidalar tizimi mavjudligi haqida hamda bola aynan shunday tizimni egallashi to'g'risidagi taxminlarni juda asosli ekanini ko'rsatadi. Tilni rivojlantirish (parallel ravishda lug'at to'plash) mohiyati ham ana shunda.

A.R.Luriyaning haqli ravishda qayd etishicha, til qobiliyati ham, til faolligi ham birdaniga paydo bo'lmaganlar va ular ikki mustaqil hodisa hisoblanmaydilar. O'ylash mumkinki, tildagi «layoqatlilik»ning o'zi uni qo'llashni rivojlantirish natijasi hisoblanadi hamda borliqni faol aks ettirish va faol muloqotga kirishish jarayonida bolada tilni tushunish paydo bo'ladi.

«Tilning nasliy ildizlarini aniq insoniy hatti-harakatlarning tashqi borliqni aks ettirish va olamning sub'ektiv obrazini, bolaning atrofdagilar bilan asosiy muloqot usullarini shakllantirish amalga oshiriladigan shakllaridan qidirish lozim, deyish uchun asos bor»_.

Bolalarning grammatikani o'zlashtirishlari masalasini ko'rib chiqib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Bola tayyor so'z shakllari va ularning tayyor kombinatsiyalari bilan amallar bajarmaydi, balki ularni o'zi tomonidan ochiladigan qoidalar tizimi asosida yaratadi.

Qoidalarning mohiyati til tizimining elementini ongsiz ravishda ajratish va uning vazifalarini borliqni belgilashdan iborat qilib qo'yishdadir. Qoidani shakllantirish asosida mazkur til hodisasining semantik, mazmun jihatdan ahamiyatlarini baholash jarayoni yotadi: bola diqqat-e'tiborini faqat so'z yoki gaplar mazmuniga qaratadi.

Semantik jihatdan ahamiyatlilik haqidagi axborot predmetli, o'yin va til faoliyati chegaralaridan «topiladi».

Grammatik qurilishni shakllantirishga doir ishlar mazmuni va vazifalari

Bolalar bog'chasi, oila oldida - bolalarga to'g'ri so'zlashni o'rgatish, ya'ni

soʻzlardagi barcha tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilish, toʻgʻri grammatik shakllarni qoʻllashni oʻrgatish vazifasi turadi. Shundan kelib chiqadiki, oʻqituvchining muhim vazifasi bolalar ona tilining barcha grammatik shakllarini iloji boricha oldinroq eshitishlari va asta-sekin ularning maʼnosiga tushunib borishlari haqida qaygʻurishdan iborat boʻlmogʻi darkor. Ona tilining grammatik ahamiyatlari maʼnosini tushunish – oʻsib borayotgan insonning aqli shakllanayotgani va rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Ushbu jarayon ongsiz ravishda amalga oshadi. Biroq, u sifatsiz oʻqitish tufayli toʻxtab qolsa, bolaning aqlan rivojlanishi ham kechikadi. Ona tilining grammatik tuzilishini maktabgacha oʻzlashtirmagan bola keyinchalik yomon oʻqiydi, chunki u maktabda oʻrganilayotgan borliq hodisasining aloqa va munosabatlarini tushunishga ojizlik qiladi.

Bu boradagi vazifalar quyidagilardan iborat

Fikr bildirishni grammatik rasmiylashtirishni oʻzlashtirishga yordamlashish: soʻzlarni oʻzgartirish (son, kelishik, zamon va h.k. boʻyicha), ularni turli tarkibdagi gaplarda kelishish, kichraytiruvchi–erkalovchi nomlarni, tugallangan va tugallanmagan koʻrinishdagi feʼllarni hosil qilish;

Yangi soʻzlarni grammatik jihatdan oʻzgartirish va ularni gapda oʻxshashliklari asosida kelishtirishga undash. Soʻzlarni va ularning shakllarini mustaqil ravishda tuzish, soʻz ijodkorligidan nomlar oʻrtasidagi rasmiy-semantik munosabatlarni tadqiq qilishning faqat bolalarga xos boʻlgan usuli sifatida foydalanish. Narsalar va hodisalar oʻrtasidagi munosabatlar borasidagi oʻz tushunchalarini gapning murakkablashtirilgan tuzilmasi orqali aks ettirish (oddiy yoyilmagan va yoyiq, bogʻlangan qoʻshma gaplar va ergashgan qoʻshma gaplar).

Soʻz oʻzgartirishning qiyin koʻrinishlarini oʻzlashtirishga koʻmaklashish (Bosh kelishik va qaratqich kelishikdagi koʻplikdagi otlar, oʻzgarmaydigan otlar, feʼllarning buyruq mayli shakllari, feʼllarning tugallangan va tugallanmagan shakllarini hosil qilish).

Feʼllar, otlar, sifatlardan soʻz hosil qilish usullarini shakllantirish. Gaplar tuzilmasini takomillashtirish, gaplarning har xil turlarini – oddiy, murakkab, begonalar nutqi ishtirokidagi gaplarni faol oʻzlashtirishda koʻmaklashish.

Grammatik vositalarni oʻzlashtirish jarayonida nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatni, toʻgʻri soʻzlashga intilishni qoʻllab-quvvatlash.

Ushbu vazifalar qanday dasturiy tarkibda hal etilishi mumkin, yaʼni ushbu boʻlim boʻyicha ishlarni tashkil etish uchun tarbiyachi qaysi soʻzlar va grammatik shakllardan foydalanishi zarur.

Turbiyuchi grammatik to'g'ri nutqni shakllantirishga doir ishlar mazmunini yaxshi bilishi, ayniqsa maxsus metodlar orqali beriladiganini yaxshi bilishi lozim.

Grammatik qatorni bola turli nutqiy faoliyat jarayonida mustaqil ravishda o'zlashtiradi. Uch yoshli bola tur, son, zamon, shaxs kabi grammatik kategoriyalardan foydalanadi hamda oddiy va qo'shma gaplarni qo'llaydi.

Bola sabab-oqiballi aloqalar, vaqtbay, muhit, miqdoriy va boshqa aloqalarni anglash bilan bir vaqtning o'zida ularni grammatik shakllarda va qurilmalarda (birlik va ko'plik son, ot kelishigi, fe'l zamonlari va turlari; ortirma zamonli murakkab gaplar, maqsad va h.k.) ifodalash usullarini o'zlashtiradi.

Bola grammatik vositalarning keng turini o'zlashtiradi. Masalan, «Nima yo'q» nomli didaktik o'yinida grammatik shakllardan foydalanadi: mo'yoqalam, ruchka, qaychi va h.; «Sayyohatda» o'yinida o'ziga to'rt oyoqli do'stlar tanlaydi: sichqoncha, qurbaqacha, tulkicha, kirpicha; qo'g'irchoq uchun nonushta uyushtirar ekan dasturxonga choynakni, qanddonni va sutdonni qo'yadi va o'ylanib qoladi: qand uchun – qanddon, suxari uchun –suxaridonmi?

Bola tildan foydalangan holda uning xususiyatlarini o'rganadi, so'zlar va grammatik shakllar orqali u bilan sinovlar o'tkazadi. Bolalar aks ma'noli so'zlarning (antonimlar: katta-kichik, kuchli-zaiif) o'zaro bog'liqligini, ma'no jihatidan bir-biriga yaqin so'zlarni (sinonimlar: kuchuk, kuchukcha, olapar), so'z yasovchi juftlikdagi so'zlarni (tulkida – tulkicha, kiyikda -kiyikcha) o'zlashtiradilar. Ko'p ma'noli nomlar bilan tanishadilar (qizchanning qo'li, qo'g'irchoqning qo'li, o'quvchining qo'li, dazmolning ushlagichi, qutining ushlagichi, kastyulning qulog'i, bolaning oyog'i, stulning oyog'i, gulning oyog'i, qushning oyog'i).

Grammatik mazmunga ega bo'lgan dialogik o'yinlar, mashqlar va muammoli vaziyatlar – bolalar nutqining grammatik jihatdan to'g'riligini, ularning grammatik shakllar sohasidagi qidiruv faolligini rivojlantirishning zarur shartlari hisoblanadi. Bola so'z bilan sinov o'tkazar ekan, to'g'ri shaklni «ushlab ko'rgani» holda jaranglayotgan nutqni tinglaydi, so'zlarni erkin almashtirish, grammatik o'xshashliklarni aniqlash, shakl va so'z yasash qoidalarini yaratishni o'rganadi. Muammoli nutqiy vaziyatlarda («yozma nutq» vaziyati, bunda bola hikoyani aytib turadi, katta yoshli odam esa yozib oladilar), birgalikda to'qish vaziyatida, bunda katta yoshli gapni boshlaydi, bola esa nihoyasiga etkazadi; «Jonli so'z» o'yinida gap tuzilmasini modellashtirish jarayonida bolalar turli tarkibdagi gaplarni tuzishni, nutqni erkin ravishda tuzatishni o'rganadilar.

Afsuski, hozirgi paytgacha bolaning amaliy bilimlari o'zlashtirishda ortda qolayotganini qanday qilib barvaqt aniqlash mumkinligi haqidagi ko'rsatmalar (tavsiyalar) ishlab chiqilmagan. Biz bu ortda qolishni bola maktabda hattoki I-sinf kursini o'zlashtirishga ham qodir emasligi ma'lum bo'lganida va endi biron narsani o'zgartirish qiyin bo'lgan bir paytda payqaymiz.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqidagi grammatik xatoliklar grammatik ahamiyatni o'zlashtirish jarayoni normal holatda davom etayotganligidan, bolaning o'z ona tilida grammatik ahamiyat mavjudligi haqidagi g'oyani o'zlashtirib olganidan va mazkur ahamiyatni u taqlid qiladigan grammatik shakllar namunalarini taqdim etadigan tarbiyachilar (ota-onalar)ning pedagogik qobiliyatidan kelib chiqqan holda e'gallab olayotganidan dalolat beradi. Nutqda grammatik shakllarni tushunish (intiutiv) sari o'z vaqtida yo'naltirilgan bola esa bunday xatoliklarga yo'l qo'ymaydi, chunki ko'pincha u jim o'tiradi.

Shuningdek, bolalar nutqidagi qator grammatik xatoliklarning mavjudligi bolalarning o'zlari qo'llayotgan grammatik shakllar ma'nosini tushunishlari, ammo hali ularni nutqda qanday qilib qo'llashni esda saqlab qolmaganliklari – ya'ni, nutqiy me'yorlarni o'zlashtirib olmaganliklaridan dalolat beradi.

So'z yasashdagi grammatik xatoliklar. Bolalar «o'z» so'zlarini o'zlari o'zlashtirib ulguragan so'zlarga o'xshatib hosil qiladilar. Masalan: (shu erga o'zbekcha variantdagi misollar qo'yiladi).

Bunday misollarni juda ko'plab keltirish mumkin: chunki, normal rivojlanayotgan har qanday bola o'z so'zlarini «ijod qiladi».

Kattalar bolalarning ushbu yangi hosil qilgan so'zlarining grammatik ma'nosini oson tushunadilar, chunki bu erda ma'no jihatidan grammatik xatoliklar yo'q: old qo'shimchalar, suffikslar mutlaqo tushungan holda qo'llanmoqda, ulardagi ma'no to'g'ri; bu o'rindagi xatolik shundan iboratki, bolalar ushbu affikslarning adabiy nutqda qaysi o'zak morfemalari bilan qo'llanishini hali eslay olmaydilar.

So'z o'zgartirishdagi grammatik xatoliklar. Bolalar nutqdagi so'zni odatda, turlash yoki kelishtirishning mahsuldor turi asosida o'zgartiradilar, samarasiz turni ular odatda, kechroq o'zlashtiradilar, agarda bu borada ularga yordam berilmasa, so'z o'zgartirishdagi xatoliklar maktabgacha «umr ko'radi», maktabda esa ularni tuzatish ancha qiyin kechadi.

So'z o'zgartirishning samarasiz turiga kichik so'zlar guruhi, ya'ni emoq, yurmoq, o'smoq kabi fe'llar (ularning har biri alohida tuslanish guruhini tashkil qiladi), nom, ism kabi har xil turlanadigan otlar (10 ta so'z) va boshqalar kiradi, biroq bu so'zlar nutqda uchraydi, shuning uchun ularning xato

o'zgartirilganligini doimo payqash mumkin.

Bunday turdagi xatoliklardan ayrimlarini misol sifati keltiramiz (bu erga ushbu misolning o'zbekcha varianti qo'ilishi kerak).

Bolalar odatda, nutqda fe'ning sifat-dosh oborotlari va ravishdosh (deprichastie?) shakllaridan foydalanishni bilmaydilar, chunki ular buni kattalar nutqida juda eshitadilar: kattalar bolalarning tushunmay qolishlaridan qo'rqib bunday grammatik shakllarni iloji boricha kam qo'llashga intiladilar. Oqibatda, bolalar maktabda uni o'zlashtirishga tayyor bo'lmaydilar. Natijada bolalar nutqi grammatik jihatdan birlashtirilgan nutq bo'lib qoladi.

Tarbiyachi (va ota-ona) bolalarning shevaga oid nuqsonlariga ham e'tiborni qaratishi zarur (shu erga o'zbekcha variantdagi misol qo'ish kerak). Quyidagi etish lozimki, bolalar nutqida sheva bilan bog'liq nuqsonlarni bartaraf etish ancha qiyin, chunki bola uyda, ba'zan bolalar bog'chasida ham doimo kattalarning shevaga xos nutqini eshitadi.

Grammatikaga oid mashqlar bir vaqtning o'zida bolalarning leksika va fonetika bo'yicha o'zlashtirib olgan materiallarini mustahkamlashga doir mashqlar ham hisoblanadi. Bolalarning eng oz miqdordagi so'zlar va tovushlarni artikulyatsiya qilish hamda gap intonatsiyasini modellashtirish qobiliyatini oldindan o'zlashtirib olmaslaridan turib grammatik mashqlarni bajarish mumkin emas.

Uch-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish. Tarbiyachining asosiy vazifasi shundan iboratki, u bolalarga iborali nutqdan amalda foydalanishni o'rgatishi, ya'ni nutqda asosiy grammatik kategoriyalarni to'g'ri qo'llash, so'zni soni, kelishigi, shaxsi, zamoniga qarab amalda o'zgartirishni o'rgatishi lozim.

Grammatik qator ustidagi ishlarni otlar bilan tanishuvdan boshlagan ma'qul, chunki, otlar nutqimizning yarmidan ko'pini tashkil qiladi. Bundan tashqari, otlarni o'zgartirish orqali nutqning boshqa qismlari ham, ya'ni: sifatlar – kelishiklar, turlar va sonlar bo'yicha; o'tgan zamondagi sifatlar va fe'llar – turlari va soni bo'yicha o'zgaradi.

Otlarni o'zgartirish ishlarini vinitelniy kelishigidan boshlash lozim. Buning uchun uni bosh kelishik bilan taqqoslash, so'ngra eng aniq va imkonli kelishiklar sifatida datelno'y va birgalik kelishiklarini o'rganish zarur, shundan keyingina bolalarga qaratqich va old ko'makchili kelishiklarning ayrim ma'nolarini, ushbu kelishiklar hamda Qaerga? Qaerdan? kabi farqlovchi savollar asosida hosil qilingan old ko'makchili tuzilmalarni tanishtirish lozim.

Ayniqsa old ko'makchi ustidagi ishlarga alohida e'tibor qaratish zarur. Old ko'makchili tuzilmalar bilvosita kelishiklarning asosiy shakllari bilan

bog'liqdir, shuning uchun old ko'makchilar bilan amaliy tanishuvni kelishiklarni qo'llash bilan birlashtirgan ma'qul. Birinchi navbatda bolalar da, dan, ostida-ustida kabi ko'makchilar o'rtasidagi farqlarni tushunib olishlari zarur. Ushbu tushunchalarni musahkamlash uchun harakat va nutqni taqqoslash juda muhimdir.

Bolalarga nutqda old ko'makchilardan foydalanishni o'rgatishda old ko'makchi va o'zgartiriladigan qo'shimchani ohang bilan ajratib ko'rsatish muhimdir: stol ustida, stol ostida yotibdi, stoldan olib tashladi va h.k.

Bolalar otlarning kelishik shakllarini o'zlashtirib olganlaridan so'ng ularni qaysi turga (rodga) mansubligi bilan amalda tanishtirish mumkin. Buning uchun «bir» sanoq so'zi ishtirokidagi otlarni «bizning» holi bilan birgalikda qo'llash lozim: bitta shaftoli, bitta olma, bitta nok yoki bog', bizning maydonchamiz, bizning derazamiz.

Bu vaqtga kelib bolalar bitta, ko'p so'zlarini farqlay olishlari lozim. Turli narsalarni tanlab olganlari holda ular bir, bizning so'zlarini mazkur predmetlar bilan kelishtirishni o'rganadilar.

Uchinchi yilning boshiga kelib, bola muayyan darajada fe'l leksikasini, ya'ni: noaniq shakldagi ichmoq, bermoq fe'llarini va bor, ber, keltir, yuv kabi buyruq maylidagi ayrim fe'llarni o'zlashtirib oladi.

Bolalarga o'tgan zamon fe'lini tanishtirishni ular otlarning kelishik shakllarini o'zlashtirib olganlaridan so'ng amalga oshirish zarur. O'tgan zamon fe'llari oson o'zlashtiriladi va u bolalarning faol lug'ati tarkibiga kiradi. O'tgan zamon fe'llari materiallari asosida bolalar nutqiga fe'lni o'zgartirishning tur va son shakllari oson kiritiladi: yuvdi; yuvdik; chizdi, chizdik. So'ngra «bo'laman» fe'li bilan bola kelasi zamon shaklini o'zlashtirib oladi. Oddiy kelasi zamon fe'llari shakllari to'rt yoshlarga kelib bola nutqida paydo bo'ladi.

Bolalar nutqiga turli xildagi fe'llarni kiritishni «harakat - nutq» usulidan foydalanib holda fe'l ustki old qo'shimchalarni kuzatish ishlari bilan birgalikda amalga oshirgan ma'qul. Bundan tashqari, bola muayyan surat yoki harakatga yo'nalgani holda old qo'shimcha fe'lga olib kirayotgan (ketdi, kirdi, yaqinlashdi, chiqdi) ma'no qirrasini anglab olishi mumkin. Bolalar old qo'shimcha ma'nosini o'zlashtirib olganlaridan keyin uni old ko'makchi bilan taqqoslash mumkin (...ga kirdi,dan kirdi, ...dan chiqdi va h.k.).

Bolalarning amaliy mashg'ulotlarini tashkil etishga doir maxsus mashg'ulotlarda tarbiyachiga o'yinchoqlar, narsalar, kiyimlar, poyabzal, idish-tovoqlar, oziq-ovqatlar va boshqa syujetli o'yinlardan foydalanish tavsiya etiladi. Bolalar o'ynaganlari holda atrofdagi kattalar faoliyatiga taqlid

qiladilar. Tuzilayotgan gapni rang-barang qilish uchun o'yin syujetini o'zgartirish – yangi o'yin personajlarini kiritish, bolaga yo'naltiruvchi savollar berish va shu bilan uni muayyan iboralar bilan javob berishga majbur qilish zarur.

Namoyish qilinaotgan harakatlar bo'yicha «bilan» old ko'makchisi ishtirokidagi tuzilmalarni kiritish qulaydir: ayiqcha bilan, kuchukcha bilan o'ynadi; quyoncha bilan, oyisi bilan, Samat bilan gaplashdi.

Namoyish etilayotgan harakatlar bo'yicha tuzilayotgan butun gapni bolalar albatta o'zlari aytib ko'radilar. Agarda bola gapda xatolikka yo'l qo'ysa, tarbiyachi uni tuzatishi va gapni yana bir bor takrorlashi lozim.

Bolalarga iboralarni tegishli grammatik shakl bilan rasmiylashtirishni o'rgatishni o'yinli vaziyatlar asosida ham amalga oshirish mumkin. O'yinli usullardan bolalar bilan grammatik tuzilmalarni qo'llash borasidagi suhbat sifatida barcha kelishik shakllarini mustahkamlashda foydalaniladi.

Bolalarga old ko'makchilarni qo'llashni o'rgatishga doir mashg'ulotlarda predmetlarning kenglikdagi munosabatlarini albatta ko'rsatish shart. Buning uchun kubiklar, piramidalar, kitoblar va boshqa narsalardan foydalanish mumkin. Masalan, uycha qurilishini ko'rsatib beruvchi harakatlarni quyidagi so'zlarni aytgan holda amalga oshirish zarur: «Kubikning ustiga kubik qo'yamiz, devor hosil bo'ldi. Devor ortida stolcha turibdi» (bu o'rinda devor ortidagi narsa harakatini ko'rsatish zarur). Stolcha atrofida quyoncha va ayiqcha o'ttirishibdi. Stol ustida piyolalar bor, stol ostida esa skameyka turibdi». Stol ustidagi va ostidagi narsalar holatini albatta ko'rsatib zarur, shundagina bola narsalarga oid so'z birikmalarini oson o'zlashtirib oladi.

Maxsus grammatik mashqlarni suratlardan foydalangan holda amalga oshirish lozim. Ularni sinchiklab ko'rib chiqqandan va savollarga bir so'zli javob berilganidan so'ng to'liq bilvosita qo'shimchani tuzish va aytib ko'rishga o'tish darkor, chunki, ularga fe'lga bog'liq so'zni rasmiylashtirish ancha qiyin kechadi. Masalan, Alisher Barno bilan koptok o'ynayapti. Qizcha choynagi bilan gullarni sug'ormoqda.

Bitta surat syujeti asosida savollar berish va bolaning unga javob qaytarishi savol-javob tusidagi qiziqarli mashg'ulotlardan biri hisoblanadi. Masalan, «Bola qo'lini yuvmoqda» surati asosida qator savollar berish mumkin: «Xurshid, Timur, Alisher nima qilishayapti?», «Alisher nimani yuvmoqda?», «Biz qo'linizni nima bilan yuvamiz?», «Kimning qo'li toza?» va h.k.

Bola hayotining to'rtinchi yilida unga bir tarkibli gaplar tuzishni o'rgatish, shuningdek uning nutqiga umumlashtiruvchi tushunchalarni kiritishga katta e'tibor beriladi. Mashg'ulotlarda suratlar asosida, tayanch so'zlar yordamida, namoyish etilayotgan harakatlar asosida, gapning etishmayotgan qismlarini to'ldirish

asosida gap tuzish kabi turli xil ishlarni amalga oshirish zarur.

Bir tarkibli aniqlovchilar bilan gap tuzishga doir ishlarni bolalar bilan «Toping, bu nima?» o'yinini uyushtirish orqali amalga oshirish mumkin. Bola ajralib turuvchi belgilariga qarab narsa nomini aytishi zarur, masalan: «dumaloq, sersuv, sariq, shirin, dumi bor, foydali» -sholg'om. Yoki: - «katta, dumaloq, ko'k, rezinali» – koptok.

Bir tarkibli kesimli gaplarni tuzish uchun «Esla va ayt» o'ynidan foydalanish mumkin. Tarbiyachi bolaga topshiriqni hech kim eshitmaydigan qilib aytadi. Bola topshiriqni izchil ravishda bajara boshlaydi, bolalar esa u nima qilayotganini aytib beradilar: «Abduazim qaychini oldi, qizil va ko'k qog'ozlardan bo'laklar kesib olib, ularni Zuhra va Farruxga berdi».

Nutqni rivojlantirishga doir mashqlar – ya'ni, nutqiy grammatik modellarni mustahkamlashga doir mashqlar boshqa ishlar bilan, masalan kitob o'qish bilan birgalikda bajarilishi mumkin. Kichik asarlarni o'qish o'qilayotgan matnga mos o'yinlar va harakatlar bilan amalga oshirilishi mumkin.

Grammatik mashqlar o'yin, sayr soatlarida, navbatchilik paytida bajarilishi lozim, shunda kichikintoylarning nutqiy mahoratlari yanada ortadi.

Umuman olganda, bolaning maktabgacha tarbiya muassasasidagi butun faoliyati uning diqqat-e'tibori, xotirasi, fikrlash doirasini rivojlantirishga, uning nutqini takomillashtirishga xizmat qilishi lozim.

Besh-olti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish. Bu yoshga kelib bola quyidagi asosiy grammatik shakllarni o'zlashtirib olishi mumkin va shart: birlik va ko'plik sondagi otlarning old-ko'makchi-kelishik shakli, ko'p sonli sifatlarni kelishiklar, sonlar va turlar (rodlar) bo'yicha o'zgartirish, fe'l shakllari, ravishlarni to'g'ri qo'llash. Besh yoshda bola o'z nutqida garchi ayrim gap turlari uning uchun hali ancha qiyin bo'lsa ham, qo'shma gaplardan foydalanadi. Old ko'makchilar va bog'lovchilar turli xil ma'nolarda qo'llaniladi. Ko'proq umumlashtiruvchi so'zlar qo'llay boshlanadi: mebel, ovqat, idish-tovoqlar, o'yinchoqlar, transport. Umuman bolaning so'z zahirasi ortib borgani sayin uning nutqi ravon va izchil bo'lib boradi. Besh yoshli bolalar tuzayotgan gaplarda ular o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan hodisalarning (ertaga, kechasi, yakshanba va h.k.) sabab-oqibatli munosabatlarini ifodalaydilar.

Dasturga muvofiq tarbiyachi besh yoshli bolalarga nutq asosiy qismlarining grammatik shakllarini to'g'ri qo'llashni o'rgatishga doir ishlarni davom ettirishi lozim.

Bolalarga o'z nutqida vaqtli, maqsadli va sababli sintaktik munosabatlarni (Qachon? Qaysi maqsadda? Qaysi maqsad uchun? Nima uchun? Nega? kabi savollarga javob berish) ifodalashni o'rgatish zarur. Tarbiyachi nutqqa qator old qo'shimchali fe'llarni kiritadi, ayni paytda Nima qilding? Nimani qilib bo'lding? (chizdim-chizib tugatdim, yuvdim – yuvib bo'ldim va h.k.) savollariga javob beruvchi fe'llar; savolga qarab asosi o'zgaradigan fe'llar (Nima qilayapman, Nimani qilib tugataman?:qurib tugataman – qurib tugatayapman, sakrayman -sakrayapman); kelgusi oddiy va kelgusi murakkab zamonli, -di qo'shimchali va usiz shakldagi fe'llar («Men o'ynamoqchiman» - «Men o'ynayapman», «U kiyinmoqchi», «U kiyinadi»); bahoni (yaxshi-yomon, ifodali, tez, sekin, past, baland); vaqtni (bugun, qishda, yozda va boshq.); joyni (bu erda, anavi erda, shu erda, o'ngda, chapda, balandda, pastda, anavi tomonga) belgilovchi eng ko'p tarqalgan ravishlar; gapda so'zlarni bog'lash va gaplarni bog'lash uchun foydalaniladigan to'qima bog'lovchilar (va, esa, ammo, biroq); gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladigan bo'ysundiruvchi bog'lovchilar (uchun, chunki, agar, qachonki, zero) ustidan birlamchi kuzatishni amalga oshiradi.

Hayotining beshinchi-oltinchi yilini boshdan kechirayotgan bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish maishiy muloqot jarayonida va ayni paytda predmetli mashg'ulotlarda maxsus nutqiy mashqlarni o'tkazishda, suratlar bilan ishlashda ro'y beradi. Mashg'ulotlar uchun taklif etilgan didaktik material zamon kategoriyalari, sonlar, shaxslar, turlar (rodlar), fe'llarni o'zlashtirishga, nutqda tugallangan va tugallanmagan ko'rinishdagi fe'llarni amalda qo'llashga yordam berishi zarur. Bolalarni amalga oshirilayotgan va amalga oshirib bo'lingan harakatlarni farqlashga o'rgatish uchun ularga tanish vaziyat bilan bog'liq holda aniq xususiyat baxsh etish lozim.

Gap tuzishda «bugun», «hozir», «endi» ravishlarini hozirgi zamon fe'li bilan, «kecha», «anchadan buyon», «yaqinda» ravishlarini o'tgan zamon fe'li bilan bog'lash muhimdir.

Maxsus mashqlarda bog'langan qo'shma gap va ergashgan qo'shma gaplardan iborat bo'lgan qo'shma gaplar tuzishga doir ishlar sezilarli ahamiyat kasb etishi darkor. Buning uchun savol-javob shaklidan foydalangan ma'qul. Dastlab bola qo'shma gapning faqat ikkinchi qismini (aslida qo'yilgan savolga javob ham shu) aytadi, keyinchalik esa undan qo'shma gapni butunicha aytishini talab qilish zarur. Ko'pincha bolalar aynan ergash gaplarni qo'llashda xatoga yo'l qo'yadi.

Qo'shma gaplarni tuzishga doir mashg'ulotlar turlicha o'tkazilishi

mumkin: suratlar bilan: syujeti bir-biriga yaqin boʻlgan ikki surat tanlab olinadi: uning birida oʻrin-koʻrmasini yozayotgan qizcha, ikkinchisida esa – uxlayotgan qizcha tasvirlangan. Tarbiyachi rahbarligida bola gap tuzadi: «Gulya endigina joy solayapti, Lola boʻlsa uxlab qoldi».

Gap tuzish «Nima oldin, nima keyin?», «Hammasi teskari», «Xatosini top» kabi oʻyinlar bilan bogʻliq boʻlishi ham mumkin. Ushbu oʻyinlarni oʻtkazishda bolalar «va» biriktiruvchi bogʻlovchisi va «yoki» ajratuvchi bogʻlovchisi yordamida gap tuzadilar.

Nima uchun? Nega? savollariga javob beruvchi gaplarga alohida eʼtibor qarataish lozim. Bunday gaplarni tuzish uchun oʻyinchoqlardan, suratlar turkumidan foydalanish, syujetli-rolli oʻyinlarni tashkil qilish mumkin. Bu borada «Telefon» oʻyini katta imkoniyatlar yaratadi – bolalar oʻzlarining «telefon» suhbatlarini hikoya qilishda qoʻshma gap tuzishlari shart: «Barno unga qoʻgʻirchoqni keltirishimni iltimos qildi».

Qoʻshma gaplarni tuzishga doir ishlar sayrda, tabiat bilan tanishuvda, rasm chizish, musiqa mashgʻulotlarida davom ettirilishi lozim. Ortirilgan nutqiy koʻnikmalar sahnalashtirish oʻyinlarini, didaktik va harakatchan oʻyinlarni oʻtkazishda mustahkamlanadi.

Hayotning ettinchi yilini boshdan kechirayotgan bolalarda grammatik koʻnikmalarni shakllantirish. Etti yoshga kelib, bola odatda, nutqning barcha grammatik shakllarini, yaʼni: otlarni turlash, eng keng qoʻllaniladigan feʼllarni tusashni egallashi lozim. Harakat belgisini (kenglik, vaqt, harakat obrazi) tavsiflash uchun ular ravishlardan foydalanadilar, buning uchun bolalar ularni soʻz birikmasi va gap qatorida qoʻllaydilar: tez yurdi, sekin gapirdi, chappa burildi va boshq.

Etti yoshli bolalar nutqida old koʻmakchilar koʻpincha nafaqat oʻz maʼnosida, balki chet maʼnoda ham qoʻllaniladi. Shunisi diqqatga sazovorki, old koʻmakchilar dastlab kenglik maʼnosi koʻrsatkichi sifatida toʻrt-besh yoshli bolalar nutqida paydo boʻladi (uydan, devordan uzoqlashdi); soʻngra besh-olti yoshli bolalar ushbu old koʻmakchini obʼektiv maʼno koʻrsatkichi sifatida ham qoʻllaydilar (onamning sovgʻasi, dadamning xati) va faqat, keyinroq, etti-sakkiz yoshlarga kelib, bola sabab maʼnosini ifodalash uchun «dan» old koʻmakchisidan foydalanishi mumkin (qoʻrqanidan qichqirib yubordi, ogʻriqning zoʻridan yigʻlab yubordi).

Etti yoshga kelib, odatda, nutqning sintaktik qatori shakllanadi: bola oddiy gaplarni, bir xil aʼzoli gaplarni toʻgʻri tuzadi, bunda u biriktiruvchi, zidlovchi, ajratuvchi bogʻlovchilarni qoʻllaydi; u oʻz nutqida qoʻshma gaplardan, koʻpincha esa turli xil sintaktik munosabatlarni ifodalovchi ergashgan qoʻshma

gaplardan foydalanadi: qoʻshimcha gaplar – «Kamol nima koʻrganligimizni soʻradi»; maqsadli gaplar – «Biz oziq-ovqat xarid qilish uchun doʻkonga ketayapmiz»; shartli gaplar – «Agar yomgʻir yogʻmasa, biz sayr qilgani chiqamiz» va boshq.

Oʻz taassurotlari haqida hikoya qilar ekan, olti yoshli bola ravon monologik nutq shaklidan foydalanishi lozim.

Bolalar bogʻchasining tayyorlov guruhida grammatik rasmiylashtirilgan nutqni rivojlantirish borasidagi ishlar asosiy oʻrinni egallashi lozim. Xuddi oldingi yillardagi kabi, u maxsus mashgʻulotlarda va boshqa faoliyat turlari bilan bogʻliqlikda amalga oshiriladi.

Aynan bir fikri turli vositalar yordamida rasmiylashtirish maktabga tayyorlash guruhidagi bolalarda grammatik nutq koʻnikmalarini shakllantirishga doir ishlarning asosiy turi boʻlishi mumkin. Masalan, bolalar oʻyin-kulgi qilayotgan syujetli suratni tahlil qilishda qator gaplarni tuzish mumkin: «Bolalar quvonchdan sakrab yuborishdi», «Xursand boʻlib, bolalar osmonga sakradilar»; «Bolalar sakrab yuborishdi, chunki ular xursand edilar». Aynan bir mavzuda turlicha gaplar tuzishga doir bunday ishlar maktabgacha yoshdagi bolalar bitta fikri turlicha ifodalash imkonini beradi. Mashgʻulotlarda tarbiyachi ataylab bolalarga bir-birining oʻmini bosishi mumkin boʻlgan gaplar tuzishni oʻrgatadi.

Aynan bir mavzuga oid gaplar variantlarini yaratish uchun didaktik oʻyinlar, syujetli rasmlar, badiiy matnlardan foydalanish mumkin. Aynan bitta fikri ifodalash uchun turlicha gaplar tuzishga oid ishlar etti yoshli bolalarda grammatik toʻgʻri nutq koʻnikmalarini shakllantirishda asosiy oʻrinni egallashi lozim.

Bu yoshdagi bolalarga nutqda sifatdoshlarni qoʻllashni oʻrgatish ular nutqini rivojlantirishga doir ishlarning ikkinchi yoʻnalishi boʻlishi mumkin. Bolalar nutqiga sifatdosh shakllarni kiritish uchun bolalar, kattalar, hayvonlar, qushlarning turli harakatlarini tasvirlovchi suratlardan foydalanish mumkin (oʻqiyotgan bola, raqs tushayotgan qiz, yugurayotgan quyon va h.k.).

Bolalar surat asosida gap tuzadilar: «Bola oʻqiyapti». Tarbiyachi oʻqiyotgan bola soʻz birikmasini tuzishga yordam beradi. Tarbiyachi soʻz birikmasidagi sifatdoshni aytadi, soʻngra bolalardan soʻraydi: «Qaysi bola?» – «Oʻqiyotgan bola».

Mashgʻulot uchun eng koʻp qoʻllaniladigan feʼllarni olish va ulardan hozirgi zamondagi haqiqiy sifatdoshlarni hosil qilish darkor. Bolalarga hech qanday atamalar maʼlum qilinmasligi kerak, bunda ularning ayrim sifatdoshlarni esda tutib qolishlari va zarur boʻlganda ularni oʻz nutqiga qoʻsha olishlari juda

muhimdir.

Bolalarning sifatdoshlarni qo'llashlariga oid ishlar tabiatni kuzatish chog'ida, rasm chizish mashg'ulotlarida, badiiy adabiyotni o'qish jarayonida o'tkazilishi mumkin. Bunda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

Predmetni, uning belgilarini ko'rsatish va nomini aytishni ularning mohiyatini ochib beradigan izohlar bilan birgalikda amalga oshirish lozim. Masalan, tushayotgan barg so'z birikmasida – bu tushayotgan bargdir. Bolalarga tanishtiriladigan sifatdoshlarni yaxshisi, oldin alohida-alohida, keyin jo'r bo'lib aytgan ma'qul. muayyan so'zning hosil bo'lishini tushuntirib berish: «chizayotgan» so'zi chizmoq so'zidan, «raqsga tushayotgan» so'zi raqsga tushmoq so'zidan.

Sifatdoshga savollar qo'yish: «Dala qanday, sarg'ayatimi?» - «Sarg'ayapti».

Ot va sifatdoshdan iborat bo'lgan so'z birikmasi asosida gap tuzish: sarg'ayotgan barglar – «Olmaning sarg'ayotgan barglari ko'rinib turibdi»; varillayotgan samolyot – «varillayotgan samolyot shahar ustidan uchib o'tdi» va h.k.

Agarda o'qilayotgan asar matnida sifatdosh uchrasa, bolalarning uni hikoya qilib berishida mazkur sifatdoshni u taalluqli bo'lgan otlar bilan birgalikda qo'llashlariga, tarbiyachi savol berganida esa ushbu sifatdosh hosil bo'lgan fe'l nomini ayta olishlariga e'tibor berish juda muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalarga mustaqil hikoya-tavsiflar (o'yinlar, narsalar bo'yicha) yoki syujetli suratlar turkumi asosida hikoyalar tuzishni o'rgatish maqsadida nutqni rivojlantirishga doir maxsus ishlarni o'tkazishda tarbiyachi bolalarning o'zlariga ma'lum bo'lgan barcha grammatik shakllarni qo'llashlariga erishishi lozim: otlarning kelishik shakli va sifatlar, sifatlar to'liq va qisqa shaklda, sifatlarni taqqoslash darajalari (yuqori, baland, eng baland); fe'llarning tuslanadigan shakllari; eng keng tarqalgan ravishlar (o'ngga, chapga, oldinga, orqaga, bu erda, anavi erda, yuqorida, pastda, yaxshi, tez), hozirgi zamon haqiqiy sifatdoshlari; old ko'makchilar va bog'lovchilar.

Bolalar nutqining sintaktik qatorini rivojlantirar ekan, tarbiyachi bolalarning oddiy gaplarni, bir xil a'zoli, oborotli gaplarni, qo'shma gaplarni to'g'ri tuzishlariga e'tiborni qaratishi lozim. Faqat yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha grammatik shakllarni o'zlashtirgan taqdiridagina bola maktabda o'qishga yaxshi tayyorlangan bo'ladi.

XULOSALAR:

Grammatika – fikr bildirish va boshqalar bildirgan fikrlarni tushunish uchun insonga zarur boʻlgan bilimlar umumiyligidir. Bola tilga sust emas, balki faol, amaliy yondoshadi, oʻzi anglamagan holda doimo til hodisalarini tahlil qiladi. Butun til rivojining asosini bolaning predmetli faoliyati tashkil qiladi. Bolaning til borligʻi elementlari bilan harakatlari xuddi predmetli olam elementlari bilan boʻlgani kabidir.

Soʻz hosil qilishni (va soʻz oʻzgartirishni) egallashda bola morfemaning tovush qiyofasiga yoʻnaladi. Bolalarning soʻz ijodkorligi – qoidalar, umumlashtirmalar, obrazli munosabatlar harakatlarini shakllantirish jarayonining yaqqol koʻrinishidir. Grammatik elementlarni egallash jarayoni koʻrgazmali tasavvurni shakllantirish asosida roʻy beradi va u bir nechta bosqichlarga ega.

Bugungi kun lingvistikasining asosiy vazifalaridan biri - son-sanoqsiz guplarni tuzish hamda ularni tushunish qobiliyatini rivojlantirish tabiati va mexanizmini tushunishdan iboratdir. bola kattalar tilining kategoriyalar tizimiga amal qilmaydi, aksincha u oʻzining «individual» til tizimining ichidagi vazifaviy xususiyatlariga asoslangan oʻz soʻzlar kategoriyasini yaratadi.

Tilni rivojlantirishning mohiyati (lugʻat toʻplash bilan parallel ravishda) shundan iboratki, toki oʻqiyotgan bola koʻp sonli yangi fikrlar talqinini yaratish uchun qoidalar tizimini egallab olsin. Ona tilining grammatik ahamiyatlari maʼnosini tushunish – oʻsib borayotgan insonning aqli shakllanayotgani va rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqidagi grammatik xatoliklar grammatik ahamiyatni oʻzlashtirish jarayoni normal holatda davom etayotganligidan, bolaning oʻz ona tilida Grammatik ahamiyat mavjudligi haqidagi gʻoyani oʻzlashtirib olganidan va mazkur ahamiyatni u atrofda kattalarning pedagogik qobiliyatidan kelib chiqqan holda egallab olayotganidan dalolat beradi.

Nutqni rivojlantirishga doir mashqlar – yaʼni, nutqiy grammatik modellarni mustahkamlashga doir mashqlar boshqa ishlar (kitob oʻqish, rasm chizish, oʻyin oʻynash va boshq.) bilan birgalikda bajarilishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalarga syujetli suratlar asosida mustaqil ravishda hikoyalar tuzishni oʻrgatish maqsadida nutqni rivojlantirishga doir maxsus ishlarni oʻtkazishda tarbiyachi bolalarning oʻzlariga maʼlum boʻlgan barcha grammatik shakllarni qoʻllashlariga erishishi lozim. Faqat barcha grammatik shakllarni oʻzlashtirgan taqdirdagina bola maktabda oʻqishga yaxshi

tayyorlangan boʻladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Grammatika deganda nimani tushunish lozim? 2. Imitatsiya nazariyasi nimani anglatadi?

3. Imitatsiya nazariyasiga qarshi qanday ilmiy dalillar mavjud?

4. «oʻtagenerallashuv» hodisasini aniq misollar yordamida tavsiflang.

5. Butun til rivojlanishining asosini nima tashkil qiladi? Nima uchun shunday deb oʻylaysiz?

6. Bolaning grammatik elementlarni oʻzlashtirishi qaysi faoliyat negizida roʻy beradi?

7. Bola morfemani oʻzlashtirishda qaysi bosqichlardan oʻtadi?

8. Boladagi mavjud qoidalarning shakllanganligi va barqarorligini qanday qilib tekshirish mumkin?

9. Bolalar soʻz ijodkorligi nimani bildiradi?

10. Soʻz ijodkorligining psixofiziologik negizini nima tashkil qiladi?

11. Bolaning ona tili sintaksisini egallash jarayoni qanday amalga oshadi? 12. Bolalar nutqida qanday fikr bildirish turlari ajratilgan?

13. Bolaning til tizimini egallash, til qobiliyatlariga ega boʻlish jarayoning asosini nima tashkil qiladi?

14. Bolalar bogʻchasida pedagog oldida grammatika sohasida qanday vazifalar turibdi? Ularning har birini tavsiflab bering.

15. Maktabgacha yoshdagi bolaning grammatik xatoliklari nimadan dalolat beradi? 16. Bolalar nutqidagi grammatik xatoliklarning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

17. Bolalarning suffikslar, prefikslar, soʻz qoʻshimchalarining grammatik ahamiyatini qay darajada tushunishlaridan dalolat beruvchi grammatik xatoliklariga misollar keltiring.

18. Tarbiyachi bolalar nutqidagi grammatik xatoliklarni qanday qilib tuzatishi mumkin? 19. Uch-toʻrt yoshli bolalar nutqining asosiy grammatik belgilarini aytib bering.

20. Uch-toʻrt yoshli bolalar nutqining grammatik qatori ustidagi ishlarni nimalardan boshlash zarur?

RAVON NUTQNI RIVOJLANTIRISH

Reja:

1. Ravon nutqni rivojlantirish vazifalari.
2. Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari.
3. Monologik nutqini shakllantirish usullari.

Dars o'quv maqsadi: Ravon nutq tushunchasini shakllantirish, uni rivojlantirish vazifalarini o'rhanish

Tayanch so'zlar va iboralar: Ravon nutq, individuallaro, monolog, dialog, ichkiindividual, umuminsoniy.

Ravon nutq – bu kishilarning muloqotini va o'zaro bir-birlarini tushunishlarini ta'minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikrdir. Ravon nutqni fikrlar dunyosidan ajratib bo'lmaydi: ravon nutq bu fikrlar ravonligidir, unda bolaning mantiqiy fikrlash, o'zi qabul qilayotganlarini mulohaza qilish va ularni to'g'ri ifodalash qobiliyati aks etadi. Ravon nutqni shakllantirish, uning vazifasini o'zgartirish murakkablashib borayotgan bola faoliyati oqibati bo'lib, u bolaning atrofdegilar bilan muloqotga kirishish sharoiti, muloqot shakliga bog'liq bo'ladi. Maktabgacha yoshda u muloqot va ta'lim jarayonida shakllanadi. Ravon nutqning shakllanishi ilk yoshdan boshlab asta-sekin ro'yi beradi.

Bolalar hayotining dastlabki etti yilida atrofdegilar kishilar bilan muloqot vositasi sifatida nutqning paydo bo'lishi va uni rivojlantirish jarayoniga alohida e'tibor qaratish zarur.

Har bir kishi hayotida ravon nutq muhim ahamiyatga ega bo'lib, u uchta asosiy vazifani bajaradi: individuallaro, ichkiindividual va umuminsoniy. Nutq vazifasi uning ontogenezdagi haqiqiy rivojlanish jarayoni bosqichini aks ettiradi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga egadir:

1-vazifasi – individuallaro – kishilar o'rtasidagi muloqot vositasidir. Ushbu holatda nutq og'zaki nutq – monolog, dialog, bir nechta odamlar suhbatlari sifatida chiqadi.

2-vazifasi – ichkiindividual – bu erda nutq ko'plab ruhiy jarayonlarni (fikrlash, diqqat-e'tibor, xotira, tasavvur va boshq.) aniq-tiniq anglash darajasiga ko'turgani hamda shaxsga ruhiy jarayonlarni tartibga solish va nazorat qilish imkonini bergani holda ularni amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

3-vazifasi – umuminsoniy – bu o'rinda nutq alohida bir odamga

umuminsoniy ijtimoiy-tarixiy tajriba xazinasidan axborot olish imkonini beradi. Ushbu holatda – bu grafik ramzlar va belgilarda moddiylashtirilgan yozma nutqdir.

Nutqning shakllanishida va bolaning undan foydalanishida maktabgacha bosqichdagi turli davrlarda bolalarda o'zgarib turadigan kommunikativ tUSDagi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Kommunikativ tUSDagi omillar deganda muloqotni yo'lga qo'yishga, muloqotga ehtiyoj tug'ilishiga ta'sir qiladigan omillar tushuniladi.

Dastlabki etti yilda bolada kattalar bilan muloqotga ehtiyoj rivojlanishining 4 ta bosqichi ro'y beradi.

I – bosqich – vaziyatli-shaxsli muloqot (bola hayotining birinchi yarim yilida) – kattalarning diqqat-e'tiboriga va yaxshi muomalasiga bo'lgan ehtiyoj;

II – bosqich – vaziyatli-amaliy muloqot (6 oydan boshlab 2 yilu 6 oygacha) – kattalar bilan hamkorlikka va ularning ishtirokiga muhtojlik;

III – bosqich – vaziyatsiz - bilish muloqoti (2 yilu 6 oydan boshlab 4 yoshgacha) – kattalarning hurmat bilan munosabatda bo'lishlariga muhtojlik. U bolaning jismoniy olamdagi his qilinmaydigan o'zaro bog'liqliklarni aniqlashga yo'naltirilgan bilish faoliyati doirasida vujudga keladi. Ushbu davrda bola kattalar bilan o'ziga xos «nazariy» hamkorlikka intiladi, u predmetli olamning hodisa va voqealarini birgalikda muhokama qilishda ifodalanadi.

IV – bosqich – vaziyatsiz-shaxsli muloqot (4 yoshdan 7 yoshgacha) – kattalar bilan o'zaro bir-birini tushunishga va kattalarning g'amxo'rlik ko'rsatishiga ehtiyojmandlik. Bu ehtiyoj bolaning insoniy munosabatlar olamiga qiziqishi tufayli vujudga kelib, u bolaning munosabatlar qoidalari va me'yorini o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Bola kattalar bilan qarashlar umumiyiligiga erishishga intiladi va bu unga ulardan o'z hatti-harakatlarida qo'llanma sifatida foydalanish imkonini beradi.

Shunday qilib, nutqni rivojlantirish jarayoniga muloqot vositasi, ya'ni kommunikativ faoliyat sifatida qarash kerak. Uning vujudga kelishi va rivojlanishi bolaning muloqot va umumiy hayot faoliyati ehtiyojlariga bog'liqdir.

Nutqqa u bajaradigan tahlil vazifasidan kelib chiqib yondashish nutqning eng avvalo bolaning atrofda odamlar bilan muloqot vositasi sifatida paydo bo'lishini tushunib etishga olib keladi. O'z-o'zidan, agarda bolaning muloqoti nutqqa jon bag'ishlasa, uning rivojlanish sur'ati va muddati bolalarda muloqot faoliyati turli yosh bosqichlarida qanday yo'lga qo'yilganligi bilan bog'liqdir, ushbu vazifalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi bolaning ong va erkinlikning yuqori darajasiga qanchalik tez erishishi, bolaning unga turli sohalardagi bilimlarini rivojlantirish va takomillashtirish imkonini beradigan

yozma nutqni qancha muddatda o'zlashtira olishiga bog'liqdir.

Matndan kelib chiqadigan ravon nutqni shakllantirish, uning vazifalarini o'zgartirish bola faoliyatining murakkablashayotgani oqibati bo'lib, u bolaning atrofdagilar bilan muloqoti mazmuni, sharti va shakllariga bog'liqdir. Nutq vazifasi fikrlashning rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanadi, ular bola til vositasida ifodalaydigan mazmun bilan uzluksiz ravishda bog'liq bo'ladi.

Bolalarda ravon nutqni rivojlantirish – bolalar bog'chasining asosiy vazifasi hisoblanadi, maktab yoshining nihoyasiga kelib bola kattalarga xos bo'lgan og'zaki nutqning asosiy shakllarini egallashi, ya'ni ravon nutqning ikki shakli – dialogik va monologik nutqni egallab olishi shart.

Bolalar bog'chasining vazifasi – bolalarda ravon so'zlashuv nutqi (dialogik nutq) va monologik nutqni rivojlantirishdan iborat. So'zlashuv nutqini shakllantirish vazifasi ko'p qirrali. Maktabgacha bosqichdagi kichik yoshli bolalarda ularga qaratilgan nutqni tinglash va tushunish, bir-birini tinglash, savollarga javob berish va o'zi ham savollar berish, suhbat mavzusi bo'yicha izchil javob berish qobiliyati shakllanadi.

4 yoshdan boshlab bolalarga suhbatda ishtirok etishni, uzluq-yuluq fikrlardan nisbatan keng, izchil fikrlarga o'tish, savollar berishni o'rgatish zarur; 5-6 yoshli bolalar uzoq davom etadigan maqsadli suhbatlarga qodir bo'ladilar. Bolalarga qo'yilgan savollarga ularning mazmunidan kelib chiqqan holda qisqa yoki keng qilib aniq javob berish, suhbatdoshi so'zini bo'lmasdan diqqat bilan tinglash, ularning javoblarini to'ldirish, tuzatishlar kiritish, o'zlari ham savollar berishni o'rgatish zarur va h.k. Ayni paytda shaxsning nutqiy sifatlarini tarbiyalash – bolalarda kirishimlilik, xushmuomalalik, hushyorlik, bosaqlik kabi sifatlarni shakllantirish; suhbat jarayonida nutqiy muloqot madaniyati ko'nikmalarini, tengdoshlar jamoasi oldida chiqish qila olish qobiliyati va telefon orqali suhbatlashish madaniyatini tarbiyalash lozim.

XULOSALAR:

Ravon nutq – bu fikrlar tuguni bo'lib, unda bolaning mantiqiy fikrlashi, uning qabul qilayotgan narsasini mulohaza qilib ko'rish va uni to'g'ri ifodalash qobiliyati aks etadi.

nutq har bir kishi hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u uchta asosiy vazifani bajaradi: individuallararo, ichkiindividual va umuminsoniy.

Nutqning shakllanishida va bolaning undan foydalanishida bolalikning turli davrlarida o'zgarib turadigan kommunikativ tUSDagi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

DIALOGIK NUTQNING MAZMUNI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Bolalarga dialogik nutqni o'rgatish.
2. Bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida dialogning ahamiyati.
3. Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlarning ahamiyati.

Dars o'quv maqsadi: Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari., uni rivojlantirishni o'rgatish

Tayanch so'zlar va iboralar: Ravon nutq, individuallaro, monolog, dialog, ichkiindividual, umuminsoniy.

Bolalarga dialogik nutqni o'rgatish.

Dialog – suhbat – bolaning kattalar va o'z tengdoshlari bilan muloqotining asosiy shakli hisoblanadi.

Bolalar bog'chasida o'qitish ikki shaklda amalga oshiriladi: a) erkin nutqiy muloqotda; b) maxsus mashg'ulotlarda.

Dialog ko'proq erkin nutqiy muloqotda paydo bo'ladi va u bolalar lug'atini boyitishning talaffuzga oid grammatik ko'nikmalarini tabiiy ravishda rivojlantirish bazasi, ravon nutq ko'nikmalariga ega bo'lish bazasi hisoblanadi.

Dialog maxsus mashg'ulotlarda o'qitiladi (oyiga 1-2 ta mashg'ulot); Bolalar bog'chasida bo'lib turgan vaqti mobaynida bola erkin muloqotda pedagog va boshqa bolalar bilan muloqotga kirishadi. Uyda esa kattalar bola turli mavzularda dialogga kirishishlari lozim.

Dialogik nutqni (yoki og'zaki nutqni) o'rgatish odatda suhbat shaklida, ya'ni kattalar bilan bola o'rtasida hamda bolalarning o'zlari o'rtasida fikr almashish shaklida ro'y beradi.

Agarda maktabda suhbat bilimlarni etkazish vositasi sifatida qo'llanilsa, suhbat jarayonida bolalar nutqini boyitishda qo'shimcha ijobiy hodisa ko'rinishida qabul qilinadi, maktabgacha tarbiya muassasasida ham suhbat aynan nutqni rivojlantirish uchun o'tkaziladi. Biroq, nutq albatta borliq hodisasini albatta aks ettirishi, kodlashtirishi bois bolalar bog'chasidagi suhbat xuddi maktabdagi kabi bilim beradi.

Suhbatlar mavzusi va mazmuni bolalarning yosh xususiyatlari hamda ularning nutqiy rivojlanish darajasini hisobga olgan holda «Bolalar bog'chasida tarbiyalash va ta'lim berish dasturi» bilan belgilanadi.

Suhbat ta'lim metodikasi sifatida – bu tarbiyachining bolalar guruhi bilan

(yoki alohida bir bola bilan) aniq maqsadga yo'naltirilgan, muayyan mavzuda oldindan tayyorlangan so'zlashuvidir. Bolalar bog'chasida takrorlovchi, umumlashtiruvchi va nazorat-tekshiruv suhbatlaridan foydalaniladi.

Takrorlovchi va umumlashtiruvchi suhbatlarda tarbiyachi turli usullar yordamida bolalarni ko'rgan narsalarni tahlil qilish, taqqoslash, to'ldirish, chuqurlashtirish usullarini o'rgatadi, bolalardagi mavjud bilimlarni ulanlashtiradi, ularni muayyan xulosalarga kelishga undaydi.

Nazorat-tekshiruv suhbatlari pedagog tomonidan biron-bir o'tilgan mavzu bo'yicha bolalarning bilimlarini aniqlash uchun o'tkaziladi. Pedagog savollar yordamida bolalarning biron-bir mavzuni o'tish jarayonida olgan bilimlari darajasini aniqlashi mumkin.

Bolalar bilan ishlash jarayonida pedagog tayyorlanmagan va tayyorlangan suhbatdan foydalanadi.

Tayyorlanmagan suhbat (buni faqat bolalarga nisbatgina qo'llash mumkin, chunki bolalar ular bilan nimalar haqida so'zlashishlarini, nimalarga diqqat-e'tiborlarini jalb qilishlarini bilmaydilar) rejimli jarayonlarni o'tkazishda, bolalar faoliyatining har xil turlarida: o'yinlarda, mehnatda tashkil etilishi mumkin. Tarbiyachi esa har qanday muloqot turiga tayyor turishi zarur. Zero, buning uchun u kasbiy ta'lim olgan, tarbiyachi olgan bilimlarining muhim qismlaridan birini bolalar bilan suhbatlashish tashkil etadi. Shuning uchun tarbiyachi bolalar bilan shunday so'zlashishi lozimki, toki u o'z nutqi bilan bolalarga ona tilini o'rgatsin. Nutqiy muloqotga bo'lgan zarurat tufayli to'satdan yuzaga keladigan suhbatda tarbiyachi o'zining til sezgisiga ishongani holda o'n nutqining grammatik shaklini va uning jaranglashi (fonologiyasi)ni tayyorlanmaydi, ammo u har bir suhbatga tayyorgarlik ko'rishi shart.

Tayyorgarlik suhbatini deb nomlanishining sababi shuki, bunda tarbiyachi mashg'ulotdan oldin (mashg'ulotdan bir necha kun oldin) bolalarni shunday vaziyatda qoldiradiki, bunda ularning diqqat-e'tibori bo'lajak suhbat mavzusi bo'ladigan atrof-olamdagi hodisalarga jalb qilinadi, chunki faktlarga oid materiallar bolalarga bungacha tanish bo'lishi lozim.

Suhbatni tashkil qilish, uning tuzilmasi mavzu va mazmunga, bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi. Har bir suhbatda quyidagi tarkibiy komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin: 1) kirish (boshlash); 2) asosiy qism (suhbat mavzusini rivojlantirish); 3) nihoyasiga etish.

Kirish maqsadi bolalarning diqqat-e'tiborini suhbat mavzusiga jalb qilish, ularda suhbatda ishtirok etish xohishini paydo qilish, bolalar xotirasida ilgari olingan taassurotlarni, imkoni boricha obrazli va emotsional taassurotlarni

jonlantirishdan iborat.

Tarbiyachi suhbatlashadigan narsa (hodisa) haqida taklif qilgan topishmoq ham kirish bo'lishi mumkin. Suhbatni tegishli mavzudagi she'mi o'qish yoki suratlarni ko'rish bilan boshlash mumkin. Suhbat boshlanishida tarbiyachi bo'lajak suhbat mavzusini (maqsadini) shakllantiradi, uning muhimligini asoslaydi, uni tanlash sabablarini bolalarga tushuntirib beradi.

Asosiy qism maqsadi – bolalar ko'rgan narsalarni esga olish, qo'shimcha bilimlarni tahlil qilish, ularni tushuntirish hisobiga chuqurlashtirish, qo'shimcha bilimlarni ma'lum qilish, ularni bir tizimga keltirish va mustahkamlashdan iborat.

Suhbatning asosiy qismi mikromavzu yoki bosqichlarga ajratilishi mumkin. Har bir bosqich – bu mavzuni bo'g'in qismlari bo'yicha tahlil qilishdan iboratdir. Pedagog mashg'ulotga tayyorlanar ekan, barcha bosqichlarni belgilab olishi lozim.

Suhbat mavzusini rivojlantirish aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, tarbiyachi imkoni boricha bolalarning mazkur mavzudan chetga chiqishlarining oldini olishi zarur (ba'zan ortiqcha faktlarni aniqlash uchun undan chekinish mumkin, biroq so'ngra yana asosiy suhbat mavzusiga qaytish darkor). Tarbiyachi suhbat rejasini oldindan belgilab oladi. Tarbiyachining qo'lida reja bo'lsa, bolalar qanchalik mavzudan qanchalik chetga chiqmasinlar, u ilgari savol o'z ahamiyatini yo'qotdi, deb hisoblagan paytda o'z rejasidagi navbatdagi savolni berish orqali ularni yana mavzuga qaytarishi mumkin.

Pedagog unutmashligi lozim, bolalarning fikrlash xususiyati shundayki, ular suhbat mavzusini oson unutadilar, har bir mayda-chuyda narsaga chalg'iyveradilar. Bola qanchadik kichik bo'lsa, u shunchalik tezroq chalg'iydi, hozirgina o'zi aytgan narsalarini tezlik bilan unutadi va boshqa mavzuga o'tadi.

Mashg'ulot – suhbat bolalarda mantiqiy fikrlash, boshlangan mavzuni oxiriga etkazish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan.

Bolalar biladigan narsalar haqida qo'shimcha ma'lumotlarni xabar qilish suhbat asosiy qismining zarur elementi hisoblanadi. Bu bolalar bilimlarini kengaytiradi va chuqurlashtiradi. Tarbiyachining qisqa va aniq axboroti suhbatni aniq maqsadni ko'zlagan holda yo'lga qo'yish imkonini beradi. Suhbat topishmoq, she'rlar va tarbiyachining tegishli suratga oid sharhlari bilan tugallanishi mumkin, ammo u ko'pincha pedagogning ushbu suhbatdan kelib chiqqan holda bolalarning axloq borasida o'rganishi lozim bo'lgan jihatlar haqidagi mantiqiy xulosasi bilan yakunlanadi. Ayni paytda pedagog o'z xulosasida o'zi suhbat mobaynida bolalarga o'rgatishi lozim bo'lgan so'zlar, so'z

shakllari va sintaktik tuzilmalarni qo'llashi lozim.

Suhbatni shunday uyushtirish lozimki, toki unda barcha bolalar ishtirok etsinlar. Agarda bola faqat tarbiyachining boshqa bolalar bilan suhbatini tinglab o'tirsa va o'zi ushbu fikr bildirishlarda ishtirok etmasa, bu bola «suhbatlashishni» mashq qilmaydi, va uning suhbatdagi ishtiroki faqat nomigagina bo'ladi, xolos.

Suhbatni cheklangan sondagi bolalar (6-8 nafar bola) bilan o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Agarda guruhda 25-30 ta bola bo'lsa, bu holda mashg'ulotni bolalarni uchta-to'rtta kichik guruhga bo'lgan holda o'tkazish zarur. Belgilangan vaqtdan oshib ketmaslik uchun har bir kichik guruh bilan suhbat davomiyligini qisqartirish mumkin, biroq har bir bolaning nafaqat tinglab o'tirishini, balki so'zlashishni mashq qilishiga ham erishish lozim. Pedagog yordam uchun ota-onalarni jalb qilishi va ularga tayyorgarlik suhbatini qanday olib borish lozimligiga haqida batafsil ko'rsatmalar berish zarur. Ota-onalarning barchasi og'zaki nutqni yaxshi bilishlari bois ushbu vazifani bajara oladilar.

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlar suhbat metodi (suhbat) va imitatsiya metodi asosida o'tkaziladi. Mazkur metodlar ko'pincha quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

Tayyorgarlik suhbat (so'zlashish) usullari; Teatrlashtirish usullari (imitatsiya, qayta aytib berish). Tayyorlangan suhbatning quyidagi vazifalari mavjud:

To'g'ridan-to'g'ri – bolalarni suhbatlashishga, ya'ni suhbatdoshi so'zlarini bo'lmasdan tinglash, luqma tashlash uchun qulay paytni kutgani holda o'zini tutib turish, suhbatdoshi uchun tushunarli qilib so'zlash;

Yo'ldosh – talaffuz va grammatik ko'nikmalarni mashq qilish, ma'lum so'zlar ma'nosini aniqlashtirish.

Suhbat jarayonida tarbiyachi savollar, topishmoqlar, badiiy so'z kabi turli oqatlardan foydalanadi. Bu usullarning barchasi suhbat paytida bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yo'naltirish, nutqiy muloqotni ta'minlash, bolalar fikrlarini, ularning diqqat-e'tiborlarini, xotiralarini, emotsiyalarini foydallashirishga yordam beradi. Ammo suhbat olib borishning etakchi usuli savollar hisoblanadi. Bolalar bilan suhbatning muvaffaqiyati va pedagogik samaradorligi ko'p jihatdan savollarning to'g'ri qo'yilishiga bog'liq bo'ladi. Savollar berish hamda uning javobining murakkabligi va qiyinligini asta-sekin kuchaytirib borishni bilish eng asosiy va zarur pedagogik odatlardan biridir. Savol qo'yish bolalar oldiga ularning kuchi etadigan darajadagi nutqiy-fikrlash vazifasini qo'yish demakdir. Ayni paytda u haddan tashqari osonlashtirib yuborilmasligi lozim, chunki bunday vazifani qo'yishdan maqsad – bolalarni

fikrlashga, eslashga undashdan iborat. Qanday fikrlash-nutqiy vazifalarini qo'yishiga qarab, savollarni reproduktiv, qidiruv va muammoli savollarga ajratish mumkin.

Suhbatda ob'ektlar o'rtasidagi bog'liqlik haqida xulosa bildirishni, to'plangan bilimlardan, taqqoslashlardan foydalanishni hamda Nima uchun? Nega? Nima tufayli? Ular nimasi bilan o'xshash? Nima uchun? Qanday qilib? kabi savollarga javob berishni talab qiluvchi qidiruv va muammo tusidagi savollar etakchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Suhbatning har bir bosqichida savollarni taxminan quyidagi ketma-ketlikda joylashtirish zarur: dastlab bolalar tajribasini jonlantirish uchun reproduktiv, keyin yangi materialni hazm qilish uchun oz sonli, biroq murakkab bo'lgan qidiruv savollari va oxirida 1-2 umumlashtiruvchi savollar. Savollar aniq va maqsadli bo'lishi lozim. Noaniq bo'lgan savollar bolalarga javob berishni qiyinlashtiradi – ular javob bera olmaydilar yoki noto'g'ri javob beradilar. Savol aniq, shoshmasdan mantiqiy urg'ular, mazmuniy pauzalarga rioya qilgan holda berilishi zarur. Bolaga javob qaytarishga vaqt berish uchun tarbiyachi pauza saqlab turadi. Agarda savol tez berilsa, bola uning mazmunini tushunishga ulgurmaydi va tarbiyachiga savolni bir necha marta takrorlashga to'g'ri keladi, bu esa bolaga javobni o'ylashda xalaqit beradi, bolani tarbiyachiga quloq tutmaslikka o'rgatib qo'yadi. Bolani savolni birinchi martada qabul qilishni o'rgatish zarur.

Tarbiyachi suhbat jarayonida quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

Bolalar tomonidan o'zlashtirilmagan, qo'shma gaplar yoki bir turdagi a'zoldardan iborat bo'lgan gaplarning ayrim sintaktik tuzilmalarini aytib turish;

Gapning bolalar o'zlashtirmagan mazmunli bo'laklarining intonatsiyasini aytib berish (masalan, ogohlantirish, hayratlanish, tashvishga tushish, xursand bo'lish intonatsiyasi va h.k.);

Bir o'zakli so'zlarini hosil qilishni aytib turish: suyuq – suyuqlik, sabzavot – sabzavotli va boshq.

Tuslanmaydigan fe'l shakllarini hosil qilishda yordam berish: sepish – sepilgan, qo'yish – qo'yilgan.

Suhbat jarayonida bolalarni savol berishga undash, ularning qiziquvchanligini rivojlantirish zarur. Bolaning savol bera olishga qodirligi uning fikrlash faoliyatidan dalolat beradi.

Badiiy asarlar – ertaklar, hikoyalar, she'rlarni teatrlashtirish usuli - bu bolalarning ularga tarbiyachi o'qib bergan asarlarni o'sha shaxslar nomidan qayta aytib berish usullaridir.

Boshqa shaxslar nomidan qayta hikoya qilib berish uchun dialogik nutqni

o'z ichiga olgan asarlardan foydalangan ma'qul. Ularni qayta hikoya qilib berish bolalarning og'zaki nutqini, xususan, murojaat, sanash, hayratlanish, hayron bo'lish intonatsiyalarini takomillashtirish imkonini beradi; nutq emotsional jihatdan yanada boyiydi – u personajlarning ahvolidan kelib chiqqan holda goh xursand, goh qayg'uli va goh iltijonamo jaranglaydi.

Bolalarga og'zaki dialogik nutqni o'rgatish jarayonida teatrlashtirilgan tomosha, qo'g'irchoq teatri kabi usullardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda bolalar ham ijrochi va ham tomoshabin sifatida ishtirok etishlari mumkin.

Sahnalashtirish o'yini – bu bolalarning badiiy asarni uning qahramonlari obrazlarida qayta hikoya qilib berishlari; bolalarning matnni erkin qayta aytib berishlari va bolalarning syujetli-rolli o'yinlaridir.

Syujetli-rolli o'yinlarda bolalarga birinchi navbatda, o'z nutqida ertak matnidan chetga chiqishga ruxsat beriladi. Tarbiyachi ularni faqat grammatika yoki leksikada adabiy so'zlashuv nutqi me'yorlaridan chekingan hollardagina to'g'rilaydi; o'yin chog'ida fonetik xatoliklarga yo'l qo'yilganida uni to'g'rilash shart emas.

Teatrlashtirilgan tomoshalar sahnalashtirish o'yinlaridan shunisi bilan farqlandiki, unda badiiy asar matnini yoddan biladigan bolalar ishtirok etadilar, ularning bu chiqishdan ko'zlagan maqsadi – o'z tinglovchi do'stlarining ko'nglini olishdir; bu tomoshada bolalar teatr kostyumlarida (maska qalpoqlar va boshqa kiyimlar) chiqadilar.

Qo'g'irchoq teatri – bu syujetli rejissyorlik o'yining har xil turlaridir: bolalar bir vaqtning o'zida oddiy o'yinchoqlar (o'yinchoqlar teatri), petrushkalar (qo'l barmoqlariga kiyiladigan qo'g'irchoqlar, suratlar qirqimlari va h.k.)ni asar qahramonlari rolini o'ynashga majbur qilganliklari holda badiiy asar matnini rollar bo'yicha so'zlaydilar.

Qo'g'irchoq teatri shakli qo'yidagilardir: o'yinchoqlar teatri, petrushkalar teatri, «barmoqlar» teatri, soyalar teatri, stol teatri, flanelegraf.

Bolalar nashriyotlari badiiy asarlarni sahnalashtirish uchun xalq ertaklariga siluetlar; teatr-kitoblar; panorama-kitoblar kabi turli ko'rinishdagi ko'ngazmali qo'llanmalarni chop etmoqdalar.

Yuqorida sanab o'tilgan qo'g'irchoq teatri turlari bolalar bog'chasida bolalar nutqini faollashtiruvchi metodik vositalar sifatida foydalaniladi: bolalar pedagog yordamida, katta guruhlarda esa o'zlari mustaqil ravishda qo'g'irchoqlarga, qirqilgan suratlariga rejissyorlik qiladilar, ular nomidan iduiyoq bilan so'zlaydilar va shu tariqa o'zlarining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Sahnalashtirish o'yni – maktabgacha yoshdagi har qanday bolaning teatrlashtirilgan chiqishidir.

Bolalarning og'zaki nutq ko'nikmalarini o'zlashtirishining borishiga qarab, ularning savollarga javoblari yanada aniq, mulohazali va mazmunli bo'lib borishi lozim.

Suhbat jarayonida bolalar bilan so'zlashuvning jonliligi ko'p jihatdan og'zaki nutqqa va nutqiy muloqotning savol-javob shakliga xos bo'lgan grammatik tuzilmalarining turlichaligi bilan bog'liqdir.

Suhbatlarda bolalar keng qamrovli fikr bildirishlari va bir-ikkita so'zdan iborat bo'lgan javob berishlari mumkin (Sizga park yoqdimi? – Ha.). Bolalarni keng qamrovli javoblarga savollarni to'g'ri qo'yish orqali yo'naltirish zarur: «Bahorda ob-havo ko'proq qanday bo'ladi? Bu haqda aytib bering».

Bolaga mana bunday ko'rsatma berish mumkin: «qisqa javob ber. Batafsil javob ber (ammo to'liq javob bilan emas)», ulardan so'rash mumkin: «Kim qisqa javob bera oladi (yoki o'rtog'ingizdan chiroyliroq javob bera oladi)». Zarur holatlarda pedagog qo'yilgan savolga keng qamrovli javob namunasini namoyish qilishi mumkin. Suhbat jarayonida bolalarda nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

XULOSALAR:

Ravon nutqning ikki turini rivojlantirish – bolalar bog'chasining asosiy vazifasidir. Monologik nutqning har xil turlarini o'qitish – bu grammatika-sintaksisga o'qitishdir. Dialog erkin nutqiy muloqotda paydo bo'ladi va u bolalar lug'atini boyitishning

talaffuzga oid grammatik ko'nikmalarini tabiiy ravishda rivojlantirish bazasi, ravon nutq ko'nikmalariga ega bo'lish bazasi hisoblanadi.

Suhbat – bolalarga dialogik nutqni o'rgatishning asosiy metodlaridan biri hisoblanadi. Suhbatni uyushtirish, uning tuzilmasi mavzu, mazmun va bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

Suhbatda ob'ektlar o'rtasidagi bog'liqlik haqida xulosa bildirishni, to'plangan bilimlardan, taqqoslashlardan foydalanishni, asosiy narsani aniqlab olishni talab qiluvchi qidiruv va muammo tusidagi savollar etakchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Suhbatlarda bolalarning keng qamrovli va qisqa javob berishlariga ruxsat etiladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. «Ravon nutq» tushunchasi nimani anglatadi?
2. Nutq inson faoliyatida qanday vazifalarni bajaradi? Ularning har birini tavsiflang.
3. Kommunikativ tushunchadagi omillar deganda nimani tushunish lozim?
4. Monologik nutqni shakllantirishda nimalar oʻquv va yoʻldosh vazifalar hisoblanadi?
5. Tavsiflash, bayon qilish, mulohaza yuritishning nimaligini aniq misollar orqali tavsiflab bering.
6. Bolalarga dialogik nutqni oʻqitishning asosiy metodini tavsiflab bering.
7. Suhbatdan qaysi tarkibiy komponentlarni ajratib koʻrsatish mumkin?
8. Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga oid mashgʻulotlarda pedagog qaysi asosiy metodlardan foydalanishi zarur?
9. Tayyorlangan suhbat qanday vazifalarga ega boʻladi?
10. Reproaktiv va qidiruv savollari nimani anglatadi?
11. Suhbat jarayonida pedagog bolalarga nimalarni aytib turishi mumkin va nima uchun?

NUTQINI SHAKILLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI.

Reja:

1. Monologik nutqini shakllantirish usullari.
2. Bolalarni monologik nutqni o'rgatish ishining mazmuni va vazifalari.
3. Monologik nutqni rivojlantirishga doir mashg'ulotlar

Monologik nutqning o'quv vazifasi mustaqilligi, tugallanganligi, qismlari o'rtasida mantiqiy aloqasining mavjudligi bilan tavsiflanadigan ravon fikr bildirishni o'rgatishdan iboratdir, ya'ni bu –qisman (nutqiy) ko'nikmalar va ona tilida fikr bildirish uchun zarur bo'lgan murakkab qobiliyatlarni shakllantirish demakdir.

Ravon nutq ustidagi ishlarning asosiy rivojlantiruvchi vazifasi – bolalarning fikrlashini, o'z fikrini til vositalari yordamida aniq ifodalash qobiliyatini rivojlantirish, nutqiy fikrlashga oid vazifalarni mustaqil ijodiy hal etish ko'nikmalarini shakllantirish, xotirani, tasavvurni faollashtirishdan iborat.

Vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun pedagog o'ziga quyidagilarni aniq tasavvur qilishi zarur: 1 - ravon nutqni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan til materiali; 2 -ushbu materialda shakllantirish mumkin bo'lgan nutqiy ko'nikmalar va mahoratlar umumiyligi; 3 - ushbu ko'nikmalarni «oddiydan murakkabga» tamoyili asosida mashq qilishning ketma-ketligi.

Monologik nutq hikoya qilishni o'rgatish jarayonida shakllanadi – bolalar og'zaki monologik nutqning ikki toifasini - qayta hikoya qilish va hikoya qilish, tavsiflovchi hikoyalar, bayon qiluvchi hikoyalar, isbotlovchi hikoyalarni o'zlashtirib oladilar.

Yuqorida qayd etilganidek, ravon nutqning ikki turi mavjud: dialogik (dialog) va monologik (monolog) nutq.

Dialog – ikki yoki bir necha kishining suhbat. Suhbat maqsadi odatda biron narsa haqida so'rash va javob olish, biron-bir harakatga undashdan iborat.

Monolog – bir shaxsning ravon nutqi. Monologning maqsadi – biron-bir fakt haqida xabar berishdir.

Dialog o'z uslubiga ko'ra asosan, og'zaki nutq, monolog esa odatda, kitobiy uslubdagi nutq hisoblanadi.

Dialogik ravon nutqda ko'pincha noto'liq gaplardan foydalaniladi, tushirib qoldirilgan gap a'zolarini so'zlovchi nutq vaziyatidan kelib chiqib tushunib oladi, va og'zaki uslubdagi, standart tuzilishdagi (qolip) to'liq gaplardan ko'proq foydalaniladi: «u kelmay qo'ya olmaydi» -ya'ni, u albatta keladi.

Bunday tuzilishdagi gaplar monologik nutqda qo'llanilmaydi. Bolalar dialogik nutqni har kuni maishiy hayotda uni uchratishlari sababli uni ancha oson o'zlashtirib oladilar.

Biron-bir narsani tavsiflashda, biron narsa haqida bayon qilishda yoki mulohaza yuritishda nutqning monologik shaklidan foydalaniladi. Nutqning ushbu ikki turlari o'rtasidagi farq matn ichidagi gapning mantiqiy aloqa turi bilan belgilanadi. Monolog doimo vaqtli yoki sabab-oqibatli aloqada bo'ladigan (bir-biriga nisbatan) borliq faktlari haqida xabar qiladi.

Vaqtinchalik aloqa ikki tomonlama bo'lishi mumkin: faktlar haqiqatdan ham bir vaqtdalik yoki ketma-ketlik munosabatlarida bo'lishi mumkin.

Bir vaqtning o'zida mavjud bo'ladigan faktlar haqidagi xabarlar tavsif deb ataladi. Faktlar ketma-ket keladigan xabar bayon qilish deyiladi. Sabab-oqibatli munosabatlarda bo'lgan faktlar haqidagi xabarlar esa mulohaza deb yuritiladi.

Bolalar monologik nutqni tushunib etishlari va o'z xabarlarini uzatish maqsadida uni o'zlashtirib olishlari uchun ular tegishli sintaktik tuzilmani o'zlashtirib olishlari lozim. Hamonki, bola oddiy keng tarqalgan gaplarni tuzishni o'rganib ololmas ekan, uning nutqi ravon bo'lishi mumkin. Oqibatda – monologik nutqning turli toifalarini o'qitish – bu eng avvalo grammatika – sintaksisga o'qitishdir.

Bolalarga monologik nutqni o'qitish qiyin, chunki bolalar kundalik hayotda va kattalar nutqida ham monologik nutqni kamdan-kam hollarda eshitadilar: bolalar bilan so'zlashganda kattalar ko'pincha dialog shaklidan foydalanadilar.

Monologik nutqning dastlabki ko'nikmalarini maktabgacha bo'lgan davrda rivojlantirish lozim, chunki maktabda monologni o'qitishni boshlash uchun kech bo'ladi.

Bolalar bog'chasining pedagogi bolalarga monolog-tavsif, bayon qilish, mulohaza yuritishni o'rgatish uchun maqbul didaktik material topishga harakat qilishi zarur.

Ilk yoshda bola ravon nutqni eshitadi. Dastlab bu unga nisbatan aytilgan laqmal, so'ngra esa ertaklar, hikoyalar, kattalarning monologik nutqlari bo'ladi. Ravon nutqdan til elementlari – tovushlar, morfemalar, so'zlar, gaplarni ajratib olar ekan, bola ravon matnda har bir til elementining o'zini eslab qoladi, bu esa ilk yoshdan boshlab nutqdan oldingi mashqlar boshlanadigan til sezgilarini rivojlantirish jarayonini tashkil etadi.

XULOSALAR:

Ravon nutqning ikki turini rivojlantirish – bolalar bogʻchasining asosiy vazifasidir. Monologik nutqning har xil turlarini oʻqitish – bu grammatika-sintaksisga oʻqitishdir. Dialog erkin nutqiy muloqotda paydo boʻladi va u bolalar lugʻatini boyitishning talaffuzga oid grammatik koʻnikmalarini tabiiy ravishda rivojlantirish bazasi, ravon nutq koʻnikmalariga ega boʻlish bazasi hisoblanadi.

Suhbat – bolalarga dialogik nutqni oʻrgatishning asosiy metodlaridan biri hisoblanadi. Suhbatni uyushtirish, uning tuzilmasi mavzu, mazmun va bolalarning yoshiga bogʻliq boʻladi.

Suhbatda ob'ektlar oʻrtasidagi bogʻliqlik haqida xulosa bildirishni, toʻplangan bilimlardan, taqqoslashlardan foydalanishni, asosiy narsani aniqlab olishni talab qiluvchi qidiruv va muammo tusidagi savollar etakchi ahamiyatga ega boʻladi. Suhbatlarda bolalarning keng qamrovli va qisqa javob berishlariga ruxsat etiladi.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN LUG'AT ISHINI OLIB BORISHNING NAZARIY ASOSLARI

Reja:

1. Lug'at ishining vazifalari va mazmuni
2. Bolalar lug'atiga yangi so'zlarni kiritish.
3. Maktabgacha tarbiya muassasasida nutqini rivojlantirish metodikasi.

Dars o'quv maqsadi: Lug'at ishlari mohiyati, mazmuni va vazifalarini o'rganish

Tayanch so'zlar va iboralar: Psixologiya, lingvistika, fiziologiyaga, lug'atni egallash, otlar, fe'llar, sanoq so'zlar, old ko'makchilar, sifatlar va boshqa nutq qismlari

Bolalar bog'chasidagi lug'at ishlarining mohiyati – bu til leksikasi sohasida bolalarning ularga tanish yoki notanish bo'lgan, ammo ular uchun qiyin hisoblangan so'zlarning o'zlashtirishlariga, nutq madaniyatini oshirishga qaratilgan o'quv-tarbiya ishlarini bir tizimga keltirishdan iboratdir. Bolalarni ular o'z amaliyotida qiyinchilik bilan o'zlashtiradigan, to'satdan yoki umuman umimaydigan, buzilgan shaklda talaffuz qiladigan so'zlar bilan qurollantirish ancha pedagogik sa'y-harakatlarni talab qiladi. Psixologiya, lingvistika, fiziologiyaga oid ma'lumotlar turli yosh bosqichlaridagi bolalar uchun ana shunday so'zlar doirasini aniqlashga yordam beradi.

Bolalar lug'atini boyitish bir vaqtning o'zida ularni atrofidagi borliq olam bilan tanishtirish bilan birgalikda olib boriladi. Tarbiyachi bolaga bir so'zni ma'lum qilish va uning ma'nosini ochib berish bilan bir vaqtda uni nomi aytilayotgan narsa yoki hodisaga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishni o'rgatadi.

Lug'at ishlarini o'tkazishda tarbiyachi bolaning umumiy nutq madaniyatiga ta'sir qiladi, unga umumiy ravishda qabul qilingan adabiy so'zlar va ifodalarni ma'lum qiladi, ularni to'g'ri tovush va grammatik shaklda ifoda qiladi, bunda u bolalarda uchraydigan sheva leksikasini bartaraf qiladi (ta'qiqlaydi), ularni adabiy me'yorlar bilan almashtiradi.

«Lug'atni egallash» atamasi – bu nafaqat so'zni o'zlashtirish, uni tushunish, balki uni albatta qo'llash, nutqiy faoliyatda foydalanish demakdir. Insonning yuqori nutq madaniyati, lug'atining boyligi haqida u «eshitilgan», insonning jonli nutqini bezab turgan taqdiridagina so'z yuritish mumkin.

Lugʻat ishidagi asosiy jihat – bu faqat bolalarga yangi soʻzni tanishtirish emas, balki ularni faol nutqqa kiritishir. Bolalar bogʻchasidagi lugʻat ishi – bu bolalarning faol lugʻatini notanish yoki ular uchun qiyin boʻlgan soʻzlar bilan reja asosida boyitib borishdan iboratdir.

Rus tili lugʻati toʻxtovsiz tarixiy rivojlanish jarayonida boʻladi. Undagi oʻzgarishlar eng avvalo insonning ishlab chiqarish faoliyati, jamiyatning rivojlanishi bilan bogʻliqdir. Yangi narsalar va hodisalarning paydo boʻlishi bilan ularni nomlovchi yangi tushunchalar va soʻzlar ham paydo boʻladi. Bundan tashqari, ilgari mavjud boʻlgan ayrim soʻzlar yangilanadi, ularning maʼnosi oʻzgaradi, koʻp soʻzlar muomaladan chiqib ketadi. Bolalar bilan lugʻat ishlarini oʻtkazishda soʻzning rivojlanuvchi tusga egaligini hisobga olish zarur.

Rus tilining lugʻat tarkibini umumiy qoʻllanishdagi leksika tashkil qiladi. Bu rus tilida soʻzlashayotgan odamlarga qoʻshimcha izohlarsiz tushunarli boʻlgan va muomala uchun zarur boʻlgan soʻzlar guruhidir. U uzoq vaqt mobaynida yaratilgan. Bu leksikaga nutqning turli qismlari kiradi. Bolalar bogʻchasida lugʻat ishining mazmunini asosan umumiy qoʻllanishdagi leksika tashkil etishi tufayli tarbiyachi bolalar nutqini nafaqat otlar bilan, balki feʼllar, sanoq soʻzlar, old koʻmakchilar, sifatlilar va boshqa nutq qismlari bilan ham boyitishi zarur.

Bolalar lugʻatini folklor elementlari (qoʻzim, toychoʻgʻim, ona qizim) bilan ham boyitish darkor, chunki maʼlum hollarda (hikoya aytish, ertak toʻqish, sahnalashtirish mashgʻulotlari, oʻyinlar va boshq.) ular bolalar nutqiga kiritish uchun ataylab taklif qilinadi, soʻngra alohida emotsional jihatlar (erkalash, yupatish, iltimos qilish va h.k.) bolaning maishiy nutqini bezashi mumkin.

Lugʻat ishining oʻziga xosligi adabiy meʼyorlardan chekinish sifatida qaraladigan oddiy soʻzlashuv soʻzlarini, vulgarizmni qoʻllashni taʼqiqlashdan iborat. Bundan tashqari, unutmazlik lozimki, tilda ayrim soʻzlarni taʼqiqlash hodisasi mavjud. Bolalar bogʻchasida ham ushbu hodisa bilan yuzma-yuz kelishga toʻgʻri keladi: masalan, odob-axloq qoidalariga amal qilgan holda biz bolalarga hojatga borishni anglatuvchi soʻzlarni shartlar obrazlar bilan almashtirishni oʻrgatamiz.

Rus frazeologiyasining ayrim misollari bilan tanishtirish lugʻat ishining mazmuniga kiradi. Maktabgacha bosqichdagi bolalarga, ayniqsa ushbu bosqichdagi katta yoshli bolalarga

xalq-soʻzlashuv frazeologiyasidan ularning imkoni etadigan, mazmunan oddiy boʻlgan ayrim soʻzlarni, shu jumladan rus folklorining barqaror obrotlari, maqollar va matallarni qabul qilish, tushunish, eslab qolish va kezi kelganda

foydalanishni o'rgatish zarur. Biroq ushbu ishni amalga oshirishda unutmazlik lozimki, bolalarning so'zning raqobatchi mazmuniga, uning tarkibiga bog'liq bo'lmagan butun so'z birikmasining umumiy mazmunini o'zlashtirishlari qiyin kechadi (masalan, og'zi qulog'ida, ettinchi osmonda va boshq.). Shuning uchun tarbiyachi o'z nutqiga ma'nosi bolalarga muayyan vaziyatlarda tushunarli bo'ladigan, yoki tegishli tushuntirish natijasida tushuniladigan ifodalarni kiritishi lozim. Bunday ifodalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: «o'zim, shunchaki», «eng shimarib», «azamat pahlavon» va h.k.

Har bir so'zda quyidagilarni ajratish mumkin: uning mazmuni yoki unga yashiringan ma'nosi; so'zning tovush tarkibi (tovush tarkibi), uning morfologik tuzilmasi. Bolalar bilan lug'at ishlarini amalga oshirishda so'zning ushbu uchta xususiyatini hisobga olish zarur.

Amaliyotda ko'pincha bolalarning so'z ma'nosini bilmasliklari yoki uning ma'nosini buzib talqin qilishlarini uchratish mumkin (masalan, langar – bir qo'ng'izcha. Bu suvga tashlanadigan narsa). Shuningdek, mazmuniga ko'ra bolalarga yaxshi tanish bo'lgan so'zning tovush tarkibini buzish hollariga duch kelish mumkin (tramvay, kutubxona, kotlet, kompot va h.k.). Bu buzilishlarni sabr-toqat bilan tuzatish, shuningdek yangi so'zlarning bolalar talaffuzida to'g'ri jaranglashini nazorat qilish lozim. Morfologik tizimga oid murakkab holatlarni bilgani holda tarbiyachi bolalarning diqqat-e'tiborini ataylab ayrim so'zlarning grammatik jihatiga, ularning so'z bilan birikishiga qaratishi mumkin. Masalan: - Paltoning yoqasi qunduzli ekan. Paltoning ilgichi ham bor ekan va h.k.

Alohida holatlarda tarbiyachi maxsus usullar bilan ba'zan atroldagilar nutqida buzib talaffuz qilinadigan so'zlarda to'g'ri urg'u qo'yilishini mustahkamlashi lozim (masalan, sur'at – surat).

Bolalarga ayrim otlarni tanishtirishda tarbiyachi ularning turini ta'kidlashi, otlarni sifatlar bilan birgalikda qo'llashi, bunda sifatning yakuniga e'tiborni qaratishi zarur: palto –kichik, ko'ylak –chiroyli, qizil, oq, sichqon – kulrang va h.k.

Bolalar o'rta turdagi (sredno'y rod) otlarni qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar, shuning uchun bu so'zlarni bolalarga muayyan so'z birikmalarida berish tavsiya qilinadi.

Leksikaning asosiy hajmini znamenatelno'e (otlar, sifatlar, ravishlar, fe'llar) so'zlar tashkil etadi. Bular eng to'la huquqli so'zlar bo'lib, ular nomlar sifatida xizmat qiladi. Tushunchani ifodalaydi va gapning asosi bo'lib xizmat qiladi (ya'ni, ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol vazifasida chiqadi). Pirovardida, bolalar nutqini boyitish eng avvalo znamenatelno'e so'zlar sohasida olib borilishi lozim.

Sanoq soʻzlarni oʻzlashtirish bolalarga ancha qiyin kechadi.

Bolalar nutqini sanoq soʻzlar bilan boyitish asosan, ularda matematik tasavvurlarni shakllantirishga doir mashgʻulotlarda roʻy beradi, ushbu soʻzlarni faollashtirish va mustahkamlash ona tili mashgʻulotlarida lugʻat ishining maxsus mavzusi boʻlmogʻi lozim.

Maktabgacha yoshda bola shunday lugʻatga ega boʻlishi lozimki, toki u bolaga tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilish, maktabda muvaffaqiyatli taʼlim olish, adabiyotni, televizion va radio eshittirishlarini tushunish imkonini bersin. Shuning uchun maktabgacha taʼlim pedagogikasi lugʻatni rivojlantirishga nutqni rivojlantirishning muhim vazifalaridan biri sifatida qaraydi.

Lugʻatni rivojlantirishni xalq tomonidan tarixiy davrlar mobaynida toʻplangan lugʻat zahirasini oʻzlashtirishning uzoq davomi etadigan jarayoni sifatida tushunish darkor.

Ushbu jarayonning miqdoriy va sifat jihatlari ajratish mumkin. Eng avvalo bola lugʻatidagi miqdoriy oʻzgarishlarni qayd etish lozim. Chunonchi, 1 yoshda kichiktoy 10-12 ta soʻzni faol biladi, 6 yoshga kelib esa uning faol lugʻati 3-3,5 mingtagacha ortadi.

Lugʻatning sifat xususiyatlari haqida soʻz yuritganda bolalarning soʻzning bilish natijasini aks ettiruvchi ijtimoiy birlashtirilgan mazmunini asta-sekin egallab olishlarini nazarda tutish lozim. Ushbu bilish natijasi soʻzda mustahkamlanadi, shu tufayli odamlar tomonidan angʻlanadi va muloqot jarayonida boshqa odamlarga uzatiladi.

Har bir soʻzning mazmuni tushunchadir. Fikr, soʻz umumiylikni koʻrsatadi. Psixologiyada ham soʻz mazmuni umumlashtirma yoki tushuncha sifatida belgilanadi. «Soʻz mazmuni psixologik jihatdan aynan umumlashtirilgan tushunchaning oʻzidir. Biz soʻz mazmunini fikrlash fenomeni sifatida koʻrib chiqishga haqlimiz» (L.S.Voʻgotskiy_). Shuning uchun lugʻatni egallash jarayoni tushunchalar bilan uzviy bogʻliq va shu tufayli u quyidagi oʻziga xos xususiyatlarga ega:

I-xususiyati – bolalar lugʻatining mazmuni. Fikrlashning koʻrgazmali-taʼsirchan va koʻrgazmali-obrazli tusga egaligi bois bola eng avvalo koʻrgazmali taqdim etilgan yoki uning faoliyati uchun mumkin boʻlgan, bolalar lugʻatida ancha keng aks ettirilgan narsalar, hodisalar, sifatlar, xususiyatlar, munosabatlarni oʻzlashtirib oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning lugʻatida nisbatan mavhum tushunchalarni belgilaydigan bunday soʻzlarning yoʻqligi yoki ularning maʼnosi buzilishi ham shu bilan izohlanadi.

II-xususiyati – soʻzning maʼnosi, mazmun-mohiyatini asta-sekin egallash.

Maktabgacha yoshdagi bolada tushunchalar asosida fikrlash hali shakllanmaganligi sababli u egallab olgan soʻzlarning maʼnosi ham muayyan yosh bosqichida tushunarli boʻlmaydi. Dastlab bola soʻzni muayyan narsa yoki hodisa bilan bogʻlaydi. Bunday soʻz umumlashtiruvchi xususiyatga ega emas, u faqat bolaga muayyan narsa, hodisa haqida signal beradi va ularning obrazini chaqiradi (masalan, bola uchun soat soʻzi faqat uning xonasida osilib turgan soatni anglatadi, xolos.).

Maktabgacha yoshdagi bolaning atrof-dagi borliqni – narsalar, hodisalar (xususiyatlar, xossalari, sifatlar)ni oʻzlashtirishining borishiga qarab u ularni u yoki bu belgisiga qarab umumlashtirishni boshlaydi. Koʻpincha umumlashtirishlar ahamiyatsiz, biroq bola uchun emotsional jihatdan muhim boʻlgan belgilariga qarab qilinadi.

Shunday qilib, maktabgacha bosqichdagi bolalikda soʻz mazmuni bolaning bilish imkoniyatlari rivojlanishiga qarab oʻzgarib boradi.

III-xususiyati – bola lugʻati hajmining kattalar lugʻati hajmidan ancha kamligi. Chunki bolaning bilish tajribasi va pirovardida atrof-olam haqida toʻplagan maʼlumotlari katta yoshli odamning bilimlari hajmidan ancha kam boʻladi.

Lugʻatni rivojlantirishdagi mazkur xususiyatlar bolalar bogʻchasidagi maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan lugʻat ishlarining vazifalarini aniqlash imkonini beradi:

Mazmunli muloqot uchun zarur boʻlgan miqdordagi soʻzlar toʻplanishini taʼminlash soʻzlar mazmunini atrof-olamdagi ob'ektlarga taqqoslash, ularning xususiyatlari va munosabatlari asosida egallab olish;

narsalar va hodisalarning ahamiyatli belgilarini ajratish asosida soʻzning umumlashtiruvchi maʼnosini oʻzlashtirish;

nutqning obrazli qatoriga kirish va undan foydalana olish.

Ijtimoiy jihatdan mustahkamlab qoʻyilgan soʻzning oʻzlashtirilishini taʼminlash. Ushbu vazifani hal etish quyidagilarni koʻzda tutadi:

Lugʻatni faollashtirish, yaʼni nafaqat soʻzlarni bilish, balki ularni muloqot amaliyotiga kiritish.

Bolalar lugʻatining xususiyati va lugʻat ishlarining vazifasini bolalar bogʻchasidagi lugʻat ishlari dasturi va metodikasining asosini tashkil etadigan tamoyillar belgilab beradi:

Bolalar lugʻatini shakllantirishda ularning atrof-olamni faol va taʼsirchan bilishlariga tayanish.

Lugʻat ishlari mazmunining bolaning asta-sekin rivojlanayotgan atrof-olamni bilish imkoniyatlari bilan bogʻliqligi.

Lugʻat ishlari dasturi mazmunini murakkablashtirish uchta yoʻnalishda amalga oshirilmoqda:

Bolani asta-sekin ortib borayotgan narsa va hodisalar doirasi bilan tanishtirish asosida uning lugʻatini kengaytirish.

Atrof-olamdagi narsa va hodisalar haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish asosida sifat, xususiyat va munosabatni belgilovchi soʻzlarni kiritish.

Lugʻat ishining ushbu yoʻnalishlari barcha yosh guruhlarida roʻy beradi va turli mazmunda kuzatiladi: ob'ektlar va tabiat hodisalari, moddiy madaniyat buyumlari, ijtimoiy hayot koʻrinishlari bilan tanishtirishda va h.k.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Bolalar bogʻchasidagi lugʻat ishlarining mohiyati nimalardan iborat? 2. Soʻzning psixologik jihatdan ahamiyatini tavsiflab bering.

3. Bolalarning lugʻatni egallash jarayoni qanday oʻziga xos xususiyatlarga ega?

4. Barcha yosh guruhlarida lugʻat ishlari dasturi tarkibini qiyinlashtirish qaysi yoʻnalishlarda roʻy beradi?

5. Siz lugʻatni shakllantirish borasida qanday mashgʻulot turlarini bilasiz? Har bir mashgʻulot turini aniq misollarda tavsiflang.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING TEVARAK-ATROFNI BILISHDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLIGIYASI

Reja:

1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish.
2. Tevarak-atrofnı bilishda bolalar nutqini rivojlantirish mashg'ulotlari.
3. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish.

Dars o'quv maqsadi: Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish, tevarak-atrofnı bilishda bolalar nutqini rivojlantirish mashg'ulotlari, tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish haqida ma'lumot berish

Tayanch so'zlar va iboralar: tevarak-atrof, jarayon, nutq, mashg'ulot, bolalar nutqini rivojlantirish

Maktabgacha ta'limda bolalar nutqini o'stirishda so'z boyligini oshirish, lugatini boyitish, so'zdan foydalanish malakalarini shakllantirish asosiy vazifalardan biri bulib, kuyidagilardan iboratdir.

1. Bolalar lug'atiga yangi so'z kiritish.
2. Kiritilgan so'zlarnı mustaxkamlash.
3. Bolalar lugatidagi so'zlarnı nutqda faollashtirish.

So'z boyligini oshirishning ushbu vazifalarini bajarish kuyidagi vositalar asosida amalga oshiriladi:

-tevarak-atrof, voqea-xodisalar x hakidagi tasavvurlarnı kengaytirish; -so'z boyligini-lugatini boyitish;

-so'z boyligini oshirishning barcha vazifalarini birgalikda anik va izchil amalga oshirish, -so'z boyligini oshirish vazifalarini bolalarning turli faoliyatlarida tashkil etish;

-so'z boyligini oshirish metodlarini tanlash, xillash va samarali qo'llash. Mashg'ulotda bolalar lugatiga so'z kiritish ular lugatidagi so'zlarnı nutqda qo'llashga urgatish orqali bolalar nutqiy faoliyatiga raxbarlik kilinadi, mashg'ulot-larda xilma-xil metodlarnı qo'llash orqali nutq uchun zarur bulgan so'zni topish, o'yinchoklar asosida kerakli so'zni aj-rata bilish, so'z ma'nosi, muhiyatini tushunish, so'zni anik eslab kolish faoliyati amalga oshiriladi. Buning uchun esa so'z boyligini oshirish metodlaridan foydalanish, metodni to'g'ri qo'llash talab etiladi.

So'z boyligini oshirish metodlari xilma-xil bulib, ular kuyidagilardan

iboratdir. Soʻz namunasini berish metodi.

1. Tarbiyachi bolalar lugatiga kiritiladigan, talaffuzi kiyin soʻzni aytib kursatadi, bolalar uning talaffuzini eshitib, tarbiyachidan namuna olib, soʻzni bir necha bor takrorlaydi va soʻzning maʼnosi, kullinishini urganadi. Bu metod soʻz talaffuzini urganish, diktsiya ustida ishlash, soʻz artikulyatsiyasi yaʼni nutq aʼzolarining soʻz talaffuzidagi xarakati, xolatini aniklash, soʻzning tovush tuzilishini bilish imkonini beradi. Soʻz namunasini berish metodining yana bir xususiyati shuki, tarbiyachi bolalar lugatidagi, talaffuzdagi xatolarni aniklaydi, soʻzni toʻgʻri anik, etarli oxangda talaffuz qilishga doir mashk utkazadi, soʻz oxangi, ovoz kuchi kabilarga bolalar dikkatini karatadi.

2. Soʻz ifoda etgan narsa, buyum, xarakter, xolatni kur-satish; tarbiyachi soʻz ifodalovchi narsa, buyum, oʻyinchoq, xarakterni kursatadi, uning nima ekanligi, belgisini bolalardan suraydi, maʼnosini, talaffuzini tushuntiradi. Masalan, mana bu oʻyinchokning nomini bilasizmi? Uning nimalari bor? U kanday? kabi savollardan foydalanadi.

3. Soʻzni gap tarkibida aytish, kaysi soʻz bilan bogʻlani-shini tushuntirish, masalan, bu-mashina, mashinaning eshigi bor, gildiragi bor, men mashinani xaydadim. Bunda tarbiyachi mashinaning eshigi, mashinaning gildiragi kabi iboralar orqali soʻzlarning uzaro bogʻlanishini urgatadi.

Savol berish, tushuntirish metodi.

Tarbiyachi bolalarga savol berish orqali soʻz boyligini oshiradi. Bolalar savolga javob beradilar, masalan, stol ustida nimalar bor? Kuyonchanning kulida nima bor? Bu kanday mashina, olmaning rangi kanday? kabi savollar beradi. Bolalar javob beradilar. Masalan, kuyonning kulida sabzi bor. Stolda piyola, choynak turibdi. Piyolaning guli bor kabi .

Oʻyin-mashk, soʻz - mashk usullari xam bolalar lugatiga soʻz kiritish, soʻz boyligini oshirishda muximdir. Masalan, kugirchokning kiyimlarini ayt, choy idishlarni ayting, uxshash soʻzni ayt, kim kup soʻz topadi kabi soʻz-mashklardan foydalanish mumkin.

Kuzatish metodi. Bu metod nutq oʻstirishda eng kup kullaniladigan metod bulib, soʻz boyligini oshirishning xam eng kulay metodi xisoblanadi.

Kuzatish metodida guruh xonasidagi oʻyinchoqlar, narsa, buyum, guruh xonalari, tabiat burchagidagi gullar, xayvonlar va kushlar, tevarak-atrofdagi narsa, voqea-xodisalar, uzgarishlar, sayr-ekskursiya jarayonidagi voqea-xodisalami kuzatish metodi orqali urgatiladi, soʻz boyligi oshiriladi.

Kuzatish metodida bolalar narsa, buyum, voqea, xodisa, rasm, tabiatdagi uzgarishlarni kurib kuzatadilar, ularning belgi-xususiyatini shakli, xarakter va xolatini aniklaydi-lar. Shu asosda bolalar lugatiga soʻz kiritiladi uni nutqda

qo'llash malakasini oshirishga axamiyat beriladi.

Demak, kuzatish metodida bolalar narsa, buyum, joy, voqea-xodisani, kuzatish orqali idrok kiladi, uning belgilarini ajratadi, narsa, buyumni boshkasi bilan kiyoslaydi, solishtiradilar. Kuzatish metodida tarbiyachi-ning bolalarga savol berishi, kursatib berishi, aytib turi-shi, farklash, kiyoslashga doir topshirik berishi kabi fao-liyati, nutqiy mashklar orqali bolalar faoliyatini boshka-rishi bolalar bilish faoliyati, fikrlash kobiliyatini oshiradi. Shu bois kuzatish metodida bolalarning bilish fao-liyatining turli kiralari shakllantirish, narsa, buyumni kuzatish, kiyoslash, solishtirish kabi jarayonlar namoyon buladi.

Tarbiyachi kuzatishni tashkil etishda kuzatiladigan narsa, buyum, joy, voqea, tevarak-atrofn oldindan belgila-shi, kanday so'zlamni urgatish, bolalar lugatiga kiritishni xam anik belgilab olishi, guruhlarning xususiyati, bolalar tafakkurini nazarda tutishi zarur.

Katta guruhda kuzatish va ekskursiya uyushtirish yaxshi natija beradi, kuprok so'z urganishni ta'minlaydi. Masalan, katta guruhda kucha buylab ekskursiya uyushtiril-ganda kuchaning nomi, ozodaligi, keng-torligi, yul va yulak-lar, transport, piyodalar, baland, uch kavatli, bino, kup kavatli, dukan, ko'nguzma kabi so'zlar bolalarga kuzatish orqali singdirilishi lozim.

Kuzatish metodi bolalarning kurish, eshitish kobiliyatini shakllantiradi, ular so'z ma'nosini, talaffu-zini oson uzlashtiradilar, so'zni to'g'ri talaffuz qilish, mutqda so'zdan urinli foydalanish, so'zni tushunishga odatlanadilar. Demak, kuzatish metodi bolalarda kuzatuv-chanlik kobiliyatini, akliy faoliyatini o'stiradi, bolalar tevarak-atrofdagi voqea-xodisa, buyum, narsalarga diqqat kiladi, ularning muxim tomonlarini ajrata biladi, narsa-ning uziga xos xususiyatlarini, uzgarishlarini tushunadi:

-bolalarda kuzatish kobiliyati usadi;

-xodisalar, narsalarning xususiyatlarini bir-biriga takkoslaydi, farki, uxshash tomonlarini aniklaydi, xulosa kiladi. so'z boyligi ortadi.

Ayniksa, katta guruhda O'zbekistonning tarixiy obidalari, Toshkent shahri, katta shaxarlar xunarmandchilik, kurilish, fermerlar faoliyatini kuzatish muhimdir.

Kuzatish metodida bolalarga rasm, buyum, narsa, tabiiy materiallarni kuratish, kuzatirish orqali so'z boyligi oshiriladi. Kursatmalilik metodida rasm, illyustratsiya, narsa buyum, voqealarni bolalar kuzatadilar, ular yuzasidan suhbat uyushtiriladi, urgatiladigan so'zni tarbiyachi aytadi, ma'nosi, xususiyati, talaffuzini tushuntiradi, so'z ishtirokida gap tuziladi. Tarbiyachining asosiy

vazifasi bolalarning rasm mazmunini tushunishi va savollarga mos javob berishiga axamiyat berishdan iboratdir.

Kursatmalilik metodida soʻz boyligini oshirishning asosiy usuli savol berish, soʻz-mashk, rasm-illyustratsiyalarni kurish, kiyoslash kabilardan iborat buladi. Kursatmalilik metodi quyidagilarga bulinadi:

rasm-illyustatsiyalarni kursatish

narsa, buyum, oʻyinchoklarni kursatish biror joy, voqea, xodisani kursatish; multfilm, diafilmni kursatish

bolalar kugirchok teatri asarlarini, kinofilmlarni kurish va tavsiflash orqali soʻz boyligini oshirishga axamiyat beriladi.

Didaktik oʻyin metodi.

Bolalar soʻz boyligini oshirishda didaktik oʻyin metodi xam keng kullaniladi. Didaktik oʻyin soʻz boyligini oshirishning eng kulay metodi bulib, xar bir didaktik oʻyin uz mazmuniga egadir. Masalan, “Kim kup soʻz aytadi” “Uxshashini top” “Ajoyib xaltacha” “Nimaning umi uzgardi” kabi didaktik oʻyinlar, ayniksa, bolalar faolligini, soʻzni urganishga kizikishini, mashgʻulotdagi faolligini oshiradi.

Maktabgacha taʼlimda bolalar soʻz boyligini oshirishga doir didaktik oʻyinlar kichik guruhlardan boshlab kullaniladi. Kichik guruhda “Nima vovullaydi” “Nimaning ovozi” “Kimga nima kerak” didaktik oʻyinlar; urta guruhda “Nima uzgardi” “Bu kimning ovozi” kabi, katta guruhlarda “Ajoyib xaltacha”, “Uz oʻyingni top” “Bogcha bozori” kabi didaktik oʻyinlarni tashkil etish orqali bolalar soʻz boyligini oshiriladi.

Maktabgacha taʼlimda bolalar lugatini boyitish, ular nutqidagi soʻzlarni tushunib olishi, nutqda kullay olishga urgatish uchun tarbiyachi yukoridagi metodlarni uz urnida kullay olishi, bolalar faolligini oshirishi zarur. Bu esa bolalar soʻz boyligini oshirish boʻyicha davlat meerlarini bajarish imkonini beradi. naʼmuna olib soʻzning tovush tomoni, tuzilishini aniklash

Mavzuni mustaxkamlashga doir test savollari.

1. Soʻz boyligini oshirish metodlari toʻgʻri kursatilgan javobni aniklang.

a) 6 v) 5 s) 4 d) 7 e) 8.

2. Soʻz namunasini berish metodining mazmuni toʻgʻri ifodalangan xukmni aniklang.

a) soʻz talaffuzidagi xarakat, xolatni aniklash

v) soʻzni talaffuz kilib aytish, uning maʼnosini tushuntirish

s) tarbiyachi aytgan soʻzni takrorlash

d) soʻz talaffuzi, diktsiya ustida ishlash, tarbiyachidan e) barcha javoblar toʻgʻri.

3. Savol berish xakidagi toʻgʻri javobni aniklang.

a) tarbiyachi savol beradi, bolalar javob beradi

v) rasm, buyumni kursatadi

s) rasm, oʻyinchoqlarni kursatadi

d) bolalar soʻzlarni aytadi va tarbiyachiga savol beradi e) barcha javoblar

notoʻgʻri

4. Kuzatish metodining mazmunini ifodalovchi javobni toping.

a) tevarak-atrofdagi narsa, buyum, voqea-xodisalarni kuzatish

v) bolalar faoliyati, xarakatlarini kuzatish

s) guruh xonasi, tabiat burchagi, sayr-ekskursiyadagi voqealarni kuzatish d)

guruh xonasidagi narsalarni kuzatish

e) barcha javoblar toʻgʻri.

5. Kursatmalilik metodi xakidagi toʻgʻri fikrni aniklang.

a) rasm-illyustratsiyani kursatish

v) narsa, buyum, oʻyinchoqni kursatish

s) joy, voqea-xodisani kursatish

d) multfilm, diafilmni kursatish

e) barcha javoblar toʻgʻri.

6. Didaktik oʻyin xakidagi toʻgʻri fikrni aniklang.

a) bolalar soʻz boyligini oshiradi

v) mashgʻulotda bolalar faolligini oshiradi

s) soʻzni urganishga kiziktiradi

d) a, v, s javoblar

e) barcha javoblar notoʻgʻri.

Adabiyotlar :

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T. 1999

2. "Uchinchi mingyillikning bolasi." Tayanch dasturi. T. 2001

3. M. Gaybullaeva. Tevarak-atrof bilan tanishtirish va nutq oʻstirish. T. 1993

4. M. Gaybullaeva. Kichkintoylar nutqini oʻstirish. T. 1993

5. Ta'lim jarayonida soʻz boyligini oshirishning asosiy omillari. Oʻzbek III doimiy anjumani 3-yigini tezislari. T. 1995 .

6. Bolangiz maktabga tayyormi? Ukuv kullanma. T. 2001

TOVUSHLARNING TO'G'RI TALAFFUZI YUZASIDAN OLIB BORILADIGAN ISHLAR MAZMUNI

Reja:

1. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.
2. Bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish.
3. Talaffuzga o'rgatishning asosiy bosqichlari.
4. Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli organlarning ahamiyati.
5. Nutqiy muloqot madaniyatini shakllantirish.

Dars o'quv maqsadi: Har bir yosh bosqichida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash bosqichlarini o'rganish va tahlil qilish

Tayanch so'zlar va iboralar: Nutq madaniyati, tovush madaniyati, ovoz kuchi, ohangdorlik, ritm

Asosiy o'quv materiali qisqacha bayoni

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash tushunchasi

Nutq madaniyati – bu to'g'ri so'zlay olish, ya'ni nutqiy muloqot shartlari va fikr bildirishdan ko'zlangan maqsadni hisobga olgan holda hamda barcha til vositalaridan (til vositalaridan, shu jumladan intonatsiya, leksik zahira, grammatik shakllardan) foydalangan holda bayon qilinayotgan mazmunga mos holda gapirishdan iboratdir.

Bola so'zlashni o'rganmoqda. Lekin buning uchun u avval ushbu tilga xos bo'lgan barcha fonemalarni aytishni; tovushlarni va so'zda muayyan pozitsiyada turgan tovushlar birikmasini an'anaga muvofiq holda, ya'ni orfoepiya qoidalari bo'yicha talaffuz qilishni; intonatsiyani yaratuvchi prosodemalarni modellashtirishni o'zlashtirib olishi lozim.

Bolalarga ona tilida nutqni o'rgatish tajribasidan ma'lumki, alohida tovushlar artikulyatsiyasini o'zlashtirish bola uchun eng qiyin vazifa hisoblanadi. O.I.Soloveva nutqning tovush madaniyati tarbiyalashga doir ishlarning asosiy yo'nalishlarini belgilar ekan, «pedagog oldida bolalarga so'zlardagi tovushlarni sof, toza talaffuz qilish, so'zlarni rus tilining orfoepiya qoidalariga muvofiq holda to'g'ri talaffuz qilish, aniq talaffuz etishni (yaxshi diktsiya) o'rgatish, ularda ifodali nutqni tarbiyalash vazifalari turganligini» ta'kidlaydi_.

Ba'zan tarbiyachining bolalarda to'g'ri nutqni shakllantirish borasidagi faoliyati tovush talaffuzi kamchiliklarini bartaraf etuvchi logoped mehnati bilan taqqoslanadi. Biroq nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash faqatgina

tovushlarni to'g'ri talaffuz etish shakllantirishdan iborat emas. Tovushlarni to'g'ri talaffuz etishni shakllantirish nutqdagi tovush madaniyatini tarbiyalashga oid ishlarning bir qismidir. Tarbiyachi bolalarga to'g'ri nutqiy nafas olish, ona tilidagi barcha tovushlarni talaffuz qilish, so'zlarni aniq aytish, tovushdan foydalanishni o'rgatadi, bolalarni shoshmasdan ifodali qilib so'zlashga odatlantiradi.

Ayni paytda nutqdagi tovushni shakllantirish jarayonida tarbiyachi ayrim logopedik usullardan foydalanishi, ya'ni xuddi logoped kabi nutq kamchiliklarining oldini olishga qaratilgan ishlar bilan shug'ullanishi mumkin.

Tovush artikulyatsiyasini egallash ancha uzoq va murakkab jarayon bo'lib, u ko'pincha besh yil, ba'zan esa etti yilgacha cho'ziladi: bu boradagi ishlar muvaffaqiyatli olib borilgan taqdirda bola besh yoshdan boshlab sof so'zlay boshlaydi. «Bolalar bog'chasida tarbiyalash dasturi» bola hayotining ettinchi yiliga kelib – ya'ni, bolalarga o'qish va yozish o'rgatish boshlanadigan davrga kelib uning barcha tovushlar artikulyatsiyasini to'liq o'zlashtirishini ta'minlash vazifasini qo'yadi.

Bolalarga to'g'ri talaffuzni o'zlashtirish vazifasi agarda ular orfoepik talaffuzli shaxslar ichida o'sayotgan bulsa juda oson hal etilishi (bu holda ularda birinchi kundan boshlab artikulyatsiya bazasi to'g'ri shakllanadi) va ayni paytda u kattalardan shevaga xos yoki xalqona talaffuzdagi so'zlarni eshitsa bu jarayon juda qiyin kechishi (aniqrog'i – hech narsani o'zlashtira olmasligi) mumkin.

Til haqidagi fanda turli toifadagi gaplar intonatsiyasi va o'z-o'zidan, prosodemalar, ularning artikulyatsiya organlarini modullashtirishdagi ishtiroki masalasi juda kam o'rganilgan.

Tajribalar shundan dalolat bermoqdaki, bolalar barcha prosodemalarni hech bir qiyinchiliksiz o'zlashtirib oladilar, ayniqsa ularga ovoz ohangi modulyatsiyasini o'zlashtirish juda oson kechadi, ko'pchilik bolalar prosodemalarni deyarli mashqsiz o'zlashtirib oladilar.

Biroq, o'qituvchilar (ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar) o'zlari ona tili intonatsiyasini a'lo ravishda egallaganlari bois buni payqamaydilar. Agarda bola ayrim prosodemalarni «mustaqil ravishda» o'zlashtira olmasa, kattalar, odatda nutqdagi bu kamchilikka tezda e'tibor bermaydilar, bu borada bolaga yordam bermaydilar va u shu kamchilik bilan maktabga boradi. U erda esa intonatsiyadagi nuqsonni bartaraf etish nutq tovushlari artikulyatsiyasidagi nuqsonlarni bartaraf etishga qaraganda yanada qiyin kechadi.

Bolalar intonatsiyaning ayrim elementlarini (prosodemalar) gapning yaxlit

intonatsiyasidan ajratib olishni o'rganadilar va buni alohida emas, balki gapning o'zida bajaradilar. Bolalar gapning o'zini (tugallangan fikmi) intonatsiyasiga qarab tushunishni o'rganadilar. Ular ikki tugallangan intonatsiyani, ya'ni: bayon va so'roq intonatsiyalarini o'zlashtiradilar.

Tugallangan intonatsiyalar bilan bir vaqtda bolalarga mantiqiy urg'ular (gapni dolzarb o'qish) ko'rsatiladi va ular yoyiq gapning mazmuniy kesimlarida tugallanmagan intonatsiyani bajarishni mashq qiladilar. Ma'lumki bunday intonatsiyalar oltita (A.N.Gvozdev): sanash intonatsiyasi («I k sarevne nalivnoe, molodoe, zolotoe pryamo yabloko letit»), qarama-qarshi qo'yish intonatsiyasi («V tretiy raz zakinul on nevod, - prishel nevod s odnoy ro'bkoyu, s neprostoyu ro'bkoyu - zolotoyu»), chaqiriq intonatsiyasi («Chego tebe nadobno, starche?», «Svet moy zerkaltse, skaji, da vsyu pravdu rasskaji...»), ogohlantirish intonatsiyasi yoki ikki nuqta intonatsiyasi («Otvechaet zolotayu ro'bka: «Ne pechalsya, stupay sebe s bogom!», «Udivilsya starik, ispugalsya: ro'bachil tridsat let i tri goda i ne slo'xival, chtob ro'ba govorila»), kirish intonatsiyasi («Vot prishel on k sinemu moryu (pomutilos sincee more), stal on klikat zolotuyu ro'bku...»), alohida ajralish intonatsiyasi («No sarevnu molodaya, tixomolkom rastsvetaya, mejdu tem roslo, roslo, podnyalas – rastsvela, chernobrova, nravu krotkogo takogo»).

Yuqorida bayon qilingan o'zbek tilining fonetik va fonologik vositalari ravon nutqda bir vaqtning o'zida qo'llaniladi. Bolaning ravon nutqi uslubi, uning his-hayajonliligi uning nutq tovushlarini qanday talaffuz etishiga (artikulyatsiyalarni g'ayrat bilan va aniq aytish yoki sekin va tushunarsiz aytish) va mavjud prosodemalardan qaysi birini tanlashiga (past-jarandor, tez-sekin, ovoz temбри bilan ijobiy yoki salbiy hissiyotlarni tasvirlash) bog'liqdir.

L.V.Sherba rus tilida ikkita asosiy talaffuz uslublarining mavjudligiga e'tiborni qaratgan. To'liqlik (yoki kitobiy) uslubi omma oldida nutq so'zlashda – ma'ruzalar o'qish,

yig'ilishda so'zga chiqish, radio va televideniya diktora bo'lib ishlashda, shuningdek o'quvchi, talabalar uchun va o'zini yaxshi anglashlarini xohlagan hamda tinglovchilarga uni tushunishlarini osonlashtirishga intilayotgan har bir shaxs uchun majburiydir. To'liq uslubli nutqqa aniq talaffuz, o'rtacha sur'at xos bo'lib, ovoz kuchi xona hajmi va ovoz tembrigam mos bo'ladi. Nutqda kishining o'z qadriini yaxshi bilishi, ya'ni uni tinglayotganlarga nisbatan hurmat va e'tibori yaqqol ifodalanadi.

Noto'liq (yoki so'zlashuv) uslub maishiy muloqotda qo'llaniladi. Bunda so'zlardagi tovushlarni birmuncha past va sust aytish, va tez aytish yoki, aksincha, iboralarni sekin aytish va shivirlash mumkin; so'zlashuv nutqiga ohangiy (his-

hayajonli) ishlov berish koʻrinishlari turlicha boʻladi: barcha his-tuygʻular soʻzlashuv nutqining jaranglashida toʻliq aks etadi.

Etarli darajada madaniy nutqqa ega boʻlgan har bir inson har doim ham vaziyatdan kelib chiqqan holda ikkala nutq uslublarini maxsus tayyorgarliksiz qoʻllay olishi mumkin. Maxsus tayyorlangan nutq notiqlik nutqi (publitsistik chiqishlarda) yoki badiiy oʻqish (aktyorlik faoliyatida) deb ataladi.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash bir vaqtning oʻzida nutqning boshqa qismlarini ham, yaʼni lugʻat, bogʻlovchi, grammatik jihatdan toʻgʻri nutqni rivojlantirgan holda amalga oshiriladi.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga oid ishlar boʻlimlari

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ona tilidagi tovushlarni aniq aytish, ularni toʻgʻri talaffuz qilish, soʻzlar va iboralarni aniq talaffuz qilish, toʻgʻri nutqiy nafas olish, shuningdek ovoz kuchidan etarli darajada foydalana olish qobiliyati, nutqning normal surʼati va ifodalilikning turli intonatsion vositalari (nutq musiqasi, mantiqiy sukut, urgʻular, nutq surʼati, ritmi va tembri) ni shakllantirishni oʻz ichiga oladi. Nutqning tovush madaniyatini yaxshi rivojlangan nutqni tinglay olish qobiliyati asosida shakllanadi va rivojlanadi.

Bolalarda toʻgʻri va yaxshi jaranglaydigan nutqni rivojlantirar ekan, tarbiyachi quyidagi vazifalarni hal etishi zarur:

-bolalarda tinglash qobiliyatini tarbiyalash, uning komponentlarini, yaʼni: tinglash eʼtibori (biron-bir tovushni jaranglashiga qarab qanday tovush ekanligini va uning yoʻnalishini aniqlay olish), fonematik tinglash, mazkur nutq surʼati va ritmini qabul qila olish qobiliyatlarini asta-sekin rivojlantirib borish;

-artikulyatsiya apparatini rivojlantirish;

-nutqiy nafas olish ustida ishlash, yaʼni iboralar bilan erkin soʻzlay olish uchun qisqa nafas olish va davomli nafas chiqarishni oʻrgatish;

-muloqot sharoitidan kelib chiqqan holda ovoz balandligini boshqarish qobiliyatini tarbiyalash;

-ona tilining barcha tovushlarini toʻgʻri talaffuz qilishni shakllantirish;

-har bir tovushni, shuningdek soʻzlar va iboralarni aniq va tushunarli talaffuz qilishga, umuman yaxshi talaffuzga odatlanish;

-soʻzlarni oʻzbek adabiy tilining orfoepiya qoidalari meʼyorlariga mos holda talaffuz qilishni rivojlantirish;

-normal nutq surʼatini shakllantirish, yaʼni soʻzlar va iboralarni nutqni tezlashtirmay va sekinlashtirmay sekinlik bilan hamda shu bilan birga tinglovchiga aniq tushunish imkoniyatini yaratgan holda talaffuz qilishni

o'rgatish;

-nutqning ohangiy ifodaliligini tarbiyalash, ya'ni fikrlar, hissiyotlar va kayfiyatni mantiqiy pauza, urg'u, ohang, sur'at, ritm va tembr yordamida aniq ifodalash qobiliyatini shakllantirish

Tarbiyachi nutqdagi kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va uni mutaxassisga yuborishdan oldin bunday nuqsanlar haqida etarli tasavvurga ega bo'lishi lozim.

Endi har bir vazifani batafsil ko'rib chiqamiz.

Nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirish

Nutqni shakllantirishning dastlabki davrida nutqni tinglashga oid asosiy komponentlarni rivojlantirish bir tekisda bormaydi. Chunonchi, nutqni rivojlantirishning birinchi bosqichlarida tinglash e'tiboriga alohida ahamiyat beriladi. Vaholanki, bunda asosiy mantiqiy vazifa yuqori tovush tinglash qobiliyati zimmasiga tushadi. Bolalar tovush balandligi o'zgarishini nutqning his-hayajonli xususiyatiga (jahl qilinsa unga javoban yig'laydilar hamda xushmuomala va mayin munosabatga javoban jilmayadilar) va tembriga (onasi va boshqa yaqinlarini ovozlardan taniydi) muvofiq holda qarab tanib olishni biladilar, shuningdek so'zning ritmik suratini, ya'ni uning sheva-bo'g'in tarkibini (so'zning bo'g'inlar soni va asosiy urg'uning joyiga bog'liq bo'lgan tovush tuzilishi xususiyatlari) nutq sur'ati bilan birlikda to'g'ri qabul qiladilar.

Kelgusida nutqni rivojlantirishda fonematik tinglash qobiliyatini, ya'ni bir tovushni boshqasidan aniq ajrata olish va buning natijasida ayrim so'zlarni tanish hamda tushunish qobiliyatini shakllantirish muhim o'rin tutadi.

Yaxshi rivojlangan nutqni tinglash qobiliyati ona tilining barcha tovushlarini aniq va to'g'ri talaffuz qilishni ta'minlaydi, so'z aytishda uning balandligini to'g'ri boshqara olish va uni ohista sur'atda, ohang jihatdan ifodali qilib so'zlash imkonini beradi.

Nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirish artikulyatsiya apparatini rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir.

Nutqni tinglash qobiliyatini tarbiyalash bolalarda nutq jarangdorligining turli xil ko'rinishlarini, ya'ni tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, so'zlarni aniq va tushunarli aytish, ovozni pasaytirish yoki kuchaytirish, nutq balandligi, tezligi, ohistaligi, uni jadallashtirish va sekinlashtirish, tembral ishlov berish (iltimos, buyruq va boshq.) kabilarni qabul qila olish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgandir.

Artikulyatsiya apparatini rivojlantirish

Nutqiy tovushlar og'iz bo'shlig'ida shakllanadi, uning shakli va hajmi harakatchan a'zolar: lablar, til, pastki jag'', og'izning yumshoq yuqori qismi, qizilo'ngach holatiga bog'liq bo'ladi. Muayyan tovushni talaffuz qilish uchun

zarur bo'lgan nutq organlarining to'g'ri holati va harakati artikulyatsiya deb ataladi.

Artikulyatsiya apparati tuzilishidagi buzilishlar, masalan, qisqa tilosti tuguni, noto'g'ri tishlashish, og'iz yuqori qismining haddan tashqari balandligi yoki pastligi va boshqa ayrim kamchiliklar tovushni noto'g'ri talaffuz qilishga odatlanishga olib keluvchi dastlabki omillar hisoblanadi. Biroq, agarda bolaning artikulyatsiya apparati organlari harakatchan bo'lsa, u yaxshi tinglash qobiliyatiga ega bo'lsa, bu holda ko'pchilik holatlarda uning o'zi tovush talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etishga qodir.

Agarda bolaning artikulyatsiya apparati harakatida nuqsonlar mavjud bo'lsa (masalan, til kam harakatlansa), bu holda u tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish, sust, noaniq va tushunarsiz nutqqa olib kelishi mumkin.

Shuning uchun tarbiyachining vazifalari quyidagilardan iborat: tilning harakatchanligini rivojlantirish; lablarning etarli darajadagi harakatchanligini rivojlantirish; pastki jag'ni tovushlarni talaffuz qilish uchun muhim bo'lgan muayyan holatda tutib turishni o'rganish.

Nutqiy nafas olishni rivojlantirishga doir ishlar

O'pkadan kekirdak, bo'g'iz, og'iz bo'shlig'i yoki burun orqali chiqayotgan havo oqimi tovush hosil qiluvchi manba hisoblanadi. Nutqiy nafas olish o'z-o'zidan ro'y beradigan nonutqiy nafas olishdan farqli ravishda ixtiyoriy nafas olish hisoblanadi. Nonutqiy nafas olishda nafas olish va nafas chiqarish burun orqali amalga oshiriladi, nafas olish o'zining davomiyligi bo'yicha nafas chiqarishga deyarli teng bo'ladi.

Nutqiy nafas olish og'iz orqali amalga oshiriladi, nafas olish tez, nafas chiqarish esa sekinroq ro'y beradi. Nonutqiy nafas olishda nafas olishdan keyin darhol nafas chiqariladi, so'ngi pauza saqlanadi. Nutqiy nafas olishda esa nafas olinganidan keyin pauza saqlanadi, so'ngra asta-sekinlik bilan nafas chiqariladi.

To'g'ri nutqiy nafas olish to'g'ri tovush hosil bo'lishini ta'minlaydi, nutqning tegishli balandlikda bo'lishini ta'minlash, pauzalarga aniq rioya qilish, nutqning asta-sekinligini va intonatsion ifodaliligini saqlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Nutqiy nafas olishdagi xatoliklar umumiy zaiflik, adenoidik o'simtalar, turli yurak-tomir kasalliklari oqibati bo'lishi mumkin. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga salbiy tas'ir ko'rsatuvchi nafas chiqarishdan oqilona foydalana olmaslik, nafas olayotib so'zlash, o'pkani etarli darajada havo bilan to'ldirmaslik kabi nutqiy nafas olishdagi

nomutanosibliklar noto'g'ri tarbiya, kattalarning bolalar nutqiga etarli darajada e'tibor bermaganliklari oqibatida ham yuz bergan bo'lishi mumkin.

Zaif nafas oladigan va nafas chiqaradigan maktabgacha yoshdagi bolalar odatda, past ovozda so'zlaydilar, uzun iboralarni talaffuz qilishda qiynaladilar. Nafas chiqarishda havodan nooqilona foydalanilganida nutqning izchilligi buziladi, chunki bolalar iboraning o'rtasida nafas olishga majbur bo'ladilar.

Ko'pincha bunday bolalar so'zlarni oxirigacha aytmaydilar va ba'zan ibora so'ngida ularni shivirlab aytadilar. Ba'zida bolalar uzun iborani nihoyasiga etkazish uchun nafas olib so'zlashga majbur bo'ladilar, buning natijasida nutq noaniq bo'ladi, bolalar xuddi tiqilib qolgandek so'zlaydilar. Chunki, tezlashtirilgan nafas chiqarish iboralarni mantiqiy pauzalarga rioya qilmasdan jadal sur'atda so'zlashga majbur qiladi.

Shuning uchun tarbiyachining vazifalari quyidagilardan iborat edi: maxsus o'yinli mashqlardan foydalangan holda erkin, bir tekis va uzaytirilgan nafas chiqarishni o'rgatish; pedagog nutqiga taqlid qilgan holda undan to'g'ri, oqilona foydalanishni (kichik iboralarni uzoq nafas chiqarish bilan talaffuz qilish) tarbiyalash.

Ovoz ustidagi ishlar

Ovoz apparati vositasida balandligi, kuchi va tembri turlicha bo'lgan tovushlar chiqariladi: ularning umumiyligi aynan inson ovozini aniqlaydi.

Har bir ovoz xususiyatlarini alohida ko'rib chiqamiz.

Ovoz balandligi – ohangning ko'tarilishi va pasayishi, yuqori ovozdan past ovozga o'tish va aksincha.

Ovoz kuchi – tovushlarni muayyan balandlikda talaffuz etish, shuningdek tovushni bir ovozi bilan talaffuz eta olish qobiliyati.

Ovoz tembri – ovozga sifat jihatdan ishlov berish (jarangdor, ma'nosiz, titroq, bo'g'iq va boshq.)

Ovoz ovoz tugunchalarining tebranishi natijasida vujudga keladi. Uning sifati nafas olish, ovoz va artikulyatsiya apparatlarining birgalikdagi faoliyatiga bog'liq bo'ladi.

Yuqori nafas yo'llarining turlicha tebranishlari, surunkali shamollash, adenoid o'simtalar va hokazolar ovozda buzilishlarning yuz berishiga yordam beradi. Ko'pincha maktabgacha yoshdagi bolalarda ovoz buzilishi undan noto'g'ri foydalanish: doimiy ravishda baqirib so'zlash, ayniqsa yilning sovuq davrida ko'chalarda baland ovozda so'zlash orqali ovoz tugunchalarini zo'rliqtirish, bola ovozi diapazoniga mos kelmaydigan ohangda so'zlash (masalan, bolalar anchaga yosh bolalarning chiyilloq nutqiga taqlid qiladilar yoki «adasi nomidan» past ovozda so'zlashga urinadilar) oqibatida yuz beradi.

Ovozda buzilishlar burun-tomoq yoki yuqori nafas yo'llariga oid kasalliklarni boshdan kechirgan hamda kasallik paytida yoki sog'ayganidan so'ng darhol ovozni asrash rejimga rioya qilmagan bolalarda ham vujudga kelishi mumkin.

Ovoz imkoniyatlaridan noto'g'ri foydalanish bola shaxsining o'ziga xos xususiyatlari (juda uyatchan bola ko'pincha past ovozda so'zlaydi; tezda g'ayratga keladigan bolalar baland ohanglarda so'zlaydilar); noto'g'ri tarbiyaga (agarda atrofda gilarning o'zlari baland ovozda so'zlasalar bolalar ham noiloj shunga o'rganadilar); agarda xonada doimiy shovqin-suron bo'lsa (radio, televizor, bolalar bog'chasi guruhidagi doimiy shovqin-suron va h.k.) bolalarning baland ovozda so'zlashga majbur bo'lishlariga bog'liqdir.

Tarbiyachining vazifalari quyidagilardan iborat: o'yinlarda, o'yinli mashqlarda ovozning asosiy sifati – kuchi va balandligini rivojlantirish; bolalarni zo'riqmasdan so'zlashga o'rgatish, ularni ovozdan turli vaziyatlarga mos holda foydalanishga odatlantirish (past-baland).

Ona tilining barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish

Maktabgacha yosh ona tilining barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish uchun eng qulay davr hisoblanadi. Bu ishlar bolalar bog'chasida nihoyasiga etkazilmog'i lozim.

Tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni faqatgina bolalarda artikulyatsiya apparati organlarining harakatchanligi va tez o'zgarish olishi, nutqiy nafas olishi etarli darajada rivojlangan, ular o'z ovozlarni boshqarishni uddalay olgan taqdirdagina shakllantirish mumkin. To'g'ri talaffuzni shakllantirish uchun yaxshi rivojlangan nutqni tinglay olish qobiliyatiga ega bo'lish ham juda muhimdir, chunki u o'z-o'zini nazorat qilish imkonini beradi, o'z-o'zini nazorat qilish esa doimo o'z ustida ishlashga undaydi.

Tovushni talaffuz qilishdagi kamchiliklar nutqiy apparatdagi nuqsonlar (to'g'ri yuqorigi qattiq va yumshoq qismlaridagi nuqsonlar), tish-jag' tizimi tuzilishdagi xatoliklar, til osti tugunchalarining qisqaligi, artikulyatsiya organlarining etarli darajada harakatchan emasligi, fonematik tinglay olish qobiliyati (bir tovushni boshqasidan farqlay olmaslik) etarli rivojlanmaganligi oqibatida yuz berishi mumkin. Jismoniy tinglay olish qobiliyatining susayganligi, o'z nutqiga beparvolarcha munosabatda bo'lish (o'zini ham, boshqalarni ham tinglay olmaslik), atrofda gilarning noto'g'ri nutqlarini o'zlashtirib olish ham talaffuzda kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Bolalarning tovushni noto'g'ri talaffuz qilishlari tovushlarni tashlab ketishda, bir tovushni boshqasi bilan almashtirishda va tovushni buzib talaffuz

qilishda namoyon boʻladi. Ayniqsa, tovushlarni almashtirib yoki buzib talaffuz qilish holatlari aniqlangan bolalar bilan ishlashni oʻz vaqtida boshlash juda muhimdir, chunki tovushlar oʻmini almashtirish keyinchalik yozma nutqda ham paydo boʻlishi mumkin (bir harfni boshqasi bilan almashtirish), buzib talaffuz etilayotgan hamda oʻz vaqtida tuzatilmagan tovushlar keyinchalik uni bartaraf etish uchun logoped va bolaning birgalikda koʻp vaqt va mehnat sarflashlarini talab qiladi.

Bundan tashqari, unutmazlik zarurki, tovush talaffuzidagi kamchiliklar koʻpincha bolaning oʻzi nutqda xatolikka yoʻl qoʻyishi emas, balki faqat maxsus davolash va taʼlim berishni talab qiluvchi nisbatan murakkab nutq buzilishlarining (alaliya, dizartriya va boshq.) bir belgisi hisoblanadi.

Tarbiyachi quyidagilarni amalga oshirishi lozim: bolalarga har qanday pozitsiyada (soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida) va soʻz tarkibi turlicha boʻlganida (har qanday undosh birikmalari va boʻgʻinlar soni istalgancha boʻlganida) barcha tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishni oʻrgatish; nutqida kamchilik boʻlgan bolalarni oʻz vaqtida aniqlash va zarur hollarda ularni oʻz vaqtida maxsus bolalar muassasalariga yuborish.

Diktsiyaga oid ishlar

Yaxshi diktsiya, yaʼni har bir tovushni, shuningdek soʻzlar va iboralarni alohida va aniq, tushunarli qilib talaffuz etish bolada bir vaqtning oʻzida artikulyatsiya apparatini rivojlantirish va takomillashtirish bilan bir qatorda asta-sekin shakllanadi. Diktsiyaga oid ishlar ona tilining barcha tovushlarini toʻgʻri talaffuz qilishni shakllantirishga doir ishlar bilan uzviy bogʻliqdir.

Bola nutqining barcha tomonlari jadal rivojlanayotgan 2 yoshdan 6 yoshgacha boʻlgan davrda uning soʻzlar va iboralarni aniq va tushunarli talaffuz etishiga eʼtiborni qaratish, bolalarda soʻzlardagi barcha tovushlarni aniq aytgan, iboralardagi barcha soʻzlarni tushunarli qilib talaffuz qilgan holda ohista surʼatda taqlid qilish nutqini tarbiyalash zarur. Biroq har doim ham faqat taqlid qilish orqali yaxshi diktsiyaga erishib boʻlmaydi. Bunga nutqni tinglash qobiliyatining etarli darajada rivojlanmaganligi, artikulyatsiya apparati organlarining etarlicha harakatchan emasligi, oʻz ovozi boshqara olmaslik va boshqa kamchiliklar toʻsiq boʻlishi mumkin.

Koʻpincha noaniq diktsiya soʻzlovchilarning nutqini diqqat-eʼtibor bilan tinglay olmaydigan va oʻz-oʻzini nazorat qilish etarli darajada rivojlanmagan, eʼtiborini bir narsaga jamlay olmaydigan va salga jahli chiqadigan bolalarda yuz beradi. Bunday bolalar nutqi noaniq, aralash boʻladi, ular har doim ham soʻzlar, iboralarni oxirigacha aytmaydilar.

Asta-sekin atrofdegilar va o'z nutqini diqqat bilan tinglashni o'rganishi, nutqiy nafas olish, artikulyatsiyani rivojlantirishi, ovozni boshqarishni o'rganishi natijasida bolaning diktsiyasi ham yaxshilanib boradi.

Tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolalarga grammatik jihatdan to'g'ri nutqni, yaxshi diktsiyani o'rgatishi, ularni atrofdegilar nutqini diqqat bilan tinglash va o'z talaffuzining aniqligini kuzatib borishga odatlantirishi zarur.

Orfoepiyaga doir ishlar

Kishilar bir-birlarini tushunishlari uchun ular og'zaki nutqining tovush qismi bir xil bo'lishi darkor. Shuning uchun tarbiyachilar nafaqat o'zlari og'zaki nutq qoidalariga rioya qilishlari lozim, balki ular bolalarni ham shunga odatlantirishlari kerak.

Biz bir necha bor bolalarning o'z nutqida mahalliy shevani, jaydari so'zlarni qo'llayotganini, urg'uni noto'g'ri qo'yayotganliklarini, so'zlarni harfiga qarab aytayotganliklariga (masalan, rus tilidagi «что» so'zini «што» deb emas, balki «что» deb aytish) duch kelamiz.

Tarbiyachi bolalarning adabiy talaffuz qoidalariga rioya qilishlari ustidan doimiy nazoratni amalga oshiradi. Bu o'rinda tarbiyachining vazifasi quyidagilardan iborat bo'lmog'i lozim: ona tilining orfoepik me'yorlarini o'zlashtirib olish yo'li bilan o'z nutqining talaffuz madaniyatini oshirish, mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishda muntazam ravishda turli qo'llanmalar, lug'atlardan foydalanish.

Nutq sur'atiga doir ishlar

Nutq sur'ati deganda, nutqning vaqt bo'ylab davom etish tezligi tushuniladi. Maktubgacha yoshdagi bolalar sekin so'zlashdan ko'ra ko'proq tez sur'atda so'zlaydilar. Bu nutqning tushunarligi, aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, tovush artikulyatsiyasi yomonlashadi, ba'zan alohida tovushlar, bo'g'inlar va hatto so'zlar tushib qoladi. Ayniqsa bu nuqsonlar uzun so'zlar yoki iboralarni talaffuz qilishda ko'p uchraydi.

Tarbiyachining faoliyati bolalarda so'zlar juda aniq jaranglaydigan ohista nutq sur'atini shakllantirishga yo'naltirilishi zarur.

Intonatsion ifodalilikka oid ishlar

Intonatsiya – bu nutqdagi barcha ifoda vositalarining murakkab majmui bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

musiqiylik - iborani aytishda ovozning kuchayishi va pasayishi, bu nutqqa turli buyoqlar baxsh etadi va birxillikdan qochish imkonini beradi. Musiqiylik jaranglayotgan nutqning har bir so'zida ishtirok etadi. Balandligi va kuchiga qarab o'zgarгани holda unlilar unga ishlov berishni nihoyasiga etkazadilar;

sur'at – nutqiy kesimlar o'rtasidagi pauzalarni hisobga olgan holda nutqning aytilgan fikr mazmunidan kelib chiqqan holda jadallashishi va sekinlashuvi;

ritm – urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning bir tekis o'rin almashishi (ya'ni, ularning quyidagi sifatleri: uzoqlik va qisqalik, ovozni balandlatish va pasaytirish);

iboraviy va mantiqiy urg'ular – aytilgan fikr mazmunidan kelib chiqqan holda pauzalar, ovozni balandlatish, so'zlarni talaffuz qilishdagi zo'riqlik va uzoqligi bilan ajratish;

nutq temбри – (tovush temбри va ovoz temбри bilan aralashtirib yuborilmasin) tovushning ekspressiv-emotsional buyoqlari (qayg'uli, quvnoq, hazin tembr).

Ifodalilikning ushbu vositalari yordamida muloqot jarayonida fikrlar va iboralarni, shuningdek emotsional-iroda munosabatlarini aniqlashtirish amalga oshiriladi. Intonatsiya tufayli fikr tugallangan tusga ega bo'ladi, aytilgan fikr asosiy ma'noni o'zgartirmagan holda qo'shimcha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, aytilgan fikr mazmuni ham o'zgarishi mumkin.

Ohang jihatidan ifodali bo'lmagan nutq odatda, tinglash qobiliyatining sustligi, nutqni tinglash qobiliyatining etarli darajada rivojlanmaganligi, noto'g'ri nutqiy tarbiyalash, nutqdagi turli nuqsonlar (dizartriya, rinolaliya va boshq.) oqibatida yuz berishi mumkin.

Bola o'z nutqida turli his-hayajon va kechinmalarini tinglovchiga etkazish uchun ifoda vositalarini to'g'ri qo'llashni bilishi lozim. Tarbiyachi nutqi his-hayajonga to'liq bo'lishi hamda intonatsion ifodalilik namunasi bo'lib xizmat qilishi lozim.

Intonatsion ifodalilikka doir ishlar asosan taqlid yo'li bilan amalga oshiriladi. Tarbiyachi she'rlarni yod olishda, hikoya qilib berishda o'zi ham nutqning ifoda vositalaridan foydalanadi va bola nutqining ifodaliligiga e'tiborni qaratadi. Bolalar tarbiyachining to'g'ri, ifodali nutqini eshitgani sayin asta-sekin mustaqil nutqda zarur intonatsiyalarni qo'llay boshlaydilar.

Nutqning tovush madaniyatiga doir barcha ishlar bo'limlari o'zaro bir-biriga bog'liq bo'ladi. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga doir o'yinlar va mashg'ulotlarni muntazam hamda izchil ravishda amalga oshirish uchun unga «jonli» ovoz ustidagi ishlar asos qilib olinishi lozim. Har bir yosh bosqichida materialga majburiy ravishda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga doir bo'limlarni kiritgan holda uni murakkablashtirib borish darkor.

Bolalar nutqini rivojlantirishning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishni uchta asosiy bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich – bu 1 yoshu 6 oydan to 3 yoshgacha bo'lgan davr. Ushbu

bosqichda (ayniqsa, uning boshida) faol lugʻat jadal rivojlanadi. Ilgari shakllanib ulgurgan artikulyatsiya harakatlari yaxlit soʻzlamni talaffuz qilishda ishtirok etgani holda unga ayrim oʻzgartirishlar kiritiladi, yaʼni bunda aniqlashtirish yuz beradi, u yanada barqarorlashadi. Bolaning yaxlit soʻzni aytishga ongli ravishda taqlid qilish qobiliyati rivojlanadi, shu tufayli tarbiyachi bola nutqining tovush jihatiga sezilarli taʼsir koʻrsatish imkoniyatiga ega boʻladi. Turli tovush taqlidlaridan foydalanish nutqning tovush madaniyatiga doir ishlarning asosini tashkil qiladi.

Ishning samaradorligi ortadi, chunki ushbu yoshdagi bolalar bilan mashgʻulotlar kichik guruhlarda olib boriladi.

Ikkinchi bosqich – 3 yoshdan 5 yoshgacha boʻlgan davr. Bu yoshda soʻzning fonetik va morfologik tarkibini shakllantirish jarayoni boradi. Eng qiyin artikulyatsiya harakatlarini takomillashtirish davom ettiriladi. Bu bola uchun oraliq, affrikat va sonor tovushlarini chiqarish imkoniyatini yaratadi. Ushbu bosqichdagi ishlar bolalarning soʻzning tovush jihatiga nisbatan sezilarli ravishda ajralib turadigan ongli munosabatiga tayanadi va u ona tilining barcha tovushlarini izchil ravishda mashq qilish asosiga quriladi.

Uchinchi bosqich – 5 yoshdan 7 yoshgacha boʻlgan davr. Bu bosqich goʻyoki bolalar bogʻchasida maktabgacha yoshdagi kichikintoylar nutqining tovush tomonini shakllantirishdagi yakunlovchi davr hisoblanadi. Davr boshida eng qiyin artikulyatsiya harakatlari shakllanib boʻladi, biroq bunda shu narsa muhimki, artikulyatsiya yoki akustik belgilari boʻyicha yaqin boʻlgan (s-sh, z-x, s-z va boshq.) tovushlar bir-biridan aniq farqlanishi (talaffuzda ham, nutqni tinglash orqali qabul qilishda ham) lozim. Bunday tovushlarni tabaqalashtirish, farqlashni takomillashtirishga oid maxsus ishlar bolalarda fonematik tinglash qobiliyatini yanada rivojlantirishga, fonemalarni mazmun farqlovchi tovushlar sifatida oʻzlashtirishga yordam beradi (surat – surʼat, olma – olma va boshq.).

Mazkur davrda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash asosiy tovushlar juftligini tabaqalashtirish asosiga quriladi va bir vaqtning oʻzida diktsiya, surʼat, intonatsion ifodalilik va h.k. larni oʻz ichiga oladi.

Tarbiyachi har bir bosqichda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga doir ishlarning asosiy mazmunini nazarda tutgani holda ayni paytda bolalar nutqini rivojlantirishning oʻziga xos xususiyatlarini ham hisobga olishi lozim.

Har bir yosh bosqichida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash

1-bosqich – 1 yil 6 oydan boshlab to 3 yoshgacha boʻlgan davr

Bir yarim yoshdan 3 yoshgacha boʻlgan bolalarda nutqni tushunish tez

rivojlanadi, lug'at boyligi keskin ortadi, so'z tarkibi takomillashadi. Ular dastlab tovush birikmalarini, so'ngra esa oddiy iboralar, kichik she'rlarni oson takrorlaydilar. Agarda ikki yoshda bola ikki-uchta so'zdan iborat bo'lgan iboralarni qo'llayotgan bo'lsa, u uch yoshga kirganida uch-beshta va undan ortiq so'zlar ishtirokida murakkab iboralarni tuzadi. Ushbu davrda nutq nafaqat kattalar bilan, balki tengdoshlar bilan ham muloqot vositasi sifatida shakllanadi. Bu davrda bolalarda nutqning tovush tomoni, ya'ni: ovoz va artikulyatsiya apparati, tovush talaffuzi, tinglash qobiliyati jadal rivojlanadi. Yaxshi, aniq va intonatsion jihatdan to'g'ri bo'lgan ifodali nutqqa erishish uchun ilk yoshlardan boshlab bolalar bilan nutqning tovush madaniyatini rivojlantirishga doir ishlarni amalga oshirish zarur.

Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning kattalar bilan muntazam ravishda muloqotda bo'lish orqali amalga oshirilishi lozim. Ushbu davrdagi asosiy vazifa – tinglash qobiliyatini doimiy rivojlantirish, artikulyatsiya apparati a'zolarini mustahkamlash va rivojlantirishdan iboratdir.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun muayyan tovushlar guruhi tanlab olinadi va bolalar tovushga taqlid qilish asosida ularni mashq qiladilar. Asosan bu eng oddiy tovushlar guruhlaridir: unlilar – a, i, o; lab-lablilar – p, b, m; orqa tillilar – k, g, x; lab-tishlilar – v, f; old tillilar – t, d, n. Ikki yildan keyin asta-sekin artikulyatsiya jihatidan nisbatan murakkab bo'lgan old tilli tovushlar ham beriladi – hushtaksimonal – s, z, s; shuvillovchilar – sh, j, ch, h; sonorlilar – l, r, ammo bu 3 yoshdan boshlab bolalarning to'g'ri talaffuz qilishlariga erishish zarur, degani emas. Bolalar ushbu tovushlarni muntazam mashq qilish natijasida asta-sekin, 5-6 yoshlarga to'g'ri talaffuz qila boshlaydilar.

Tovushga taqlid qilishni turli ish shakllariga qo'shish bolalarning nafaqat turli ko'rinishdagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishlarini aniqlash va mustahkamlashga yordam beradi, balki yaxshi diktsiyaga erishishda, ya'ni ularning tovushlar hamda so'zlamni aniq va tushunarli qilib talaffuz etishlariga erishishda ham ko'maklashadi. Aynan bir xil tovush taqlidlarini bir necha marta qo'shib talaffuz qilish nutqiy nafasning rivojlanishiga yordam beradi, ularning turli balandlikda talaffuz qilish bolaning ovoz apparatini rivojlantiradi.

Tovush taqlidlari bola tomonidan ko'p marta amalga oshirilgani bois u bola uchun namunaga aylanib qoladi hamda akustik va artikulyatsiya ko'nikmalarini orttirish uchun yaxshi material bo'lib xizmat qiladi.

Dastlab ikki yoshgacha shunday tovush taqlidlarini berish kerakki, toki ular bolaning tinglash-nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga mos kelsin, masalan: u, mu, av, ga-ga, tu-tu, bay-bay va h.k. Bolaning fonetik imkoniyatlariga va uning oddiy so'zlari, tovushga taqlid qilish shakllariga moslashish tovush

talaffuzini aniqlash imkonini beradi. Bu nutqiy harakat tahlilchisiga normal rivojlanish va «pishib etilish» imkoniyatini, bolaga esa – ayrim tovushlarga quloq tutish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida tinglash qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi.

2-3 yoshli bolalar bilan ishlashda tovushga taqlid qilish murakkablashadi, xususiyatlariga ko'ra turlicha bo'lgan tovushlarni o'z ichiga oladi, masalan: pish-pish, qu-qu va h.k. Bu tovushga taqlid qilishda ham, mustaqil nutqda ham tovushlarni aniq, tushunarli qilib talaffuz qilishga yordam beradi, shuningdek nutqiy tinglash qobiliyatini rivojlantiradi. Bundan tashqari, tovushga taqlid qilishga maktabgacha yoshdagi bolalar noaniq talaffuz qiladigan yoki umuman aytolmaydigan tovushlarni asta-sekin qo'shib borish tovush talaffuzini yaxshilashga yordam beradi. Bolalarda mavjud tovushlar aniqlashtiriladi, yangilari paydo bo'ladi.

Shunday qilib, mashg'ulotlarda va undan tashqarida turli tovush taqlidlarini muntazam ravishda qo'llagan holda tarbiyachi bir vaqtning o'zida nutqning tovush madaniyatini ham shakllantiradi. Talaffuz uchun osonlashtirilgan nutqiy materialda bola nutqning tovush madaniyatiga oid qator bo'limlarni mashq qiladi hamda shu bilan nutqni tinglash va nutqiy harakat tahlilchilarini nisbatan murakkab akustik-artikulyatsiyaga tayyorlaydi.

Ishlarning ushbu bosqichida bolalarning yoshiga qarab ularga o'zida turli tovush taqlidlarini jamlagan o'yinlar, qo'shiqlar, she'rlar, sanoq she'rlar va hikoyalar beriladi.

Tarbiyachi tovushga taqlid qilishni o'yin-mashqlar, nutqni rivojlantirish va atrof-muhit bilan tanishtirishga oid mashg'ulotlar, didaktik o'yinli mashg'ulotlar, musiqiy mashg'ulotlar tarkibiga kiritadi.

2-bosqich – uch yoshdan besh yoshgacha bo'lgan davr

3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan davrda bolalarning nutqi rivojlanishda davom etadi. Ushbu yoshda lug'at yig'iladi, aniqlashtiriladi va takomillashtiriladi. Bolalar so'zlarni mazmuniga qarab aniqroq aytish boshlaydilar. Ular grammatik shakllardan to'g'ri foydalana boshlaydilar, kichik ertaklar, hikoyalarni mantiqiy izchilikda hikoya qilish va suratlar mazmunini aytib berishga qodir bo'ladilar. Nutqning tovush tomoni ham judal rivojlanadi. Bolalar ona tilining ko'pgina tovushlarini o'zlashtirib oladilar va to'g'ri talaffuz qiladilar, so'zlar va iboralar sof va aniqroq aytish boshlaydilar, o'z nutqining sur'atiga e'tibor bera boshlaydilar.

Mazkur bosqichda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishdagi asosiy vazifa bolalarda fonematik tinglash qobiliyatini rivojlantirish hamda so'zlar va iboralarni aniq va tushunarli qilib talaffuz qilgan holda ona tilining

barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishni rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Bu yoshda asosiy vazifani hal etish bilan bir qatorda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashning boshqa bo'limlariga oid ishlarni ham amalga oshirish, ya'ni: ovoz balandligini vaziyatga qarab moslashtirish, so'zlarni ulardagi urg'ularni aniq qo'ygan holda shoshmasdan, to'g'ri va aniq qilib aytish qobiliyatini tarbiyalashga doir ishlarni ham amalga oshirish zarur.

Ilk yoshdagi bolalar bilan ishlashda tovushga taqlid qilish keng qo'llaniladi. 3-4 yoshli bolalar uchun nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash tovush talaffuziga oid ishlarni olib borish jarayonida amalga oshiriladi. Uni shakllantirish bolalar bog'chasida nihoyasiga etkazilishi lozim, nutqning tovush madaniyatiga oid qolgan bo'limlarni takomillashtirish esa maktabda davom ettiriladi. Ayni paytda tovush talaffuzi ustidagi ishlarni nutqni tinglash qobiliyatini, nutqiy nafas olishni, ovozni, artikulyatsiya apparati, diktsiya va intonatsiyani rivojlantirish bilan qo'shib olib borish osondir.

To'g'ri tovush talaffuzini tarbiyalash ona tilining barcha tovushlarini izchil mashq qilish jarayonida amalga oshiriladi. Bunda nafaqat u yoki bu tovushni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirish, balki bolaning tinglash va talaffuz qilish imkoniyatlarini shakllantirish, ya'ni tinglash va artikulyatsiya nazorati o'rtasidagi bog'liqlikni ham shakllantirish zarur, zero ularsiz tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish mumkin emas.

Agarda 3 yoshli bolalar - s, z, sh, ch, h, r, l kabi tovushlarini etarli darajada yaxshi talaffuz eta olmasalar, darhol ularni mashq qilishga kirishish kerak emas, chunki bu bolalarning ularni noto'g'ri talaffuz qilishga odatlanib qolishlariga olib kelishi mumkin. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga oid ishlarining barcha bo'limlari bo'yicha ishlarni olib borish zarur. Nutqni tinglash qobiliyati va talaffuz imkoniyatlarini takomillashtirish bu tovushlarning bola nutqida paydo bo'lishi hamda ularning to'g'ri talaffuz etilishiga yordam beradi.

Masalan, 3 yoshli bolalar bilan talaffuz uchun nisbatan oson bo'lgan - «f», «v» tovushlarini mashq qilishda tarbiyachi yangi tovushlar guruhi - ya'ni artikulyatsiya apparati organlarining «i» tovushiga yaqin bo'lgan muayyan joylashuvi xos bo'lgan, shuningdek «f», «v» tovushlarini mashq qilishda hosil bo'ladigan maqsadli havo to'liqini mavjud bo'ladigan shuvillovchi - «s», «z», «s» tovushlarining paydo bo'lishi uchun shart-sharoitlarni yaratadi. Bir tovushlar guruhi uchun ishlab chiqilgan ko'nikmalarning boshqasiga o'tish imkoniyati shu tariqa yaratiladi.

Tovushlarni ketma-ket mashq qilish nutqning tovush madaniyatini shakllantirish va uni yanada takomillashtirish borasidagi ishlarni muntazam

nuvishda oʻtkazib borish imkoniyatini yaratadi.

Ona tilining barcha tovushlarini mashq qilish bir-birini ketma-ket almashtiruvchi toʻrt ish turini koʻzda tutadi: artikulyatsiya apparati organlarini tayyorlash, ajratilgan tovushni talaffuz qilishni aniqlashtirish (boʻgʻinlarda) va ushbu tovushni boshqa tovushlardan ajrata olish, soʻzlarda tovushni toʻgʻri talaffuz qilishni mustahkamlash, iborali nutqda tovushni toʻgʻri talaffuz qilishni mustahkamlash.

Soʻnggi uchta ish turiga nutqiy tinglash qobiliyatini rivojlantirish ham kiradi. Bu ish turlari mashgʻulotlarda ham va ayni paytda undan tashqarida ham amalga oshirilishi mumkin.

Ushbu barcha ishlar turlarini bitta mashgʻulotda amalga oshirish tavsiya etilmaydi, chunki tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishni oʻzlashtirish jarayoni – bu muayyan koʻnikmaga ega boʻlishdan iborat, uni yaratish esa izchillik va doimiylikni talab etadi. Yuqorida sanab oʻtilgan ishlar turlarini 3-6 kun oraligʻida bajarish bolalarga artikulyatsiya apparati organlarining muayyan joylashuvi va harakatini oʻzlashtirish hamda mustahkamlash imkonini beradi va tovushni toʻgʻri talaffuz qilishni shakllantirish hamda uni yaxshi tinglay olishga yordam beradi.

Tovush talaffuziga oid ishlar nutq tovush madaniyatining boshqa boʻlimlariga doir ishlar (nutqni tinglash qobiliyati, artikulyatsiya, nutqiy nafas olish, ovozlar, diktsiya, nutq surati, uning intonatsion ifodaliligini rivojlantirish,) bilan birgalikda olib boriladi. Endi har bir ish turini batafsil koʻrib chiqamiz.

1-ish turi – artikulyatsiya apparati organlari harakatini aniqlashtirish. Tarbiyachi harakatlarni rivojlantirish yoki aniqlashtirish, tovushning toʻgʻri artikulyatsiyasiga yordam beradigan muayyan holatlarni ishlab chiqish uchun oʻyin mashqlarini beradi. Bunda nutq tovush madaniyatining navbatdagi boʻlimlariga oid ishlar ajratiladi: aniq va toʻgʻri artikulyatsiyani, ogʻizdan uzoq muddat davomida bir tekis nafas chiqarishni oʻrgatish, tovush balandligini rivojlantirish.

2-ish turi – ajratib qoʻyilgan tovushni talaffuz qilishni aniqlashtirish va nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirish. Tarbiyachi ajratib qoʻyilgan tovushni talaffuz qilishni aniqlashtirish yoki uni taqlid asosida atash uchun oʻyinlarni yoki oʻyinli mashqlarni beradi. Bolalarning diqqat-eʼtibori ushbu tovushni talaffuz etishda artikulyatsiya apparati organlarining holatiga va uning jaranglashiga qaratiladi. Ushbu tovushni tovushlar guruhi ichidan ajratib olish uchun oʻyinlardan foydalaniladi.

Bu ish turi nutqni tinglash, ovoz balandligini taqqoslay olish qobiliyatlarini

tarbiyalash, artikulyatsiya apparatini, nutqiy nafas olishni rivojlantirishga yordam beradi.

3-ish turi – soʻzlarda tovushni toʻgʻri talaffuz qilishni tarbiyalash va fonematik tinglash qobiliyatini rivojlantirish.

Tarbiyachi soʻzlarda tovushlarni aniq va toʻgʻri qoʻllashga yordam beruvchi turli materiallarni (asosan, didaktik oʻyinlar) beradi. Dastlab mashq qilinayotgan tovush urgʻuli boʻgʻinda turgan soʻzlar beriladi. Bolalar uni yanada aniqroq, choʻzib talaffuz qilishni oʻrganadilar, yaʼni tovushni ovoz yordamida ajratish koʻnikmasini mashq qiladilar, keyinchalik esa ularni nafaqat ajrata olish, balki uning boʻgʻindagi joyini aniqlashni oʻrganadilar. Bir vaqtning oʻzida fonematik tinglash, soʻzlarni orfoepiya meʼyorlariga muvofiq holda talaffuz qilish vazifalari hal etiladi.

4-ish turi – tovushlarni iborali nutqlarda toʻgʻri talaffuz qilishni tarbiyalash va nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirish.

Pedagog maxsus tanlab olingan nutqiy materiallar, yaʼni: soʻzli oʻyinlar, tez aytishlar, topishmoqlar, sheʼrlar, va hikoyalarni beradi. U mazkur tovushning yuqorida sanab oʻtilgan materialda toʻgʻri qoʻllanishini kuzatib boradi. Mustaqil nutqda tovushni toʻgʻri talaffuz qilishni tarbiyalash nutqni tinglash va nutqiy nafas olish qobiliyatlarini rivojlantirish, nutqning ohista surʼati va intonatsion ifodaliligidan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish bilan birgalikda olib boriladi.

3-bosqich – besh yoshdan etti yoshgacha boʻlgan davr

Katta yoshdagi bolalar koʻp hollarda ona tilidagi barcha tovushlarni oʻzlashtirib oladilar va toʻgʻri talaffuz qiladilar, soʻzlar va iboralarni aniq va toʻgʻri talaffuz qilishni, nutq balandligini vaziyatdan kelib chiqqan holda oʻzgartirishni, ifoda qilishning intonatsion vositalaridan foydalanishni biladilar, etarli darajada rivojlangan tinglash qobiliyatiga ega boʻladilar. Biroq bu yoshda hali ham ayrim tovushlar va murakkab soʻzlarni, ayniqsa bir necha undoshlar ishtirokidagi soʻzlarni unchalik aniq talaffuz qila olmaydigan bolalar ham uchraydilar. Ular har doim ham ohista nutq surʼatlaridan foydalana olmaydilar, ancha baland yoki past ovozda soʻzlaydilar va h.k. Ayrim bolalar esa tovushlarni toʻgʻri talaffuz etgani holda ularni tinglash jarayonida ajratib olishni qiynaladilar, bu esa kelgusida savod chiqarishda qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Bolalar odatda bolalar bogʻchalariga turli yoshlarda kelishi va nutq tovush madaniyatining barcha boʻlimlarini har xil oʻzlashtirishlari tufayli uni shakllantirishga doir ishlar katta guruhlarda davom ettirilishi lozim. 5-7 yoshli bolalar nutqida tovush madaniyatini shakllantirishning asosiy vazifasi

nutqni tinglash qobiliyatini yanada takomillashtirish, aniq, to'g'ri va intonatsion ifodali nutq ko'nikmalarini mustahkamlashdan iboratdir.

Ushbu bosqichda nutq tovush madaniyatini shakllantirishni bolalar tomonidan ko'pincha aralashtirib talaffuz qilinadigan tovushlarni tabaqalashtirish ishlari bilan bog'liq holda amalga oshirish mumkin: shippilovchi va chiyillovchilar tovushlar – sh-s, j-z, ch-ts, h-s; jarangli va jarangsiz tovushlar – v-f, z-s, j-sh, b-p, d-t, g-k; «d» va «r» tovushlari; qattiq va yumshoq tovushlar – t-d, l-l va boshqalar.

Zarur hollarda ko'pincha bolalar tomonidan aralashtirib yuboriladigan boshqa tovushlar juftliklarini ham tabaqalashtirish mumkin, masalan: ch-t, s-ts va boshq.

Tovushlarni tabaqalashtirishga doir ishlar tovushlarni farqlash bir vaqtning o'zida ularning akustik va artikulyatsiya xususiyatlariga qarab o'tkazilgan hollardagina to'g'ri tashkil etilishi mumkin. Bu xususiyatlar bolalar tomonidan ancha ilgari, tovushlarni mashq qilish chog'ida ajratilgan. Masalan, «sh» tovushlarini mashq qilish jarayonida tarbiyachi bolalarga ushbu tovushlarning asosiy akustik va artikulyatsiya xususiyatlarini ajratgan holda ularni bir-biriga taqqoslashga undaydi: sovuq havo nasosdan chiqadi va hushtak chaladi: sssss....-biz «s» tovushini talaffuz qilganimizda til pastki tishlar ortida turadi; yorilib ketgan shinadan shuvillab issiq havo chiqmoqda: shshshsh....biz «sh» tovushini talaffuz qilganimizda til yuqori tishlar ortiga ko'tariladi.

Tovushlarning farqlovchi xususiyatlarini amaliy o'rganishga qaratilgan bunday tizimli ish bolalar bog'chasiga kechroq qatnay boshlagan bolalarga o'z tovush talaffuzini aniqlashtirib olishda yordam beradi, fonematik tinglash qobiliyati rivojlanishi va artikulyatsiya apparatining tovushlarni farqlashga xos bo'lgan tabaqalashtirilgan nozik harakatlarini o'zlashtirishda ko'maklashadi. Ularning barchasi ona tilini muvaffaqiyatli o'qitishni davom ettirishning zarur sharti hisoblanadi.

Ajratib qo'yilgan tovushlarni tabaqalashtirish bilan bir qatorda so'zlar va iborali nutqlardagi tovushlar ham tabaqalashtirilishi bir vaqtning o'zida bolalarda nafas olishni, diktsiyani, intonatsion ifodalilikni, ya'ni takomillashtirish ishlarini ham olib borish imkonini yaratadi.

Har qanday tovush juftligini tabaqalashtirish uch xil turdagi ishlarni amalga oshirishni ko'zda tutadi.

I-ish turi – ajratib qo'yilgan tovushlarni tabaqalashtirish. Tarbiyachi tovushlarni ularning akustik va artikulyatsiya xususiyatlariga qarab farqlashga doir ishlarni bajaradi. Bunda u «obrazli» suratlardan foydalangan holda,

ya'ni tovushni hayvonlar, narsalar va harakatlar chiqaradigan muayyan tovushlar bilan shartli ravishda taqqoslashni amalga oshiradi.

Bir vaqtning o'zida ushbu ish turi fonematik tinglash qobiliyatini takomillashtirish, tovushlarni aniq talaffuz qilishni o'rganishga yordam beradi.

2-ish turi – so'zlardagi tovushlarni tabaqalashtirishdan iborat. Tarbiyachi nomlarida tabaqalashtiriladigan tovushlar ishtirok etadigan turli suratlar, narsalar, o'yinchoqlarni tanlab oladi hamda bolalarga ularni farqlashni o'rgatadi. Dastlab tabaqalashtiriladigan u yoki bu tovush mavjud bo'lgan so'z olinadi, so'ngra esa faqat bir dona tabaqalashtiriladigan tovush mavjud bo'lgan so'zlar, keyin esa har ikki tabaqalashtiriladigan tovushni o'z ichiga olgan so'zlar tanlanadi. Bolalar ularni aniq, to'g'ri talaffuz qilishlari va ularning farqlarini ko'rsata olishlari lozim. Bir vaqtning o'zida ushbu ish diktsiyani yaxshilashga yordam beradi, so'zlarni talaffuzning orfoepik me'yorlariga muvofiq holda to'g'ri talaffuz qilishni ta'minlaydi.

3-ish turi – nutqda tovushlarni tabaqalashtirish. Tarbiyachi so'zli o'yinlar, hikoyalar, syujetli suratlar, she'rlar, tez aytishlar, topishmoqlar, maqollar, matallar hamda tabaqalashtiriladigan tovushlar bilan boyitilgan boshqa nutqiy materiallarni tanlab oladi. Ayni paytda u bolalarning ushbu tovushlarni to'g'ri qo'llashlarini va ularni o'z talaffuzlari bilan aralashtirib yubormasliklarini nazorat qiladi.

Pedagog she'rlar, hikoyalarda tovushlarni tabaqalashtirish uchun materiallar berar ekan, u bir vaqtning o'zida bolalar bilan nutq sur'ati, diktsiya, ovozdan to'g'ri foydalanishni mashq qilish imkoniyatiga ega bo'ladi hamda so'zlarni talaffuz etishning adabiy me'yorlarini hisobga olgan holda ularning to'g'ri talaffuz qilinishini kuzatib boradi.

Endi ko'rsatib o'tilgan ish turlaridan har bir yosh bosqichida foydalangan holda talaffuz ko'nikmalari, nutqning tovush madaniyatini amaliyotda qanday ishlab chiqish (shakllantirish) zarurligini ko'rib chiqamiz.

1 yilu 6 oydan 3 yoshgacha bo'lgan davr **«A» tovushi**

«Mehmonlar»

Maqsad: tovush tinglay olish va tovush taqdidlarini to'g'ri talaffuz qilishni tarbiyalash. Bir vaqtning o'zida ovozdan o'rtacha balandlikda foydalanish mashq qilinadi.

Mazmuni: Pedagog bolalarga ularning mehmonlarni kutib olishlari lozimligini ma'lum qiladi. Tarbiyachi bolalardan biri bilan xonadan chiqar ekan, unga kuchuk surati tasvirlangan qalpoqchani kiydiradi. So'ngra ular «taq-taq» deb, eshikni ochishadi. Bolalar so'raydilar: «kim u?» Bola javob beradi: «vov-vov». Tarbiyachi bolalarga murojaat qiladi: «Bizga kim mehmon bo'lib

kelibdi?». Bolalar javob beradilar: «kuchukcha». Tarbiyachi: «kuchukcha qanday vovullaydi?». Bolalar: «vov-vov». Pedagog bolalarga g'oz, qurbaqa, tovuq, echki va boshqa jonzorlar tasvirlangan qalpoqchalarni kiydirgani holda o'yinni takrorlaydi.

Metodik ko'rsatmalar: Bolalar tovush birikmalarini aniq va etarli darajada baland talaffuz etishlarini nazorat qiling.

«Qo'g'irchoqni allalash»

Maqsad: artikulyatsiya apparatini rivojlantirish va tinglash qobiliyatini shakllantirish. Bir vaqtning o'zida uzoq muddat mobaynida nutqiy nafas chiqarish va ovoz balandligini o'zgartira olish qobiliyati mashq qilinadi.

Mazmuni: Pedagog bolalarga qo'g'irchoq tarqatadi va «a» tovushini uzoq vaqt mobaynida cho'zib aytish – aaaa – orqali ularni allashni taklif qiladi. Dastlab bolalar «a» tovushini baland ovozda talaffuz qiladilar. So'ngra tarbiyachi qo'g'irchoqlar uxtlab qolayotganini aytadi va bolalardan sekinroq allalashni so'raydi. Bolalar «a» tovushini past ovozda ayta boshlaydilar.

Metodik ko'rsatmalar: Bolalar «a» tovushini ancha uzoq vaqt mobaynida, bir nafasda aytishlarini nazorat qiling; ovozidan unchalik yaxshi foydalana olmaydigan bolalarni yaxshiroq nazorat qilish uchun ularni kichik guruhlariga ajrating.

«L» tovushi

«Bu kimligini (nimaligini) top»

Maqsad: Tinglash qobiliyatini tarbiyalash (talaffuz etilgan tovush taqlidining turli balandliklarini tinglash orqali aniqlash qobiliyati)

Mazmuni: Tarbiyachi turli tovush birikmalarini narsalar va hayvonlar bilan taqqoslagan holda talaffuz qiladi. Bolalar buning nimaligini yoki kimligini aniqlashlari zarur. Masalan, tarbiyachi parovozning chinqirig'iga, sigimning ma'nushiga, xo'rozning qichqirig'iga, nay tovushiga taqlid qiladi. Takroriy o'yinda pedagog bolalardan narsa yoki jonzorlarning uzoq yoki yaqindaligini aniqlashni so'raydi.

Metodik ko'rsatmalar: Tegishli narsalar, jonzorlar tasvirlarini tanlash; tovushga taqlidlarni baland ovozda ijro etish.

«Hay-huylash»

Maqsad: Artikulyatsiya apparati organlarining aniq harakatlarini mashq qildirish. Mazmuni: Pedagog bolalarga ular boqqa gul terгани kelganligini ma'lum qiladi. Ayrim

bolalar uzoqqa ketib qolishdi, ularni hay-huylab chaqirish lozim (kaftlarini og'ziga karnay qilib qo'yadi va qanday qilib «hay-huylash» kerakligini

ko'rsatadi). Bolalar ikki kichik guruhga bo'linadilar. Bir guruh pedagog yonida qoladi (ular past ovozda «hay-huyldilar»), boshqa guruh esa ajratilgan joyga yo'l oladi (ular baland ovozda chaqiradilar).

Metodik ko'rsatmalar: Past ovozda so'zlaydigan bolalar baland ovozda «hay-huyldigan» guruhga kiritiladi. Barcha bolalar har ikki tovushni bir tekisda talaffuz etishlari, ovoz balandligidan to'g'ri foydalanishlarini nazorat qilish dardkor.

«V» tovushi

Bo'ri va it

Maqsad: Tinglash qobiliyatini va «v» tovushini aniq talaffuz qilishni tarbiyalash. Bir vaqtning o'zida og'izdan uzun nafas chiqarishni, ovoz balandligini o'zgartirishni mashq qilish.

1-variant: Tarbiyachi bolalarga bo'rining qanday uvillashini tinglashni taklif qiladi (sekin ovozda: uvvvv...), so'ngra itning qanday hurishini tinglashni taklif qiladi (baland ovozda: vov-vov). Uning ko'rsatmasi bo'yicha bolalar ovoz balandligini oshiradilar, bo'rining uvillashi va itning hurishiga taqlid qiladilar.

Metodik ko'rsatmalar: Taqlidlarning to'g'ri talaffuz etilishini nazorat qiling. Bo'rining uvillashi past ovozda, itning hurishi baland ovozda.

2-variant: Tarbiyachi bolalarga bir nafasda bo'rining uvillashi, itning hurishi va yana bo'rining uvillashini ko'rsatishni taklif qiladi. Bolalar bu jonzoqlar ovoziga ketma-ket taqlid qiladilar: past-baland-past.

Metodik ko'rsatmalar: Bolalarning ovozni pasaytirish va kuchaytirishni boshqa nafas olmasdan bir nafasda amalga oshirishlari, past ovozdan baland ovozga ohisa o'tishlarini nazorat qiling.

3 yoshdan 5 yoshgacha. «S» tovushi

Maqsad: Artikulyatsiya apparati organlarining aniq harakatlari va ularning to'g'ri holatini mashq qilish.

«Farruxning qanday jahli chiqishi va uning qanday quvonishini ko'rsat»

Mazmun: Tarbiyachi bolalarga Farruxning jahli chiqqanida uning lablarini mana bunday qilib cho'chchaytirishini (lablarini shishiradi), Farrux xursand bo'lganida esa uning jilmayishini (lablarini cho'zadi, yuqori va pastki tishlarini ko'rsatadi) aytadi.

Tarbiyachi: «Endi esa men sizga Farrux haqida hikoya qilib bermoqchiman. Uning jahli chiqqanida siz lablaringizni cho'chchaytirasiz (lablarini shishirib ko'rsatadi), u xursand bo'lganida esa siz jilmayasiz... Farruxning oyisi unga mashina olib berdi. Farrux xursand, u jilmaymoqda... U mashinasini ko'tarib, ko'chaga o'ynagani chiqdi, tashqarida esa yomg'ir yog'moqda, u nima qilishini

hilmay qoldi. Alisher Farruxdan mashinasini o'ynash uchun berib turishni iltimos qildi. Farruxning mashinani bergisi kelmadi, u lablarini cho'chchaytirdi. Ko'p o'tmay bulutlar tarqab, quyosh chiqdi. Farrux jilmaydi va Alisherga dedi: «Ketdik, mashinamni birga o'ynaymiz».

Metodik ko'rsatmalar: Bolalarning jilmayish uchun lablarini qiynalmasdan cho'zishlarini va old tishlarini ko'rsatishlarini nazorat qiling. Lablar oldinga cho'zilganida ular bir-biriga tegib turishi lozim.

«Sayrda»

Mazmuni: Pedagog bolalarga qarab, deydi: «Bizning tilimiz sayr qilishga qaror qilibdi. U o'z o'yini ochdi (og'zini ochadi), dastlab chapga, so'ngra o'ngga qaradi, keyin yana chapga, o'ngga qaradi, qarasa hech kim yo'q. Shuning uchun panjaraga yotib, quyoshga toblanmoqchi bo'ldi (tilini pastki tishlari ustida qo'yadi)».

Bu vaqtda bolalar tarbiyachi harakatiga taqlid qiladilar.

Metodik ko'rsatmalar: Keng tilning pastki old tishlar ustida bemalol yotishini nazorat qiling.

«Qorcha uchqunlamoqda»

Mazmuni: Bolalarga «qor uchqunlari» – ipga terilgan paxta tutamchalari tarqutiladi. Bolalar, shamolni tasvirlaganlari holda shoshmasdan «qor uchqunlarini» puflaydilar.

Metodik ko'rsatmalar: Bolalarning yuzlarini shishirmagan holda uzoq vaqt mobaynida bir tekis puflashlarini nazorat qiling.

2-ish turi:

Maqsad: Artikulyatsiya apparati harakatlarini aniqlashtirish, alohida ajratilgan «S» tovushini to'g'ri talaffuz etish. Nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirish, uzoq vaqt davomida og'izdan nafas chiqarishni mashq qilish.

«Nasos»

Mazmuni: Tarbiyachi deydi: «Bolalar velosipedda sayr qilishga qaror qilishgan edi, lekin uning g'ildiragining dami chiqib ketibdi. Ular nasoslarni olib, g'ildiraklarni damlashga kirishdilar. Nasosdan chiqayotgan havo bushtak chalmoqda: ssss....sss....Barchamiz birgalikda g'ildiraklarni damlaymiz. Bolalar ana shu harakatlarga taqlid qiladilar, tarbiyachi bilan birgalikda «s» tovushini cho'zib aytadilar.

Metodik ko'rsatmalar: Bolalarning tovushni aniq, to'g'ri va cho'zib aytishlarini nazorat qiling.

3-ish turi:

Maqsad: so'zlarda «s» tovushining to'g'ri talaffuz qilinishini

mustahkamlash, fonematik tinglashni rivojlantirish, soʻzlarning adabiy meʼyorlarga muvofiq holda aniq talaffuz etilishiga erishish.

«Bilasanmi?»

Mazmuni: Tarbiyachi: «Bolalar, men sizlarga bir nechta savollar beraman, ularga javob berishingizda har biringizning stolingizda yotgan suratlardan foydalanishingiz mumkin. Toʻgʻri javobni topgan bola yoki qiz bu yoqqa chiqadi va suratda tasvirlangan narsa nomini aytib beradi». Keyin savollar boshlanadi: «Nimani minib yurish mumkin?» (Bolalarda samokat, samolyot, avtobus, trolleybus va boshqa narsalarning suratlari mavjud.);

«Doʻkonda nimalar bor?» (sariyogʻ, mineral suv, issiq non); «Hayvonot bogʻida kimlar yashaydi» (sirtlon, yoʻlbars, boʻrsiq, sarlochin va boshq.). Bolalar narsalar nomini toʻgʻri aytganlaridan soʻng, tarbiyachi ushbu soʻzlarda qaysi tovush takrorlanayotganligini soʻraydi.

Metodik koʻrsatmalar: Soʻzlarning aniq talaffuz qilinishini, soʻzlarda «s» tovushining toʻgʻri talaffuz qilinishini nazorat qiling. Agarda bolalar tovushni aniqlashda qiynalsalar, bu holda tarbiyachining oʻzi bir nechta soʻzlarni aytadi va ularda «s» tovushini ajratib talaffuz qiladi.

4-ish turi:

Maqsad: Nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirish, yaxshi diktsiyani mashq qilish, «s» tovushini iboralarda bir nafasda aytilishini mustahkamlash, intonatsion ifodalilik bilan ohisa surʼatda soʻzlash qobiliyatini tarbiyalash.

«Pochtalon»

Mazmuni: Pochtalon bolalarga syujetli suratlarni tarqatadi. Har bir bola suratga olgach, uni boshqa bolalarga koʻrsatadi va unda nimalar chizilganligini aytadi. Masalan, mana bunday suratlar turkumi foydalaniladi: bogʻda skameyka turibdi, samolyot oʻrmon ustidan juda balandda uchib oʻtmoqda, it shoʻrva ichmoqda va h.k.

Metodik koʻrsatmalar: Bolalarning aniq, baland va bir nafasda soʻzlarini nazorat qiling. 5 yoshdan 7 yoshgacha.

1-ish turi.

«V-f» tovushlari.

Maqsad: «v» va «f» tovushlarini farqlash, ularning toʻgʻri talaffuz qilinishiga erishish. Ogʻizdan davomli nafas olish, ovozni ixtiyoriy ishgʻa sola olish qobiliyatlarini rivojlantirish.

«Yozmi yoki qish?»

Mazmuni. Tarbiyachi: «Yozda quyosh nur sochadi, mayin va iliq shamol esadi. U shunday esadi: fff...Qishda sovuq boʻlib, kuchli shamol

esadi, u shunday ovoz chiqaradi: vvv...». Tarbiyachi dastlab bolalarga mayin shamol qanday esishini, soʻngra esa – kuchli shamol qanday esishini koʻrsatib berishni taklif qiladi.

Soʻngra tarbiyachi «f» tovushini, keyin – «v» tovushini davomli talaffuz qiladi, bolalar esa qaysi fasl ekanligini, yaʼni qishmi yoki yozligini aniqlashlari lozim.

Metodik koʻrsatmalar. Bolalar «f» va «v» tovushlarini bir nafasda toʻgʻri va davomli talaffuz qilishlarini nazorat qiling. «F» va «V» tovushlarini talaffuz qilishda pastki lab yuqori qatordagi tishlar bilan birga darcha hosil qilishi va undan havo chiqishini, ayni paytda «f»ni talaffuz qilishda havo sekin chiqishi, «v» tovushini aytishda esa kuchli bosim ostida chiqishini koʻrsating.

2-ish turi.

Maqsad. Soʻzlarda «f» va «v» tovushlarining farqlanishiga, ushbu tovushlar qatnashadigan soʻzlarning aniq talaffuz qilinishiga erishish. Fonematik tinglash qobiliyatini rivojlantirish.

«Koptokni uzat»

Mazmuni. Bolalar doira hosil qiladilar. Koptok tarbiyachida turibdi. Bolalarga koptokni bir-biriga uzatishda «v» yoki «f» tovushini aytish vazifasi qoʻyiladi. Koptokni olayotgan bola esa ushbu tovushlardan biri ishtirok etadigan soʻzni aytishi zarur.

Metodik koʻrsatmalar. Oʻyinlarni oʻtkazishda bolalarga zarur soʻzlarni esga olishlari uchun vaqt berish zarur.

3-ish turi.

Maqsad. Bolalarga iborali nutqda «v» va «f» tovushlarini aralashtirib yubormasdan, toʻgʻri talaffuz qilishni oʻrgatish.

«Kimga nimani berish kerak?»

Mazmuni. Tarbiyachi bolalarga oʻgʻil bolalar va qizlarning «f» yoki «v» tovushi ishtirok etadigan ismlarini aytishni taklif qiladi. Soʻngra u deydi: «Valida va Farrux xonani yigʻishtirmoqdalar. Valida nomida «v» tovushi ishtirok etadigan narsalarni yigʻishtiradi, Farrux esa nomida «f» tovushi qatnashadigan narsalarni yigʻishtiradi». Tarbiyachi bolalarga «v» yoki «f» tovushli narsalar tasvirlangan suratlarini tarqatadi (vaza, kofta, fartuk, samovar va h.k.). Har bir bola narsaning nomini aytadi va uni kim olishi lozimligini aytadi. Masalan: «Mening suratimda kofta tasvirlangan. Koftani Farrux yigʻishtiradi».

Metodik koʻrsatmalar: Bolalarning «v» va «f» tovushli suratlarini toʻgʻri tuntlashlarini hamda soʻzlarni aniq va baland ovozda aytishlarini nazorat qiling.

XULOSALAR:

«Nutq madaniyati» atamasi ko'p qirralidir: 1-uni keng ma'noda tushunish mumkin, unda u «nutq madaniyati» sinonimiga ega bo'ladi (bu o'rinda u namunaviy husnixat matnlarini va umuman olganda, til tizimining potentsial xususiyatlarini ko'zda tutadi); 2-tor ma'noda, nutq madaniyati – bu kundalik, og'zaki va yozma muloqot sharoitida til xususiyatlari hamda imkoniyatlarini aniq yuzaga chiqarishdir; 3-nutq madaniyati – bu mustaqil lingvistika fanidir.

Nutq madaniyati – og'zaki va yozma adabiy nutq me'yorlarini (talaffuz, urg'u, grammatika, so'zni qo'llash qoidalari va boshq.), shuningdek nutq maqsadi va tarkibiga muvofiq holda til vositalaridan foydalana olish qobiliyatini o'zlashtirish.

Lingvistik adabiyotlarda odatda, adabiy tilni o'zlashtirishning ikki bosqichi haqida, ya'ni: nutqning to'g'riligi va nutqiy mahorat haqida aytish qabul qilingan.

Maktabgacha yoshda nutqda tovush madaniyatini tarbiyalash vazifasi bu – bolalarda so'zdagi tovushlarni sof va tushunarli qilib talaffuz etishni, so'zlarni o'zbek tili orfoepiyasi me'yorlariga muvofiq holda to'g'ri talaffuz qilishni, aniq talaffuz qilishni (yaxshi diktsiya) hamda nutq ifodaliligini tarbiyalashdan iborat.

Bolalarning tovush artikulyatsiyasini o'zlashtirish jarayoni ancha davomli bo'lib, u 5-7 yilga cho'ziladi.

Agarda bolalarga o'z vaqtida va muntazam ravishda o'rgatilsa ular hech bir qiyinchiliksiz barcha prosodemalarni (intonatsiyalarni) o'zlashtirib olishlari mumkin. Intonatsiyalarning 6 ta turi mavjud: sanash intonatsiyasi, qarama-qarshi qo'yish, chaqirish, ogohlantirish (yoki ikki nuqta), kirish, ajratib qo'yish.

O'zbek tilining fonetik va fonologik vositalari ravon nutqda bir vaqtning o'zida foydalanilmoqda.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash nutqning boshqa jihatlari ham, ya'ni: lug'at, ravon, grammatik to'g'ri nutqni rivojlantirish bilan bir vaqtda amalga oshiriladi.

Nutqiy rivojlantirishning dastlabki bosqichida tinglash qobiliyatiga alohida o'rin beriladi (garchi asosiy mazmun yuki yuqori tovushni tinglay olish qobiliyati zimmasiga tushsa ham).

Yaxshi rivojlantirilgan nutqni tinglash qobiliyati ona tilining barcha tovushlarini aniq, tushunarli va to'g'ri talaffuz qilinishini ta'minlaydi, so'zni talaffuz qilish balandligini to'g'ri boshqara olish, ohista sur'atda, intonatsion ifodali so'zlash imkoniyatini beradi.

Artikulyatsiya apparati organlarining yaxshi harakatchanligi, yaxshi tinglash qobiliyati bolaning tovush talaffuzidagi nuqsонlarni bartaraf etish

imkonini beradi.

To'g'ri nutqiy nafas olish normal tovush vujudga kelishini ta'minlaydi, tegishli nutq balandligiga, pazualarga aniq rioya qilishni ta'minlash, nutqning bir tekisligini va intonatsion ifodalilikni saqlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Ovoz sifati nafas olish, ovoz va artikulyatsiya apparatlarining birgalikdagi faoliyatiga bog'liq bo'ladi.

Maktabgacha yosh ona tilining barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish uchun eng qulay davr hisoblanadi. 7 yoshgacha bola ona tilining barcha tovushlarini adabiy til me'yorlariga muvofiq holda talaffuz qilishni o'rganib olishi shart.

Diksiya (tovushlar, so'zlar, iboralarni to'g'ri talaffuz qilish) artikulyatsiya apparati faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirish bilan bir vaqtda asta-sekin shakllantiriladi.

Pedagog (bola atrofidagi kattalar) bolalarning adabiy talaffuz me'yorlariga rioya qilishlari ustidan doimiy nazoratni amalga oshirishlari, barcha xatoliklarni to'g'ri talaffuz namunalari ko'rsatgan holda bartaraf etishlari lozim.

Maktabgacha yoshda barcha bolalarda so'zlar ancha tiniq talaffuz etiladigan ohista nutq sur'atini shakllantirish darkor.

Intonatsiya – bu jaranglayotgan nutqqa oid barcha ifoda vositalarining murakkab majmui bo'lib, uning yordamida muloqot jarayonida fikrlar va ifodalarni, shuningdek emotsional-iroda munosabatlarini aniqlashtirish amalga oshiriladi.

Bolalar nutqining intonatsion ifodaliligi ustidagi ishlar asosan taqlid yo'li bilan amalga oshiriladi.

Nutqni rivojlantirishning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishni 3 ta bosqichga bo'lish mumkin: 1-bosqich – 1 yil 6 oydan 3 yoshgacha; 2-bosqich – 3 yoshdan 5 yoshgacha; 3-bosqich – 5 yoshdan 7 yoshgacha.

1-bosqichda nutqning tovush madaniyatini shakllantirish kattalarning bolalar bilan muntazam muloqoti orqali amalga oshiriladi. Asosiy vazifa - tinglash qobiliyatini doimiy ravishda rivojlantirib borish, artikulyatsiya apparati organlarini mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat. Bunda har xil tovush taqlidlarini o'zida jamlagan o'yinlar, she'rlar, qo'shiqlar, hikoyalardan foydalanish mumkin.

2-bosqichda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash tovush talaffuziga doir ishlarni olib borish jarayonida amalga oshiriladi. Asosiy vazifa – bolalarda

fonematik tinglash va ona tilining barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish, so'zlar va iboralarni aniq hamda tushunarli qilib talaffuz etish; ovoz balandligini vaziyatdan kelib chiqqan holda boshqarish qobiliyatini tarbiyalash, so'zlarni ulardagi urg'ularga aniq rioya qilgan holda to'g'ri va aniq talaffuz qilishdan iborat. Ayni paytda tovush taqlididan foydalanish darkor. Ona tilidagi barcha tovushlarni mashq qilish navbati bilan bir-birini almashtiruvchi to'rtta turni ko'zda tutadi: artikulyatsiya apparati organlarini tayyorlash, ajratilgan tovushni talaffuz qilishni aniqlashtirish va ushbu tovushni boshqalari ichidan ajrata olish, iborali nutqda tovushni to'g'ri talaffuz qilishni mustahkamlash.

3-bosqichda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashni bolalar tomonidan ko'p hollarda aralashtirib yuboriladigan tovushlarni (shuvillovchi, hushtaksimon, jarangli, jarangsiz va boshq.) tabaqalashtirishga doir ishlar bilan bog'liq holda amalga oshirish lozim. Bunda asosiy vazifa nutqiy tinglashni yanada takomillashtirish, aniq, to'g'ri, intonatsion ifodali nutq ko'nikmalarini mustahkamlash.

Tabaqalashtirish ajratib qo'yilgan tovushlar bo'yicha ham va ayni paytda so'zlar hamda iborali nutqlar bo'yicha ham amalga oshiriladi. Bu esa bir vaqtning o'zida bolalarda nutqiy nafas olish, diktsiya, intonatsion ifodalilik, ya'ni nutq tovush madaniyatining barcha qirralarini takomillashtirish imkonini beradi.

Har qanday tovush juftligini tabaqalashtirish uch turdagi ishni amalga oshirishni ko'zda tutadi: ajratib qo'yilgan tovushlarni tabaqalashtirish; so'zlarda tovushlarni tabaqalashtirish; nutqda tovushlarni tabaqalashtirish.

Tovushlarni tabaqalashtirish uchun materiallarni she'rlar, hikoyalar, tez aytishlar orqali berish va bir vaqtning o'zida bolalar bilan nutq sur'ati, diktsiya, ovozdan to'g'ri foydalana olish, so'zlarni adabiy me'yorlarni hisobga olgan holda talaffuz qilishni mashq qilish lozim.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. «Nutq madaniyati» atamasi nimani anglatadi?
2. Bolalar bog'chasida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash borasidagi vazifalarni aniq misollar orqali tushuntirib bering.
3. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga doir ishlarning qaysi bo'limlarini bilasiz?
4. Bolalarning nutqni tinglash qobiliyatini rivojlantirishga doir ishlar mazmunini aniq misollar yordamida tavsiflab bering.
5. Artikulyatsiya apparati harakatchanligini qanday qilib rivojlantirish

mumkin?

6. Nutqiy nafas olishni rivojlantirish borasidagi ishlar nutq uchun qanday ahamiyatga ega? Nima uchun shunday deb o'ylaysiz?

7. Ovoz ustidagi ishlarni qanday amalga oshirish lozim?

8. Ona tilining barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish qanday ahamiyatga ega? O'z javobingizni aniq misollar yordamida asoslang.

9. Diktsiya ustidagi ishlarni qanday qilib amalga oshirish lozim? 10. Orfoepiya ustidagi ishlar nimani anglatadi?

11. Bolalar bilan nutq sur'atiga doir ishlarni amalga oshirish shartmi? Qaysi maqsadda va qanday qilib?

12. Nutqning intonatsion ifodaliligi nimani anglatadi? U muloqotda qanday ahamiyatga ega?

13. 1-bosqichda (1 yil 6 oydan 3 yoshgacha) nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash jarayonida qaysi metod va usullardan foydalanish lozim?

14. 2-bosqichda (3 yoshdan 5 yoshgacha) qo'llaniladigan ishlar turlarini tavsiflab bering.

15. 3-bosqichda (5 yoshdan 7 yoshgacha) nutqning tovush madaniyatini shakllantirishga doir ishlar mazmuni va metodini tavsiflang.

16. Nutqning tovush madaniyati ko'nikmalarini amaliyotda qanday qilib tarbiyalash lozim?

BOLALAR LUG'ATINI BOYITISHDA TA'LIMY O'YINLAR.

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'limiy o'yinlar va ularning ahamiyati. 2. Lug'atni boyitish uchun yordam beradigan ta'limiy o'yinlarning turlari.

3. Bolalar lug'atini boyitishda ta'limiy o'yinlarni tanlash, o'tkazish va tahlil qilish.

Bolalarning lug'ati ularga atrofdagi olamni tanishtirish bilan bir vaqtda o'sib boradi. Lug'atni shakllantirish jarayonida tarbiyachi bolalarning psixologik jarayonlarini, ularning aqliy qobiliyatlarini: sezgi, diqqat-e'tibor, xotira, fikrlash, (kuzatish) kuzatuvchanligini rivojlantiradi. Umumiy pedagogik jarayonda nutqni rivojlantirish bilan birgalikda bolalarning hissiyotlari va xulq-atvori, madaniy-gigienik ko'nikmalari, axloqiy tasavvurlari va hatti-harakatlari, estetik tuyg'ulari shakllanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashning ushbu vazifalari lug'at ishlarini o'tkazishda nazarda tutiladi. Kelgusida lug'at ishlarining muayyan usullari va metodlarini ko'rib chiqqan holda biz bu umumpedagogik masalalarga to'xtalib o'tirmaymiz.

Lug'at ishlarining metodi – bu:

Lug'atni boyitish metodlari: atrof-olamni bevosita kuzatish; mazmuni bolalarga notanish bo'lgan yoki juda kam tanish bo'lgan suratlarni ko'rsatish; badiiy asarlarni o'qish, diafilmlar va kinofilmlar (ilmiy-ommabop va hujjatli filmlar) ko'rsatish.

Lug'atni mustahkamlash va faollashtirish: bolalarga tanish mazmundagi o'yinchoqlarni, suratlarni ko'rib chiqish, didaktik o'yinlar.

Har bir bolaning leksik zahirasini to'ldirish uni atrof-olam bilan tanishtirish jarayonida ro'y beradi: so'z bolaning o'zi belgilagan (nusxa ko'chirgan) narsa yoki harakatni tasavvur qilishi bilan bir vaqtga xotiraga kiradi.

Bolaning ona tilidagi so'zni o'zlashtirish jarayoni ushbu so'zlarga mos keluvchi narsalarni «tadqiq qilishi» bilan bir vaqtda ro'y beradi: bola narsalarni ko'zdan kechiradi, qo'l tekkizadi, ushlab ko'radi, siypalaydi, uning qanday ovoz chiqarishiga quloq tutadi, ta'mini ko'rmoqchi bo'ladi, hidlab ko'radi. Bola o'z diqqat-e'tiborini jamlagan narsa uning ongiga barcha beshta sezgi – ko'rish, tinglash, hidlash, ta'm, ushlab ko'rib, sezish orqali kiradi. Dunyoni bu kabi sezgilar orqali anglash bolaning emotsional dunyosini rivojlantiradi; u nafaqat keskin holatlarni («ajoyib» - «rasvo») boshdan o'tkazishga, balki barcha

oraliq his-tuyg"ularni sezishga qodir bo"ladi.

Narsani sezgi bilan qabul qilish so"z yordamida bola xotirasida ushbu narsa haqidagi tasavvur sifatida muhrlanib qolganidan so"ng uning nomini atovchi so"z bolada eng avvalo u mazkur narsa bilan bevosita to"qnash kelganida boshdan o"tkazgan his-tuyg"ularnii uyg"otadi.

Masalan, archa so"zi. Bola bu so"zni eshitishi bilan uning ilgari his qilgan barcha his-tuyg"ulari darhol jonlanadi: u o"z xayolot dunyosida muayyan archani, uning yashil barglarini ko"radi, deyarli uning hidini tuyadi va h.k.

So"zni bu tarzda qabul qilish she'riy qabul qilish deyiladi. Agarda tarbiyachi bolaga ilk yoshdan boshlab ona tilidagi so"zlarni ularning butun she'riy ifodasida o"rgatib kelgan bo"lsa (ya'ni, ularni qabul qilishning his-tuyg"u negizi haqida qayg"ursa), bu holda bolada insonga nafaqat o"zi ijod qilishi uchun, balki shoirlarning ijodini tushunish uchun ham zarur bo"lgan shoirlik qobiliyati rivojlanadi.

Bola so"zning «his-tuyg"uli asosini» o"zlashtirib olganidan so"ng u uning umumlashtiruvchi ahamiyatini tushunishga qodir bo"ladi. Aynan shuning uchun ilk yoshdagi va maktabgacha yoshdagi bolalar lug"atini boyitish ularni atrofda maishiy hayot, tabiat, kishilar mehnati, ularning ijtimoiy hayoti bilan tanishtirish jarayonida uyushtirilishi zarur. Ayni paytda tarbiyachi (va bola atrofida barcha kattalar) bola bilan grammatik jihatdan rasmiylashtirilgan ravon nutqda (ya'ni oddiy nutqda, chunki bir-biriga bog"lanmagan so"zlar to"plamini nutq deb bo"lmaydi) muloqot qilishlari lozim. Pirovardida, bola kattalar nutqidan eshitgan ayrim so"zlarini o"zi ajratadi.

Bola hayotning 3-yilida bolalar «birinchi savollar davrini» boshdan kechiradilar. Bunda ularning atrofda ko"rgan barcha narsalar nomlarini bilib olishga intilishlari paydo bo"ladi: «Kim bu?», «Ismi nima?», «Bu nima?», «Nima uchun?».

Ushbu yoshda bolaning qiziquvchanligi eng avvalo «lingvistik» tusga ega bo"ladi: bunda bolani ushbu so"zlar bilan ataladigan narsalar mohiyati qanchalik qiziqтира, so"zlar ham shu darajada qiziqтира. Bola bilan erkin muloqot chog"ida uning savollariga javob qaytarish uchun tarbiyachi bolaga uchragan va e'tiborini o"ziga jalb qilgan narsa nomini aytish orqali bola lug"atini boyitadi. Chunonchi, narsa belgilari (sifat) nomlarini; harakat va holatni (fe'llar, sifatdoshlar, sifatdosh va ularning ravishlik belgilari) bilib oladi va esda saqlab qoladi.

Bevosita kuzatish mumkin bo"lmagan narsalar nomlarini bolalar ular tasvirlangan suratlarni ko"rish orqali bilib oladilar. Insonning narsani uning

tasviri (modeli) bilan oson taqqoslashga qodirligi - tug"ma qobiliyatdir.

Bola juda erta yoshdan boshlab ishtiyiq bilan o"z ko"rib turgan narsalar rasmlarini chizishni boshlaydi, bunda u chizgan rasmlari ko"rgan narsasiga o"xshashiga ich-ichidan ishonadi (ayni paytda uning o"zi aytgan dastlabki so"zning tovush tarkibi u kattalardan eshitgan so"zlar tovushiga o"xshashligiga ishonchi komil).

Shunday qilib bola o"z nutqini kattalar bilan jonli nutqiy muloqotda boyitadi, shu bilan birga u mazkur muloqot orqali haqiqatda kuzatayotgan yoki suratlar asosida tasavvur qilayotgan narsalari nomlarini bilib oladi. Pirovardida, lug"at ishlari real ob'ektlar yoki suratlarni hisobga olgan holda olib boriladi. Ushbu metod barcha yosh guruhlarida qo"llaniladi. Narsalar bilan o"ynash chog"ida bolalar ularning joylarini o"zgartiradilar, har tomonga tashlaydilar, suradilar, ushlab ko"radilar, yurg"izadilar, narsalarni kuzatadilar va ularning sifati, harakatini aytib beradilar. Ayni paytda tarbiyachi bola bilan unga yo"naltiruvchi savollar bergan holda so"zlashishi lozim. Bola javob qaytarar ekan, tarbiyachi o"z savoli orqali aytib berayotgan so"zlarni takrorlaydi. Shu tariqa bolaning leksikasi kengayadi. Ayniqsa, syujetli-rolli «rejissyorlik» o"yinlarida, sahnalashtirish jarayonida nutqni rivojlantirish uchun juda ko"plab qulay vaziyatlar yuzaga keladi.

Rolli o"yinda bola o"zi kuzatgan yoki hikoyalar orqali bilgan va esda saqlab qolgan kattalarning turli vaziyatlarini takrorlaydi. Bola kattalarning ana shunday vaziyatlardagi harakatidan va shu bilan birga ularning nutqidan ko"chirma oladi.

«Rejissyorlik» o"yinida bola o"ziga rol olmaydi, aksincha u ushbu syujetda rollarni o"yinchoqlar o"rtasida taqsimlaydi; syujetlar – bolalar bog"chasi, hayvonot bog"i va boshq. Tarbiyachi bolaning mavjud hayotiy tajribasini hisobga olgan holda aytib, yordamlashib turadi.

Sahnalashtirish o"yinida bola o"ziga tanish ertak qahramonlaridan biri rolini o"ynaydi, o"yin jarayonida u qahramon so"zlarini takrorlaydi va shu tariqa o"z nutqini boyitadi.

Syujetli o"yinlar o"zlashtirilgan til materialini mustahkamlashda bolalarga ajabiy mashq sifatida xizmat qiladi. Bolalar ataylab o"z oldiga muayyan hayotiy vaziyatlarda kattalardan eshitgan nutqini yoki ertak qahramoni nutqini aniq berishni maqsad qilib qo"yadilar.

Harakatchan o"yinlar, qoida asosidagi o"yinlar yod olingan sanoq she'rlar, qo"shiqlari bilan bolalar nutqini boyitadi. Yod olish tarbiyachi nutqiga taqlid qilish jarayonida ro"y beradi, bu o"yinlarni tarbiyachi bolalar bilan birga

o'ynaydi va dastlab o'zi qiziqarli, sanoq she'rlarni aytadi, qo'shiq kuylaydi.

Bola u yoki bu narsa nomini belgilovchi so'zni (ba'zan, bir marta eshitib) tez va mustahkam (umrbod) esda saqlab qoladi, ammo bu faqat tarbiyachi so'zlarni talaffuz qilishning metodik qoidalariga rioya qilgan taqdirdagina ro'y beradi. Ya'ni, u:

etarli darajada baland ovozda so'zlashi;

aniq talaffuz qilishi, ya'ni artkulyatsiya organlarini g'ayrat bilan va to'g'ri ishlatishi; orfoepiya qoidalariga rioya qilishi, bunda u yoki bu so'z komponentini bo'rttirib

yuboruvchi sun'iy talaffuzdan qochishi lozim.

So'zni gappa uning grammatik shakllari imkoniyatlari ko'rinadigan darajada qo'shish kerak.

Masalan, Bizga ayiqcha mehmon bo'lib keldi. Ayiqchani ko'zlari qora, panjalari katta. Bolalar ayiqcha bilan o'ynashni juda yoqtiradilar.

Bola bu gapni eshitarkan, «Ayiqcha» so'zi nutqda o'zgarayotganini sezib qoladi. Albatta, tarbiyachi kichkintoyga grammatik atamalarni ma'lum qilmaydi, ammo bir vaqtning o'zida unda lug'at boyishi bilan birga grammatik sezgi ham rivojlanadi.

Biroq, bolalar har doim ham atrofdagi narsalarga qiziqish bildiravermaydilar, va har doim ham ularning nomlarini so'rayvermaydilar. Tarbiyachi bolalar diqqat-e'tiborini narsalarga, ularning sifatlariga, harakatlariga jalb qilishi zarur. Buni muntazam ravishda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Hafta davomida bolalar quyidagi miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin:

3 yoshda	-5 ta so'z
4 yoshda	-10 ta so'z
5 yoshda	-15 ta so'z 6 yoshda -20 ta so'z
7 yoshda	-30 ta so'z.

Bolalarda lug'atni shakllantirishga doir mashg'ulotlar turlari

Lug'at ishlariga oid dasturlarni amalga oshirish mashg'ulotlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Bu tizim uch xil ko'rinishdagi mashg'ulotlardan tashkil topadi:

Lug'at ishlari atrof-olamdagi doimo kengayib borayotgan narsalar va hodisalar doirasi bilan tanishtirish jarayonida amalga oshiriladigan mashg'ulotlar (ekskursiya, narsalarni namoyish qilish va h.k.);

Lug'at ishlari bolalarning atrofdagi narsalar va hodisalar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirishga tayanadigan mashg'ulotlar (sifatlar, xususiyatlar,

o'ziga xos jihatlari bilan tanishtirish);

Umumlashtirishlar jarayonida lug'at ishining hal qiluvchi vazifasi tushunchalarni shakllantirishdan iborat bo'lgan mashg'ulotlar.

Ushbu barcha mashg'ulot turlarida lug'atni rivojlantirish bilish faoliyatini rivojlantirish bilan uzviy bog'liqlikda amalga oshiriladi. Bundan mashg'ulotlar o'tkazishni tashkil etish va ularning metodikasiga oid umumiy talablar kelib chiqadi:

Lug'atni rivojlantirishning bilish jarayonlarini rivojlantirish bilan yagonaligi (qabul qilish, tasavvur qilish, fikrlash).

Nutqiy va bilish faoliyatining aniq maqsadni ko'zlagan holda tashkil etilishi.

Nutqiy va bilish faoliyatini tashkil etish uchun asos sifatida ko'rgazmaviylikning mavjudligi.

Lug'at ishining barcha vazifalarini hal etish har bir mashg'ulotda yagonaligi.

Bolalarni predmetli olam bilan tanishtirishga oid mashg'ulotlarda ish vazifasi qanday hal etiladi? Mazkur mazmun uch xil turdagi mashg'ulotlar orqali amalga oshiriladi.

1. Predmetlar bilan birlamchi tanishtirishga doir mashg'ulotlar

Mazkur mashg'ulotlarda tarbiyachi predmetlar va ularning tasvirini, ular bilan bajariladigan harakatlarni namoyish qiladi, «Sayrga chiqish uchun qo'g'irchoqni kiyintiramiz», «Ayiqchaga choy ichiramiz» toifasidagi o'yin mashg'ulotlarini o'tkazadi va h.k.

Ushbu mashg'ulotlarning asosiy maqsadi – bolalar nutqiga narsalar va ular bilan bajariladigan ayrim harakatlar nomlarini kiritishdan iborat. Ushbu vazifani faqat qabul qilishni to'g'ri tashkil etish orqaligina hal etish mumkin.

Tarbiyachi bolalar diqqat-e'tiborini narsalar bilan bajariladigan harakatlarga jalb qilar ekan, bolalarning ularning nomlarini aytishlariga zo'r berib harakat qiladi: takrorlashni, savollarga javob berishni taklif qiladi, so'zlovchilarni rag'batlantiradi, bolalarni birgalikda va alohida-alohida holatda so'zlashga undaydi.

Bu turdagi mashg'ulotlarda o'yin usullaridan keng foydalaniladi: narsalarning kutilmagan holatda paydo bo'lishi, ular bilan o'yin harakatlari, shuningdek, o'yin aksessuarlari: «mo'jizali qopcha», «sehrli qalpoqcha», jo'natma, o'yinchoqlar yashaydigan uycha, harakatlar bajariladigan televizor va h.k.

Bolalarning narsalar va ular bilan bajariladigan harakatlar nomlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari uchun ularning har birining faolligi talab etiladi, shuning uchun bolaning yoshi qanchalik kichik bo'lsa, bunday mashg'ulotlarni shunchalik ko'p tashkil qilish va ularni bolalarning kichik guruhlarini bilan

o'tkazish zarur.

2. Bolalarning predmetlarning xususiyatlari haqidagi bilimlarini chuqurlashtirishga oid mashg'ulotlar

Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlari (birinchi marta mazkur mashg'ulotlar E.I.Tixeeva tomonidan ishlab chiqilgan). Ushbu mashg'ulotlarning asosiy maqsadi qismlar, detallar va narsalarning vazifasini ajratib ko'rsatish, ularning sifat va xususiyatlari bilan tanishtirishdan iboratdir.

Ko'zdan kechirish mashg'ulotlari metodikasining asosini bolalarning qismlarni ajratib ko'rsatish, ularning vazifasi va foydalanishga yo'naltirilgan faol harakatlarini yo'lga qo'yish tashkil etadi. Jadal faoliyat narsalar haqidagi bilimlarni bolalar uchun ahamiyatli qiladi va so'zni narsa qismi, uning detallariga aniq qiyoslashni ta'minlaydi.

Bunday mashg'ulotlar uch, to'rt va besh yoshli bolalar bilan o'tkaziladi. Ushbu mashg'ulotlardagi narsalar to'plami turlicha bo'lishi mumkin, biroq narsa: bolaning atrof-olamda yo'l topa olishi uchun uning faoliyati uchun ahamiyatli bo'lishi; bola harakat harakat qilishi lozim bo'lgan qismlarga ega bo'lishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirishning borishiga qarab bunday turdagi mashg'ulotlar harakat faolligini qisqartirish va ko'rish tahlilchisiga tayanishni kuchaytirish hisobiga qiyinlashtirib boriladi, bu esa mashg'ulotlar ishtirokchilarining sonini butun boshli bir guruhgacha oshirish imkonini beradi.

Bolalar lug'atini rivojlantiruvchi mashg'ulotlarning boshqa bir turi narsalar sifati bilan tanishtirish mashg'ulotlaridir.

Mazkur mashg'ulotlarni o'tkazishda pedagog quyidagi qoidalarni hisobga olishi lozim: Lug'at ishlari narsalarning sifat va xususiyatlarini ajratishga tayanadi, shuning uchun

tarbiyachi ularni sinchiklab sensor tekshiruvdan o'tkazishni tashkil qilishni bilishi lozim. Bolalarda tekshiruv usullari ushbu mashg'ulotlarda o'qitish jarayonida shakllanadi.

Tekshiruv usullarini shakllantirish tarbiyachining tekshiruv harakatlaridan foydalanishga nisbatan ajratib olinayotgan sifatga mos bo'lgan aniq ko'rsatmalarini talab qiladi (masalan – bosib ko'r – qattqlikni ajratish uchun, silab ko'r – yumshoqlikni ajratib olish uchun va h.k.).

Har bir sifat va xususiyatni ajratib olish, uni yo'ldosh xususiyatlaridan xalos qilishga uni qarama-qarshi xususiyat bilan taqqoslash orqali nisbatan samarali erishiladi. Masalan: qattiq-yumshoq, og'ir-engil, shaffof-noshaffof. Bu qattqlikni sifat sifatida yo'ldosh temperatura sezgilaridan nisbatan aniq

ajratib olish, qabul qilinayotgan narsa yuzasining silliqiligini yoki g'adir-buduriligini his qilish imkonini beradi.

Narsaning sifat va xususiyatlari bolalar tomonidan anglanishi hamda o'zlashtirilishi uchun ularni ahamiyatli qilish lozim, ya'ni ularni mahsuldor-mazmunli faoliyatga qo'shish zarur, buning muvaffaqiyati mazkur sifatlarni hisobga olishga bog'liq bo'ladi. Bu natijaga erishish boladan izlanayotgan sifat yoki xususiyatni ajratib olish va uni hisobga olishni talab qiladi.

Mashg'ulotlarda lug'at ishlari vazifasini muvaffaqiyatli hal etish ko'rgazmali materialni tanlashga bog'liq bo'ladi. Shunday narsalarni tanlash zarurki, toki unda ajratib olinayotgan sifatlari yorqin tasvirlansin, chalg'ituvchi sifatlari esa (yorqin ranglarga bo'yash, harakatlanuvchi qismlarining mavjudligi, o'yin borasida qiziqarliligi va boshq.) iloji boricha kamroq bo'lsin.

Bunday turdagi mashg'ulotlar maktabgacha yoshdagi bolaning bilish mantig'i talab qiladigan muayyan tuzilmaga ega bo'ladi:

I-qism – U yoki bu faoliyatga oid vaziyatda narsa sifatini ajratib olish.

II-qism – Bolalarga tekshirish harakatlarini o'rgatish, har bir bola tomonidan zarur sifatlarni ajratib olish. Uning asosida mazkur sifatni belgilovchi yangi so'z kiritiladi.

III-qism – Bolalarga turli-tuman narsalar sifatini ajratish va yangi so'zlardan foydalanishni mashq qildirish. Bolalar olgan bilim va ko'nikmalar keyingi mashg'ulotlar hamda kundalik hayotda mustahkamlanadi.

Ushbu turdagi mashg'ulotlarni murakkablashtirish ajratilayotgan sifat va xususiyatlar to'plamini oshirish yo'lida olib boriladi. Eng turlicha to'plam bolalarga turli xil materiallarni tanishtirishda ro'y beradi. Bunday mazmundagi mashg'ulotlarga nisbatan metodik talablar shundayligicha qoladi, biroq ularning murakkabligi shundaki, bunda sifatga u yoki bu xususiyatlar belgilari sifatida qaraladi.

Narsalarni taqqoslashga oid mashg'ulotlar bolalar lug'atini narsalar, ularning sifatlari va xususiyatlari haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish asosida shakllantirish mashg'ulotlari tizimida yakunlovchi hisoblanadi.

Bunday mashg'ulotlar narsalarning qismlari, detallarini ko'rish, ularning sifat va xususiyatlarini ajrata olish borasida shakllantirilgan qobiliyatga tayanganlari tufayli ular katta guruhda va maktabga tayyorlanayotgan guruhlarda o'tkaziladi.

Lug'at ishining vazifalarini hal etish borasida ushbu mashg'ulotlarning maqsadi narsalar ajratishni tavsiflash uchun nisbatan aniq so'zlarni tanlash qobiliyatini shakllantirishdir. Mashg'ulotlar muvaffaqiyati, ularning

samaradorligi quyidagi shart-sharoitlarga bog'liq:

Taqqoslash uchun narsalarni tanlash. Ular etarli miqdorda taqqoslanayotgan belgilarga ega bo'lmog'i lozim: farqlilik va umumiylik belgilari (rang, shakl, miqdor, qismlar, detallar, materialning vazifasi va h.k.);

Taqqoslashning rejaliligi. Tarbiyachi bolalarni narsalarni umuman taqqoslashdan (vazifasi, rangi, shakli, miqdoriga qarab) asta-sekin dastlab farqlariga qarab, so'ngra esa o'xshashligiga qarab qismlarga ajratish va taqqoslashga yo'naltiradi. Taqqoslash umumlashtirish bilan nihoyasiga etadi, bunda har bir narsaning farqlovchi belgilari ajratiladi.

Narsalarni tanlash. Bunday mashg'ulotlarda tarbiyachining taqqoslashlarni izchil qurish; bolalarning o'zlari payqamaydigan o'ziga xos xususiyatlarini ko'rish, javobni iloji boricha aniq shakllantirish va zarur so'zlarni tanlashda bolalarga yordam beruvchi savol va ko'rsatmalari ta'limning asosiy usullari hisoblanadilar.

Tarbiyachi va bolalarning nutqiy faolligini taqqoslash. Bu erda bolalar ham iloji boricha ko'proq nutqiy faollik ko'rsatishlari zarur. Tarbiyachi o'zining oz so'zli aniq savollari, ko'rsatmalari bilan ularning aqliy va nutqiy faolligini uyg'otadi.

Shunday qilib, narsalar va materiallarning qismlari, sifatlari va xususiyatlari bilan tanishtirishga doir mashg'ulotlar bolalar nutqiga o'zida turli nutq qismlarini: otlar (narsalar va ularning qismlari nomlari), fe'llar (narsalar bilan harakatlar nomlari, narsalardan foydalanish, qidiruvchilik harakatlari), sifatarni (sifatlar nomlari) jamlagan so'zlarning ancha keng va xilma-xil zahirasini kiritish imkonini beradi.

3. Lug'at ishlari vazifasini tushunchalarni umumlashtirish, shakllantirish jarayonida hal etuvchi mashg'ulotlar

Hajmi hamda chalg'itish va umumlashtirish darajasiga qarab turlicha bo'lgan tushunchalar mavjud. Bilish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bois maktabgacha yoshdagi bolalar faqat sezilarli belgilari etarli darajada aniq ifodalangan hamda ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli fikrlash usullari uchun imkonli bo'lgan tushunchalamigina o'zlashtiradilar, xolos.

Bolalar bog'chasida tarbiyalash dasturi tur va toifaga oid umumlashtirmalarni shakllantirish talabini o'z ichiga oladi. Toifali umumlashtirishlar dasturda sezilarli belgilarini ajratish va ular bo'yicha umumlashtirishni amalga oshirishni talab qiladi, ammo bu belgilar xususiyatlari, ularning soni cheklangan.

Chunonchi, ko'pincha narsalarning tashqi xususiyatlari turli

umumlashtirmalarning sezilarli belgilari bo'lishi mumkin. Xususan: qismlar, shakllar, miqdorlar va h.k. masalan, kreslo stuldan tirsakqo'ygichlari borligi bilan farqlanadi; golf, paypoq uzunligi bilan, dastro'mol, durra – shakli bilan farqlanadi va h.k.

Toifali tushunchalar uchun tashqi belgilar ham, ichki belgilar ham va ayni paytda nisbatan yashirin belgilar yoki ularning guruhlarini ham sezilarli bo'lishi mumkin.

Masalan, «o'yinchoq», «kiyim» kabi toifali tushunchalarning asosida tashqi belgilariga ko'ra turlicha bo'lgan narsalardan foydalanish usuli yotadi; «sabzavotlar», «mevalar» tushunchalarining asosini esa bir nechta belgilar, ya'ni ulardan foydalanish, ularni inson tomonidan etishtirish usullari va h.k. tashkil etadi.

Tur va toifaga oid tushunchalarni shakllantirish jarayonida narsalar turlari va guruhlarini aniq ifodalovchi yangi so'zlarni kiritish amalga oshiriladi, shu tufayli so'zni aniq qo'llash, narsalarning nomlarini aniq aytish ta'minlanadi. Bu nutqiy muloqotda qisqalik, aniqlik va o'zaro bir-birini tushunishni ta'minlaydi.

Tushunchalarni va ularga mos keluvchi lug'atni shakllantirishga bag'ishlangan mashg'ulotlar bolalardan narsalarning o'ziga xos xususiyatlarini, ya'ni: qismlari, shakli, miqdori va vazifasini ko'ra olishni talab qiladi. Shuning uchun ular maktabgacha yoshdagi bolalarning predmetlar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish amalga oshirilgan mashg'ulotlarda olgan bilim va ko'nikmalariga tayanadilar.

Shunday qilib, ushbu mashg'ulotlar lug'atni rivojlantirish ishlarining umumiy tizimiga kiradi va ular boshqa mashg'ulot turlari bilan uzviy bog'liqdir.

Anchayin umumiylik mavjudligiga qaramasdan tur va toifa tushunchalarini shakllantirishga oid mashg'ulotlar o'zlarining metodik xususiyatlariga egadirlar, ular tushunchalar mazmuni bilan izohlanadi va asosan to'rt yoshli bolalar bilan o'tkaziladi.

Ushbu mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasida tarbiyachi quyidagilarni hisobga olishi zarur:

Mashg'ulot ko'rgazmali materialga quriladi. Narsalar to'plami ahamiyatsiz belgilari bilan farqlanadigan bir turdagi narsalar va yaqin turlardagi narsalarni o'z ichiga olishi lozim: rangi, shakli, hajmi bo'yicha turlicha bo'lgan dastali piyola, shuningdek stakan, bokal, krujka va h.k., bolalar dastali piyolani shulardan farqlashlari lozim.

Bola o'xshash narsalar guruhidan predmetni tanlab olish zarurati oldida qoldiriladi. U tanlashga sabab bo'lgan belgini ajratgani holda o'z qarorini

asoslashi lozim.

Tanlash zarurati bolaga tushunarli bo'lishi lozim. Shu munosabat bilan tanlash vazifasi bola uchun qiziqarli bo'lgan faoliyatga, ko'pincha o'yinga qo'shiladi.

Bunday turdagi mashg'ulotlar uchun qo'g'irchoqli o'yin-mashg'ulotlardan foydalanilishi mumkin. Turga oid umumlashtirmalar va tegishli lug'atni shakllantirishga bag'ishlangan mashg'ulotlar metodikasi ham belgilar guruhidan otlarni ajratib olishga yo'naltirilgan. Ammo bu holda turli xildagi narsalar guruhi umumlashtirilishi tufayli, bunday mashg'ulotlar alohida tuzilmaga ega bo'ladi:

I-qism. Bolalarga tanish bo'lgan, mashg'ulot uchun tanlab olingan barcha to'plamni ajratish.

II-qism. Belgilarini umumlashtirish uchun otlarni ahamiyatsizlaridan ajratish, narsalar guruhlarini sezilarli belgilariga qarab umumlashtirish va ushbu guruhni belgilovchi so'zlarni kiritish (tushuncha ustidagi ishlar).

III-qism. Sezilarli belgilarini hisobga olish asosida bolalarning narsalar turlarini tushuncha ostiga olib kelishlarini mashq qildirish.

Bu erda mashg'ulotning turli qismlari uchun ko'rgazmali materiallarni tanlash ham o'ziga xos xususiyatiga ega bo'ladi. Birinchi va ikkinchi qismlar uchun ahamiyatsiz belgilari bo'yicha bir-biridan yaqqol farqlanib turadigan uch-to'rt turdagi narsalar tanlab olinadi.

Mashg'ulotning uchinchi qismi uchun narsalar to'plami ushbu tushunchaga kiruvchi boshqa turlar va nimasi bilandir bir-biriga yaqin bo'lgan, ammo boshqa tushunchalarga kiruvchi bilan to'ldiriladi. Masalan, «sabzavot» tushunchalarini shakllantirishga doir mashg'ulotlarning birinchi ikki qismi uchun shakli, ta'mi va rangi bo'yicha farqlanadigan sabzi, piyoz, bodringni olish mumkin. Uchinchi qismi uchun qo'shimcha ravishda kartoshka, karam, qizilcha, pomidor va boshqalar olinadi, farqlash uchun sholg'om nok, qo'ziqorin, mevalar, limon va h.k. beriladi.

Tushunchalar va tegishli so'zlarga bag'ishlangan mashg'ulotlarda birinchi qism tushirib qoldirilishi mumkin. Bunda birdaniga ikkita ilgari shakllantirilgan tushunchalar bilan ish olib boriladi (masalan, sabzavot va mevalar, kiyim va poyabzal, mebel va idish-tovoqlar va h.k.). Ushbu o'rinda nafaqat surat va narsalardan, balki «uchadi-uchmaydi» kabi so'zli o'yin mashqlaridan ham foydalaniladi.

Tushunchalar ustidagi keyingi ishlar ularni tabaqalashtirish, qismlarga ajratish yo'nalishi bo'yicha olib boriladi. Masalan, «transport» tushunchasi tabaqalashtiriladi, va shu asosda yangi so'zlar kiritiladi: transport -havo, suv, er

ustki, er ostki transporti; kiyim – qishki, yozgi, mavsumiy kiyimlar; idishlar – choy, emakxona, oshxona idishlari. Bu mazmun maxsus mashg'ulotlarda amalga oshiriladi, biroq bu o'rinda asosiysi sezilarli belgini ajratish va uni tushunchaga olib borishdan iboratdir.

Shunday qilib, mashg'ulotlar jarayonida maktabgacha yoshdagi bolalarda so'zning tushunchaviy xususiyati shakllanadi, ularning fikrlashi rivojlanadi.

Lug'atni faollashtirish va mustahkamlash maxsus mashg'ulotlar, didaktik o'yinlar va kundalik muloqot jarayonida tashkil etiladi.

Lug'atni mustahkamlash borasida maxsus ish olib borilayotgan mashg'ulot narsalami tavsiflash, topishmoqlar aytish va ularni topish o'rganiladigan mashg'ulotlar hisoblanadi.

Narsalami tavsiflashga doir mashg'ulotlardan besh, olti, etti yoshli bolalar bilan o'tkaziladigan amaliy ishlarda keng foydalanish lozim. Ularni bolalarga tanish bo'lgan «Mo'jizali qopcha» o'yini shaklida o'tkazish lozim. Bolalarning diqqat-e'tiborini ko'p sonli belgilar ajratishga yo'naltirish uchun «Kim ko'p ko'radi va aytadi?» ko'rinishidagi o'yin shaklidan foydalanish tavsiya etiladi.

Topishmoq topishni o'rgatishga doir mashg'ulotlar alohida o'rin egallaydi. Ushbu mashg'ulotlarning lug'at ishining vazifalarini hal etishdagi qimmatli nafaqat ularda narsalar xususiyati haqidagi bilimlar va tegishli lug'atni mustahkamlash ishlari amalga oshirilishida, balki ular bolaga rus tilining obrazli ifodasiga kirib borishda yordam berishidir.

Har bir topishmoq narsaning, uning o'ziga xos xususiyatlarining suratli, obrazli tavsifidir. Ayni paytda ko'pincha bunday tavsiflar boshqa narsa orqali beriladi. Shu sababli bola topishmoqni topishi uchun u narsalarning xususiyatlarini bilishi, narsalami taqqoslay olishi, ulardagi umumiylikni ko'rishi zarur. Topishmoqli mashg'ulotlarni bolalar narsalarning xususiyati bilan tanishganidan so'ng kiritishning sababi ham mana shunda.

Bunday mashg'ulotlarning maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishdagi imkoniyatlaridan eng yuqori darajada foydalanish uchun ularni o'tkazishda quyidagi metodik qoidalarni hisobga olishi zarur:

Topishmoqlar tanlash. Topishmoqlar mazmuniga ko'ra bolalar uchun imkonli bo'lishi lozim, ya'ni u o'ziga xos xususiyatlari bolalarga yaxshi tanish bo'lgan narsalar haqida bo'lmog'ini darkor. Shakliga ko'ra eng imkonli topishmoqlar ikki turdagi topishmoqlardir: narsaning nomina aytmagan holda uning o'ziga xos xususiyatlarining bevosita ta'rifi sifatida qurilgan topishmoqlar (qishda ham, yozda ham bir xil rangda») va metaforik topishmoqlar, bunda bitta

narsaning o'ziga xos xususiyatlari boshqa narsa orqali beriladi (masalan, tipratikan haqidagi topishmoq: «Daraxtlar ostida, archa ostida, yugurar yostiqcha igna ostida»).

Mashg'ulotlarda bolalarga topishmoqlar javoblarini eslab qolmasdan, obrazli tavsiflar ortidan real narsalar va ularning xususiyatlarini ko'ra olishni o'rgatishni maqsad qilib qo'yish lozim. Bu quyidagi zaruriyatlarni keltirib chiqaradi: birinchidan, bunday mashg'ulotlarga ko'rgazmali materiallarni kiritish, ikkinchidan, so'zli obrazni narsaning aniq xususiyatlari bilan tuqqoslashni o'rgatish, uchinchidan, javobni obraz talqiniga oid dalil-isbotlar bilan asoslash.

Topishmoq topishga bag'ishlangan mashg'ulotlar odatda, ikki qismdan iborat bo'ladi. Birinchi qismida narsalarni faqat topishmoqda aks etgan belgilarini ajratgan holda ko'rib chiqish tashkil etiladi. Ayni paytda o'ziga xos xususiyatlarini belgilash uchun topishmoq elementlaridan foydalaniladi.

Mashg'ulotlarning ikkinchi qismi topishmoq topishga bag'ishlanadi. Bu o'rinda tarbiyachi bolaning topishmoq javobini qanday qilib topganligini so'raydi.

Dastlab turli materialda ikki-uchta ana shunday mashg'ulot o'tkaziladi, so'ngi keyingi mashg'ulotlar qiyinlashtirilishi lozim.

Tanish narsalar haqidagi topishmoqlarning yangi variantlarini namoyish qilish orqali va namoyishsiz topish ham qiyinlashtirish hisoblanadi. Biroq barcha holatlarda topishmoq topish motivatsiyasi bo'lishi shart. Aynan shu mashg'ulotlarda bolalarga tanish bo'lgan topishmoqlar ham beriladi, eski topishmoqlar takrorlanadi, lekin ular ko'rgazmaviyliksiz amalga oshiriladi.

Lug'atni mustahkamlash va faollashtirish maxsus mashg'ulotlardan tashqari mashg'ulotlarga qo'shilgan yoki kundalik hayotda o'tkaziladigan qator didaktik o'yinlar va o'yin mashqlari jarayonida ham amalga oshiriladi. Lug'atni faollashtirish uchun ayniqsa, maktabgacha bosqichdagi katta yoshli bolalar guruhlarida keng foydalaniladigan «Teskarisini ayta», «Buyoqlar», «Bog'bon», «Davom et» kabi so'zli didaktik o'yinlar juda foydalidir. Bitta narsaning turga oid umumlashtirmalarga kiruvchi turli qismlari yoki sifatleri nomini aytish bunday davom etish mazmuni bo'lishi mumkin.

Mashg'ulotlardan va didaktik o'yinlardan olingan turli xildagi lug'atdan mustaqil foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarning maishiy muloqotida amalga oshiriladi. Bu erda tarbiyachining tutgan o'rni mazmunli suhbatni yo'lga qo'yish, tarbiyachi nutqiga, uning lug'at tarkibiga nisbatan bolalarning diqqat-e'tibori hamda bolalarning to'plangan lug'atning butun

boyligidan foydalanishlarini tashkil etishdan iboratdir.

Yuqorida ko'rib chiqilgan narsalar bilan tanishtirish jarayonida bolalarda lug'atni shakllantirish tartibi dasturiy talablarni amalga oshiradi hamda maktabgacha yoshdagi bolani aqlan va nutqiy rivojlantirishni birgalikda amalga oshirishni ko'zda tutadi.

XULOSALAR:

Lug'at ishlarining mohiyati – bu til leksikasi sohasida bolalarning ularga tanish yoki notanish bo'lgan, ammo ular uchun qiyin hisoblangan so'zlarning o'zlashtirishlariga, nutq madaniyatini oshirishga qaratilgan o'quv-tarbiya ishlarini bir tizimga keltirishdan iboratdir.

Lug'atni rivojlantirish - bu xalq tomonidan tarixiy davrlar mobaynida to'plangan lug'at zahirasini o'zlashtirishning uzoq davomi etadigan jarayonidir.

Lug'atni egallash jarayoni tushunchalarni egallash bilan uzviy bog'liqdir va shu tufayli u o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi: bolalar lug'ati tarkibi; so'zning mazmuni, mohiyatini asta-sekin o'zlashtirish, kattalar lug'atiga qaraganda lug'at hajmining ancha kamligi. Lug'at ishining vazifasi – bu lug'atni boyitish; so'zning ijtimiy-mustahkamlangan mazmunini o'zlashtirish; lug'atni faollashtirishdir.

Lug'at ishining tamoyillari bu - bolalar lug'atini shakllantirishda ularning atrof-olamni faol va ta'sirchan bilishlariga tayanish; lug'at ishlari mazmunining bolaning asta-sekin rivojlanayotgan atrof-olamni bilish imkoniyatlari bilan bog'liqligidir. Lug'at ishi barcha yosh guruhlarida quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmog'i lozim: Bolani asta-sekin ortib borayotgan narsa va hodisalar doirasi bilan tanishtirish asosida uning lug'atini kengaytirish; narsalami sezilarli belgilariga qarab farqlash va umumlashtirish asosidagi oddiy tushunchani belgilovchi so'zlarni o'zlashtirish; atrof-olamdagi narsa va hodisalar haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish asosida sifat, xususiyat va munosabatni belgilovchi so'zlarni kiritish.

Lug'at ishining etakchi vositasi – ta'limdir. Lug'atni boyitish metodlari bu: atrof-olamni bevosita kuzatish; mazmuni bolalarga notanish bo'lgan yoki juda kam tanish bo'lgan suratlarni ko'rsatish; badiiy asarlarni o'qish, diafilmlar va kinofilmlar (ilmiy-ommabop va hujjatli filmlar) ko'rsatishdan iboratdir. Lug'atni mustahkamlash va faollashtirish metodlari bu – o'yinchoqlar, rasmlarni ko'zdan kechirish, didaktik o'yinlar, so'zli mashqlar va boshq.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Bolalar bog'chasidagi lug'at ishlarining mohiyati nimalardan iborat? 7. So'zning psixologik jihatdan ahamiyatini tavsiflab bering.
2. Bolalarning lug'atni egallash jarayoni qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
3. Barcha yosh guruhlarida lug'at ishlari dasturi tarkibini qiyinlashtirish qaysi yo'nalishlarda ro'y beradi?
4. Siz lug'atni shakllantirish borasida qanday mashg'ulot turlarini bilasiz? Har bir mashg'ulot turini aniq misollarda tavsiflang.

SUHBAT TURLARI VA UNING MAZMUNI.

Reja:

1. Suhbat turlari. Suhbat qismlari. Suhbatga tarbiyachining tayyorlanishi va o'tkazishi.
2. Suhbatda asosiy o'rgatish usuli orqali savollar berish.
3. Suratlar orqali suhbatlar o'tkazish usullari.

Dars o'quv maqsadi: Talabalarga suhbat va uning turlari turli yosh guruhlarida suhbat o'tkazishning maqsadi, suhbat uchun mavzu tanlashga qo'yilgan talablarni o'rgatish

Tayanch so'zlar va iboralar: Suhbat, diologik nutq, kirish suhbat, asosiy va yakuniy suhbat, so'zlashuv, savol-javob, aytib turish, yullovchi savol, tinglash, tushunish, kobiliyat.

Pedagogikada suhbat metodi og'zaki metodlar majmuasiga kiritilgan bulib, barcha ta'lim shakllarida keng kullanuvchi eng samarali metod xisoblanadi. Suhbat metodi anik mavzu yuzasidan bilim va tarbiya berishga yo'naltirilgan savol-javobdan iborat bulib, diologik nutqni o'stirishning eng kulay metodidir. Suhbat metodida bolalar tarbiyachining, tengdoshlarining savollarini tinglab tushunishlari, savolga mos javobni uylashi, fikrmi ifodalovchi gapni grammatik jixatdan to'g'ri tuza olishi, gapga mos so'zlarni tanlay bilishi talab etiladi.

Suhbat metodi kadimiy metodlardan biri bulib, Shark komusiy olimlari tomonidan sinalgan, ishonchli metod sifatida talkin etilgan.

Shark mutafakkiri Burxoniddin Zamuji dars meyorlari, ta'lim berish usullari xakida fikr yuritib kursatmalilik, tajriba metodlari bilan birga suhbat metodini tavsiya etadi. Uning fikricha narsa, buyum, voqea-xodisalar xakida suhbat qilish uning mazmunini tezrok tushunishga imkon yaratadi.

Buyuk mutafakkir Ibn Sino bolalarni guruhlarda ukitish xakida fikr yuritib, bolalarning yosh xususiyatlarini xisobga olgan xolda suhbat, tushuntirish metodidan foydalanish lozimligini, suhbatning ukitish, ta'lim berishda samara berishini ta'kidlaydi.

Abu Nasr Farobiy fikricha inson tabiatan doimo uziga yakin kishilar davrasida bulish, uzaro suhbatlashish orqali ma'naviy, axlokiy kamolotga erishadi. Bu urinda Farobiy suhbat metodining jamiyat xayotidagi urni, ma'naviy xususiyatini talkin etmokda.

Suhbat metodida bolalar berilgan savollarni tezda tushunadilar, unga

javobni topish va aytishda faollik kursatadilar, bolalar uzaro bir-birlarining nutqidagi kamchiliklarni tez paykay oladilar, xatolarni tuzatish imkoniga ega buladilar.

Demak, suhbat biror mavzuga yo'naltirilgan ikki va undan ortik kishilar urtasidagi diologik nutq bulib, u bolalar tafakkuri, xotirasi, dikkati, so'z boyligi, nutqning grammatik tomonini bilishi bilan boglik bulib, nutqiy muloqot vositasi xisoblanadi.

Suhbat metodining asosiy maksadi berilgan savolni tushunish, unga javob berishga urgatish, shu asosda diologik nutqni o'stirishdan iboratdir. Demak, suhbatni tashkil etish uchun savol tuzish zarurdir.

Suhbat metodining asosiy vazifasi diologik nutqni shakllantirishdan iborat bulib, suhbat uchun mavzu tanlash, u yuzasidan savollar tuzish, savolga beriladigan javobni oldindan uylash kabi jarayonlarni takoza etadi, suhbatga bolalarni tayyorlashni talab etadi.

Suhbat metodi kuyidagi turlarga bulinadi.

1. Kirish suhbatlari.
2. Asosiy suhbat.
3. Yakuniy suhbat.

Kirish suhbatlari mashg'ulotlarni tashkil etishdan oldin, kuzatish, ekskursiyaga chikishdan oldin tashkil etiladi.

Kirish suhbatining asosiy maksadi bolalarni mashg'ulot, sayr, ekskursiya, kuzatish jarayonidagi topshiriklarni bajarishga kiziktirish, ular dikkatini jalb etish, ukuv faoliyatini tashkil etishdan iborat buladi. Ya'ni tarbiyachi kirish suhbatida bolalarning motivatsion-ichki bilish faoliyatini tashkil etadi, kirish suhbatidagi bu faoliyat asosiy suhbatga yul ochadi.

Asosiy suhbat yangi bilim berishga muljallangan bulib, mashg'ulotning asosiy kismini tashkil etadi, bolalar mavzu bo'yicha bilimlarni suhbat orqali egallaydilar.

Asosiy suhbat tarbiyachidan suhbat uchun savollarni to'g'ri, anik tuzishni, savollarga bolalar beradigan javobni oldindan uylashni, asosiy suhbatni tashkil etish uchun bolalar tajribalari, tasavvurlarining, mavzuni yoritish doir mulakalarining etarli bulishini nazarda tutishni talab etadi.

Asosiy suhbatda savol-javob yakka tartibda bulishi muximdir, chunki bunda bolalarning javoblari, fikrlarini aniklash imkoni yaratiladi.

Shuningdek, yakuniy suhbat bolalarning olgan bilim-tajribalarini umumlashtirishni xam nazarda tutadi. Yakuniy suhbat mashg'ulot oxirida yoki chorak oxirida, katta bulim materiallarini organilgach, bilim-mulakalarni umumlashtirish maksadida tashkil xam tashkil etiladi. Suhbat

mashg'ulotlarini uyushtirishda bir kancha usullardan foydalaniladi, bunda eng muxim usul savol berish bulib, barcha suhbat turida eng kup kullanyladi. Suhbat mashg'ulotlarida ko'rgazmali qurollardan keng foydalaniladi. Chunki ko'rgazmalilik bolalarning kuzatuvchanligini orttiradi, dikkatini faollashatiradi, bilim va malakalarini mustaxkamlaydi, bu esa Prezidentimiz I.A.Karimov. aytganlaridek "Yuksak akl-zakovat saloxiyatini shakllantirishni maktabgacha ta'lim tizimidan boshlash lozim"ligini tula isbotlaydi.

Mavzuni mustaxkamlashga doir test savollari.

1. Suhbat metodi xakidagi to'g'ri xukmni aniklang

- a) tushuntirish, bayon qilish, xikoya qilish
- v) savol-javob, so'zlashish, so'zlab berish
- s) savollarga javob berish, ukib berish
- d) mavzuga doir savol-javobdan iborat bulgan dialogik nutq
- e) barcha javoblar noto'g'ri.

2. Suhbat metodini tavsiya etgan buyuk mutafakkirlarni aniklang.

- a) Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino
- v) Ibn Sino, A. Navoiy, Z. Bobur
- s) Burxoniddin Zamuji, Ibn Sino, Farobiy d) Farobiy, Al Xorazmiy
- e) b va d javoblar.

3. Suhbat metodining turlari to'g'ri berilgan javobni aniklang.

- a) kundalik xayotiy voqealar xakida suhbat
- v) kuzatish, sayr, ekskursiyaga chikishdan oldingi suhbat
- s) kirish suhbat, asosiy suhbat, yakuniy suhbat
- d) badiiy-adabiy asar, sayr xakida suhbat
- e) a va s javoblar.

4. Kuyidagi xukm suhbatning kaysi turi xakida ekanli-gini aniklang.

Bolalarni mashg'ulot, sayr, ekskursiya, kuzatish jarayoni-dagi topshiriklarni bajarishga jalb etadi.

- a) savol-javob tashkil etish.
- v) kirish suhbat
- s) asosiy suhbat
- d) yakuniy suhbat
- e) barcha javoblar to'g'ri

5. Kuyidagi xukm kanday suhbat xakida ekanligini aniklang.

Bolalarning oldingi bilim-tajribalari asosida tash-kil etiladi, bolalarning savolga anik, lunda tartibli javob berishi talab etiladi.

a) oddiy savol-javob, soʻzlashish.

v) yakuniy suhbat

s) kirish suhbat

d) asosiy suhbat

e) a, v va s javoblar.

6. Kuyidagi fikr muallifi toʻgʻri berilgan javobni aniklang.

“Siz buxbatda xayrixoxlik talablariga rioya qilgan xolda ish kursangiz, yuldan adashmaysiz.”

a) B. Zarnuji

v) A. Farobiy

s) A. Navoiy

d) Ibn Sino

e) a va b javoblar.

Adabiyotlar :

1. Ibn Sino. Tib konuni. T. 1981. 17-bet.

2. Kobusnoma. Pedagogika tarixi xrestomatiyasi. T. 1987. 43-bet.

3. A. Navoiy “Xayratul abror”. Pedagogika tarixi xrestomatiyasi. T. 1987 . 43-bet. 7. “Uchinchi mingyillikning bolasi” tayanch dasturi. T.2001.

4. M. Gaybullaeva. Nutq oʻstirish mashgʻulotlari. T.1991. 7-8 betlar.

5. K. Shodieva. Urta guruh bolalari nutqini oʻstirish. T.1992 79,169.195-betlar.

HIKOYA QILIB BERISH TURLARI VA METODLARI.

Reja:

1. Hikoya qilishga o'rgatish mashg'ulot turlari.
2. Bolalarni hikoya qilib berishga o'rgatishda foydalaniladigan usullar haqida tushuncha berish.

Dars o'quv maqsadi: Hikoya qilishning maqsad va vazifalari hikoya o'rgarish metodlari to'g'risida tushuncha hosil qilish

Tayanch so'zlar va iboralar: Monologik, tasavvur, kommunikativ, xabar, xikoya, faktik, ijodiy, tasviriy, mazmunli, rasm, buyum, o'yinchok, kuzatish, boshlab berish, xikoya namunasi, berilgan mavzu, reja berish, xikoya tukish, jamoa bulib xikoya tuzish, kismga bulib xikoya tuzish.

Asosiy o'quv materiali qisqacha bayoni

Maktabgacha ta'limda bolalarni xikoya tuzishga urgatish ularning bog'lanishli ya'ni monologik nutqini o'stirish demakdir. Bu vazifa bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirish va maktabga tayyorlashni takoza etadi. Chunki nutq tafakkurning rivojlanishi bilan bog'likdir.

Maktabgacha ta'limda bolalar tafakkuri ularning tevarak-atrof xakidagi tasavvurining kengayishi, bilish, fikrlash jarayonlarining takomillashib borishi, nutqni egallash kunikma va malakalarining shakllanishi tufayli rivojlanadi.

Bolalarning kattalar bilan so'zlashishi, nutqiy muloqoti natijasida fikrlash, muloqot mazmuni boyib boradi, ularda uzaro muloqot extiyoji vujudga keladi.

Natijada nutqning kommunikativ vazifasi kengayadi, diologik nutq monolog shaklini egallay boshlaydi, bolalar uz nutqi, tengdoshlari nutqiga diqqat bilan karaydi, uni eshitish, tinglash bilan birga uz fikrini bayon qilishga xarakat kiladi. Demak, nutqning xabar, monolog xikoya shakllari rivojlanadi, bolalarning bog'lanishli nutqni egallashi, mustakil fikrlashi uchun asos buladi.

Shuni xam aytish joizki, bog'lanishli nutq murakkab jarayon bulib, uni egallash uzok muddatni talab etadi. Bog'lanishli nutqni o'stirish maktabgacha ta'lim yoshidan boshlab shakllantiriladi. Buning uchun tarbiyachi bolalar nutqini kundalik faoliyati davomida, nutq o'stirish mashg'ulotlarida shakllantirishi, ular nutqini doim kuzatib borishi talab etiladi. "Болажон" (2012) tayanch dasturida monologik nutq, ya'ni bolalarni xikoya tuzishga urgatish vazifalari belgilab berilgan, davlat talablari ishlab chikilgan.

Maktabgacha ta'limda bolalarni xikoya qilishga urgatish deyarli nutq o'qirish mashg'ulotlarida amalga oshiriladi, bolalar uz fikrini, kurgan-kuzatganlari, eshitganlarini tartibli tushunarli, xikoya kilib berishga urgatiladi, bolalarda mustakil tarzda ma'lum mavzu bo'yicha fikrni izchil bayon kilingan xikoya tuzish kunikmasi shakllantiriladi. Shu asosda bolalar nutqini tilning leksik-grammatik, fonetik jixatdan to'g'ri shakllantirishga erishiladi. Bolalarda nutqda ovoz kuchi, sifati, talaffuz, nutq mezonlariga rioya qilish kabi nutq odobi shakllanadi. Shuning uchun xam nutq o'qirish metodikasida "Bog'lanishli nutq o'qirish" bulimi bulib, unda bolalar og'zaki nutqini shakllantirish, monologik nutqini o'qirish, xikoya tuzishga urgatishning uziga xos xususiyatlari, xikoya turlari, xikoya tuzishga urgatish moxiyati, xikoyani ifodali bayon etish malakalarini shakllantirish vazifalari belgilab berilgan. Chunki xikoya tuzishga urgatish bolalarda mustakil, erkin fikrlash kunikmasini o'qiradi, monologik nutqni shakllantiradi.

Monologik nutq xotira, dikkatning rivojlanishi bilan boglik bulib, mazmunan bog'langan nutqdir. Bogla-nishli nutqning tinglovchiga tushunarli bulishi uchun anik, ravon gaplardan tuzilishi, so'zlar ma'no jixatdan tushunar-li va uzaro bog'langan bulishi zarur. Voqea-xodisalarning izchil, mazmunli va obrazli bayon etilishi bolalar bilish faoliyatining maxsulidir.

Bolalar xikoyalari ularning tafakkuri, xotirasi bilan boglik bulib, nutqdagi so'zlar ularning leksik xususiyat-lari, talaffuzi bolalarga tushunarli tarzda kullaniladi, xikoya uchun bolalar yosh xususiyatiga mos keladigan, ularning xayotiy tajribalari asosidagi mavzular tanlanadi. Bu esa bolalarda monologik nutqni urganishga kizikish uygotadi.

Ya'ni xar bir murabbiy-tarbiyachi, ota-ona jamiyat oldidagi "mustakil fikrlovchi erkin shaxsni shakllanti-rish"dek asosiy vazifani bajarishga erishadi. Chunki биринчи Prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek, bugungi kunda "Kishilik tarakkiyoti shunday boskichga kirganki, endi xarbiy kudrat emas, balki intellektual saloxiyat, akl-idrok, ilgor texnologiyalar xal kiluvchi axamiyat kash etadi, bino-barin, xalkaro maydonda biz boshka mamlakatlar bilan soglom fikr muosobakasiga, ijodiy rakobatga kirishmogimiz lozim buladi".

Buning uchun maktabgacha ta'limdan boshlab bolalarni xikoya tuzishga urgatish muximdir. Bolalarni xikoya tuzishga urgatish, bolalar tafakkurini, xotirasi va eslash kobiliyatini rivojlantiradi, bolalar u yoki bu narsa, voqea, xodisalar, kurgan-kuzatganlari xakida xikoya kiladilar, yoki ukib berilgan, so'zlab berilgan voqealarni kayta xikoya kiladilar.

Shuning uchun xam tarbiyachi xikoya qilishga urgatish mashg'ulotlarida, avvalo, bolalarning nutqiy muloqot, suhbatga kirisha olish

kobiliyatini rivojlantirishga axamiyat berishi, ya'ni bolalarning nutqni eshitish, tinglash, tarbiyachi savollariga javob berish kobiliyatlarini rivojlantirishi zarur. Bu esa bolalarning narsa, buyum, o'yinchokni tasvirlash yoki kurgan-kuzatganlari, narsa, buyum xakida, uzlari ishtirok etgan voqealar xakida ijodiy xikoya tuzish malakalarini shakllantiradi, ular monologik nutqni egallab oladilar. Shu bois bolalar xikoyalari bir necha turga bulinadi.

1. Xikoya mazmuniga kura faktik va ijodiy xikoyaga bulinadi. Faktik xikoya biror narsa, voqea-xodisa xakidagi, xotira asosida yoki uz tajribasi asosida xikoya tuzish bulib, bunda faktlar asosida xikoya tuziladi. Bolalar o'yinchok, rasm, buyumni, uzlari bajargan xarakatni, xolatni, voqea-larni xotirlash, tasvirlash orqali xikoya tuzadilar.

Ijodiy xikoya, asosan, bolalarning xayotiy tajribalari, voqea-xodisalarni eslash, xotirlashi, ya'ni tafakkuri yorda-mida tuziladi. Bunday xikoyalar bolalarning xikoya tukish, ijodiy fikrlash kobiliyati, fantastik xayoliga boglik buladi. Bolalarda so'z ijodkorligi, anik voqea-xodisalar asosida xikoya tukish malakalari shakllanadi.

2. Bolalar xikoyalari shakl jixatdan tasviriy xikoya va mazmunli xikoyaga bulinadi.

a) tasviriy xikoya narsa-buyum, o'yinchok, xayvon, sabza-vot, voqea-xodisalarning eng muxim belgi, xususiyatlarini tasvirlash asosida tuziladi. Tasviriy xikoyada narsa-buyum, o'yinchok nomi, uning tashki kurinishi, belgilari (shakli, rangi, mazasi, ta'mi va xokazo) tasvirlanadi.

Tasviriy xikoya bolalarning narsa, buyum xakida, biror voqeani tinglovchiga tushuntirishi, u xakda ma'lumot berishi, tasvirlashi bulib, bunda voqea-xodisalarning iz-chilligi, ketma-ketligi muximdir.

Tasviriy xikoya kuyidagi turlarga bulinadi

1. Narsa-buyumni tasvirlash.
2. O'yinchoklarni tasvirlash.
3. Meva, sabzavot, daraxt, usimlikni tasvirlash.
4. Voqea-xodisa, turli faoliyatni tasvirlash.
5. Asar kaxramonlarini tasvirlash.

Tasviriy xikoya uzining tuzilishi xususiyatiga egadir. Bunda narsa, buyum nomi aytiladi; uning rangi, xajmi yoki tashki kurinishi, uning kislari, nimaga ishlatilishi, nimadan yasalishi, xarakati va xolati kabilar tasvirlanadi.

Mazmunli xikoya biror voqea-xodisa, narsa-buyum, rasm va xakozo xakida xikoya tukish bulib, bu xikoyada, albatta, obraz ishtirok etadi. Mazmunli xikoya ijodiy tarzda tuziladi, bolalar ijodiy xikoya tukiydi, obraz yaratadi. Mazmunli xikoya kuyidagi turlarga bulinadi;

1. Rasm, buyum, o‘yinchoq xakida xikoya tukish.
2. Kuzatgan voqea-xodisalar xakida xikoya tuzish.
3. Uzi ishtirok etgan, eshitgan voqealari xakida xikoya tuzish.
4. Berilgan mavzu asosida xikoya tukish.
5. Boshlab berish, reja berish asosida ijodiy xikoya tukish.

Ijodiy yoki mazmunli xikoya urta, katta, tayyorlov guruhida urgatiladi, u kuyidagi talablarga javob berish lozim.

1. Bolalar xikoyalarining kiska, anik, lunda bulishi .
2. Narsa-buyum, voqea-xodisa, uning belgilarining anik ifodalanishi.
3. Xikoyaning mazmunan bog‘langan, bolalarga tushunarli bulishi.

Mazmunli xikoya ijodiy xususiyatga ega bulib, bunday xikoyani tuzishda kuyidagi metodlardan foydalaniladi.

Xikoya namunasini berish metodi asosida xikoya tuzish.

Tarbiyachi bolalarga xikoya namunasini aytib beradi, bolalar undan urganib, namunaga taklid kilgan xolda xikoya tuzadi. Masalan, tarbiyachi urta guruhda kuyidagi xikoya namunasini aytishi mumkin. Guzalning oyisi kugirchok olib berdi. Kugirchokning atlas kuylagi, kamzuli bor. Uning boshida duppisi bor. Duppisi chiroyli. Oyogida kizil tufflisi, oppok paypogi bor. Guzal kugirchogini yaxshi kuradi. Uni urtoklari bilan uynaydi, kabi xikoya namunasini beradi, bolalar shu xikoyaga uxshash xikoya tuzadilar; Nodirning tugilgan kuni buldi. Men Nodirga mashinacha sovga kildim. Nodir xursand buldi. Menga raxmat dedi. Men Nodir bilan mashinani uynadim kabi. Katta guruhda tarbiyachi xikoya namunasini berish metodidan foydalanganda, bolalarga xikoyani tulik aytib bermaydi, balki xikoyaning rejasini beradi. Bolalar berilgan reja asosida xikoya tuzadi, tarbiyachi bolalarga yullovchi savollar berish, aytib turish usullaridan foydalanadi. Masalan, katta guruhda tarbiyachi “Bizning kucha” mavzusida xikoya tuzdirish uchun kuyidagi rejani berishi mumkin.

1. Sen yashaydigan kuchaning nomi nima?

2. Kuchangda kanday binolar bor?

3. Bolalar kuchada kanday o‘yinlar uynaydi

4. Kuchangdan kanday transportlar katnaydi. Bolalar kuyidagicha xikoya tuzadilar.

Men yashaydigan kuchaning nomi Tolzor. Kuchamizda uch kavatli maktab, turt kavatli uylar bor. Kuchamizda bolalar bekinmachok o‘yinini uynaydilar. Maktab sport maydonida futbol uynaymiz. Kuchamiz keng, katta. Kuchamizdan avtobus, engil mashinalar katnaydi.

Tayyorlov guruhida “Bizning maxalla” mavzusidagi xikoya tuzish uchun kuyidagi reja beriladi;

1. Sen yashaydigan maxalla kanday?
2. Maxalla bolalari kanday o'yinlar uynaydi.
3. Maxallada kanday binolar bor.
4. Maxalladagi obodonchilik ishlarida katnashasanmi?

Bizning maxallamizning nomi Sandiksoz. Maxallamizda kup xonadonda, dukonlarda sandik kilinadi. Maxallamizda kup kavatli uylar, maktab, bolalar o'yingoxi bor. Biz o'yin-goxda futbol uynaymiz. Maxallamizda tozalash, daraxtlarni oklash, kuchat ekishda katnashaman.

Xikoya rejasini berish yoki namunasini berish metodi bolalarning xikoya tuzish, xikoya mazmunini uylash, xajmini aniklash, xikoya uchun so'z tanlash kobilyatini o'stiradi.

Xikoya rejasini berish metodida tarbiyachi xar bir rejağa 1-2 bolaning javob berishini talab etadi, barcha savollarga berilgan javoblar tarbiyachi tomonidan tartibga solinadi, sung tarbiyachi xikoyani bayon kiladi, bolalarning xikoyani takrorlashlari xam muximdir. Ya'ni kushimcha savollar berish, bolalar tomonidan tuzilgan xikoyani gaplarga ajratib taxlil qilish mumkin.

Xikoya rejasini berish orqali xikoya tuzishga urgatish xikoya qilishning murakkab shaklidir. Shu bois tarbiyachi xikoya rejasini bolalarning tushunib olishi, esda saklab kolishiga aloxida axamiyat beradi. Chunki xikoya rejası bir yula beriladi va xikoya tuzish talab etiladi.

Shuning uchun tarbiyachi xar bir reja bo'yicha yullovchi, kushimcha savollar berishi zarur. Masalan, "Guruhimiz xonasi" mavzusida tasviriy xikoya tuzishga urgatishda tarbiyachi kuyidagi rejani beradi.

1. Guruhimiz xonasi nechanchi kavatda?
2. Xonamiz kanday, xonamizda nimalar bor?
3. Xonada biz nimalar kilamiz?

Bolalarning savollarga javob berishi, gap tuzishni osonlashtirish maksadida tarbiyachi yullovchi savollar beradi. Masalan, guruhimiz xonasi kanday? savolidan keyin guruhimiz xonasi nechta? Biz turgan xona kanday, bu xonada biz nimalar kilamiz? kabi savollarni berish urinli buladi, bolalar savolga javobni tez topa oladilar.

Ba'zan xikoya rejasini jamoa bulib muxokama qilish, taxlil qilish orqali xam xikoya tuzishga urgatiladi. Bunday xikoya tuzishda mazmunning tulik bulishi, fikring va gap-laming ketma-ketligi, uzaro bog'likligini bilishga urgatiladi, xikoyani bolalar bilan birgalikda tuziladi. Xikoya rejasini berish metodi narsa, buyum, berilgan mavzu asosida xikoya tuzish uchun kulaydir. Ya'ni bolalar reja savollariga javob berish orqali xikoya tuzadi, fikr uchun so'zni uzi tanlaydi.

Xikoyani jamoa bulib tuzish metodi. Bu metodda tarbiyachi xikoya

tuzishga doir savollarni oldindan tuzadi va bolalarga savollarni aytadi. Xar bir savolga bir nechta bola javob beradi. Tarbiyachi barcha bolalarning javoblari-ni eshitadi, ularning fikrlarini bolalar bilan birgalikda taxlil qiladi va eng to'g'ri, savolga mos bulgan gaplarni aj-ratib olib eslab koladi, ularni uzaro boglab, xikoyani tuzib, bolalarga aytib beradi. Bolalar tuzilgan xikoyani takrorlaydilar, xikoyani eslab kolish uchun uni gaplarga ajratadilar. Bu metodda xikoya tuzishda bolalar faolligi oshadi, uzlari xam xikoya tuzishga kizikadilar, asta-sekin kurgan-kuzatganlari, eshitganlari asosida mustakil xikoya tuzishga urganadilar, tengdoshlari xikoyasini tinglaydilar ularning noto'g'ri joylarini to'g'rilashga xarakat qiladilar.

Xikoyani kislmlarga bulib tuzish metodida bolalar uz tengkurlari fikrini diqqat bilan tinglaydi, uning fikrini davom ettirish uchun mazmunga mos gaplarni uylaydi. Ya'ni xikoya kislmlarga ajratilgan xolda bir necha bola tomonidan tuziladi. Masalan, tayyorlov guruhida "Ikki urtok" rasmi asosida xikoya tuzishda tarbiyachi bolalarga rasmni kursatib, u asosida xikoya tuzishni aytadi, uning bir kismini aytib beradi, kolgan kismini bolalar tuzadilar.

Tarbiyachi: Baxtiyor bilan Anvar chin urtok. Ular birga uynaydilar. Baxtiyorning tugilgan kunida unga akasi mashi-na sovga kildi. Baxtiyor mashinasini uynayotgan cdi, Anvar ayikchasini uynab kelib koldi (keyin nima bulganini uylab kuring).

Bolalar: Anvar Baxtiyorga karab turdi. Keyin ayikcha-sini mashinaga almashtirmokchi buldi. Baxtiyor mashinani akasi sovga kilganini aytdi.

Tarbiyachi: bolalar, xikoyaning oxiri nima buldi, kim davom etiradi.

Bolalar: Baxtiyor Anvarga mashinani birga uynashni tak-lif kildi. Ular mashinani birga uynashdi. Anvar dustidan xursand buldi.

Xikoyani bu metodda tuzish bolalar fikrlash kobilyatini oshiradi, voqea-xodisa xakidagi fikmi uzaro boglashga urganadi, xikoyani birgalikda, uzaro xamkorlikda tuzadilar, ularning monologik nutqi usadi.

Xikoya tukish metodida bolalar biror mavzu, o'yinchok, narsa, buyum, kurgan -kuzatganlari yuzasidan xotira asosida xikoya qilish ya'ni xikoya tukishga urgatiladi. Xikoya tukish bolalarning eslash, xotirlash, tafakkuri bilan boglik bulib, ular uzlari ishtirok etgan, kurgan-kuzatgan voqealari asosida xikoya tuzadilar. Bunda bolalar mavzuni tanlaydi, mazmunni xam uzlari tuzadilar,

Xikoyani baholash. Tarbiyachi bolalar tuzgan xikoyani tinglab uning mazmuni, to'g'ri tuzilganligi, xikoyaning ifodali bayon kilinganini baholashi lozim, bu esa bolalarning xikoya tuzish, unda so'zlarni to'g'ri qo'llash, xikoyani ifodali bayon qilishga urgatish, urtoklari nutqiga talabchan bulish kabi nutqiy

barkamollikni tarbiyalaydi

Mavzuni mustaxkamlashga doir test savollari.

1. Xikoya tuzishga urgatishning mazmunini ifodalovchi to'g'ri javobni aniklang.

- a) narsa buyum, o'yinchok xakida xikoya tuzish
- v) kurgan-kuzatganlari asosida xikoya tuzish
- s) eshitganlari asosida xikoya tuzish
- d) ukib berilgan asarni xikoya qilish
- e) barcha javoblar to'g'ri.

2. Xikoyaning mazmun jixatdan turini aniklang .

- a) faktik xikoya
- v) ijodiy xikoya
- s) xotirlash asosidagi xikoya
- d) tasvirlash asosidagi xikoya
- e) a va v javob.

3. Tasviriy xikoya xakidagi to'g'ri javobni aniklang.

- a) narsa, buyum, o'yinchokni tasvirlash
- v) meva, sabzavot, xayvon, kushlarni tasvirlash
- s) voqea-xodisalarni tasvirlash
- d) asar kaxramonlari, obrazlarni tasvirlash
- e) barcha javoblar to'g'ri.

4. Mazmunli xikoya xakidagi to'g'ri javobni aniklang.

- a) ijodiy tarzda xikoya tuzish
- v) narsa-buyum, rasm xakida xikoya tukish
- s) kuzatgan voqealar xakida xikoya tukish
- d) uzi ishtirok etgan yoki eshitgan voqealar xakida xikoya tukish
- e) barcha javoblar to'g'ri.

5. Mazmunli xikoya tuzish metodlari to'g'ri berilgan javobni aniklang.

- a) xikoya namunasini berish
- v) xikoya rejasini berish
- s) xikoyani jamoa bulib tuzish
- d) xikoyani kismlarga bulib tuzish
- e) barcha javoblar to'g'ri.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. 1997
2. Nutq o'stirish. Tevarak-atrof bilan tanishtirish va badiiy adabiyot. Bolalar

bogchalari uchun dastur.T. 1996

3. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga kuyi-ladigan davlat talablari. T. UzPFITI. 2000.

4. Kichkintoylar og'zaki nutqini o'stirish. T. 1994. Tuzuvchilar: M Gaybullaeva. R. Urozova.

5. Katta guruhlarda nutq o'stirish mashg'ulotlari. T. 1994. Tuzuvchilar: M Gaybullaeva va boshkalar.

6. K.Shodieva. Urta guruh bolalari nutqini o'stirish. T.1993.

MUNDARIJA

1. Bolalar nutqini rivojlantirish fanning tashkil topishi va rivojlanishi	3
2. Bolalar nutqni rivojlantirish faning maqsad va vazifalari	12
3. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishning nazariy asoslari	17
4. Maktabgacha kichik, o'rta va katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning vazifalari, metodlari va vositalari	
5. Maktabgacha kichik, o'rta va katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning vazifalari, metodlari va vositalari	22
6. Grammatik qurilishni shakllantirish metodikasi	40
7. Ravon nutqni rivojlantirish	63
8. Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari	66
9. Nutqni shakllantirishning nazariy asoslari	74
10. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lug'at ishini olib borishning nazariy asoslari	77
11. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tevarak atrofini bilishda nutqni rivojlantirish texnologiyasi	83
12. Tovushlarning to'g'ri talaffuzi yuzasidan olib boriladigan ishlar mazmuni	88
13. Bolalar lug'atini boyitishda ta'limiy o'yinlar	116
14. Suhbat turlari va uning mazmuni	130
15. Hikoya qilib berish turlari va metodlari	134

M.D.Tursunboyeva, L.K.Narimbaeva, N.H.Maripova, N.A.Xidoyatova

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALAR NUTQINI O'STIRISH
O'quv q'ollanma

Muharrir:	X. Taxirov
Tehnik muharrir:	S. Melikuziva
Musahhih:	M. Yunusova
Sahifalovchi:	A.Ziyamuhamedov

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 й
Bichimi 60x84¹/₁₆ "Times new roman" garniturası, kegli 14.
Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog 'i 9.
Adadi 100 dona.

Book tarde 2022 MCHJda chop etildi.
Manzil: Toshkent viloyati, Qibray tumani